9 788391 665848

East European Democratic Centre eedc

Belarusian Historical Review

Варшава-Мінск
2008

ГІСТАРЫЧНЫ АТЛАС БЕЛАРУСІ

БЕЛАРУСЬ АД СТАРАЖЫТНЫХ ЧАСОЎ ДА КАНЦА XVIII СТ.

1

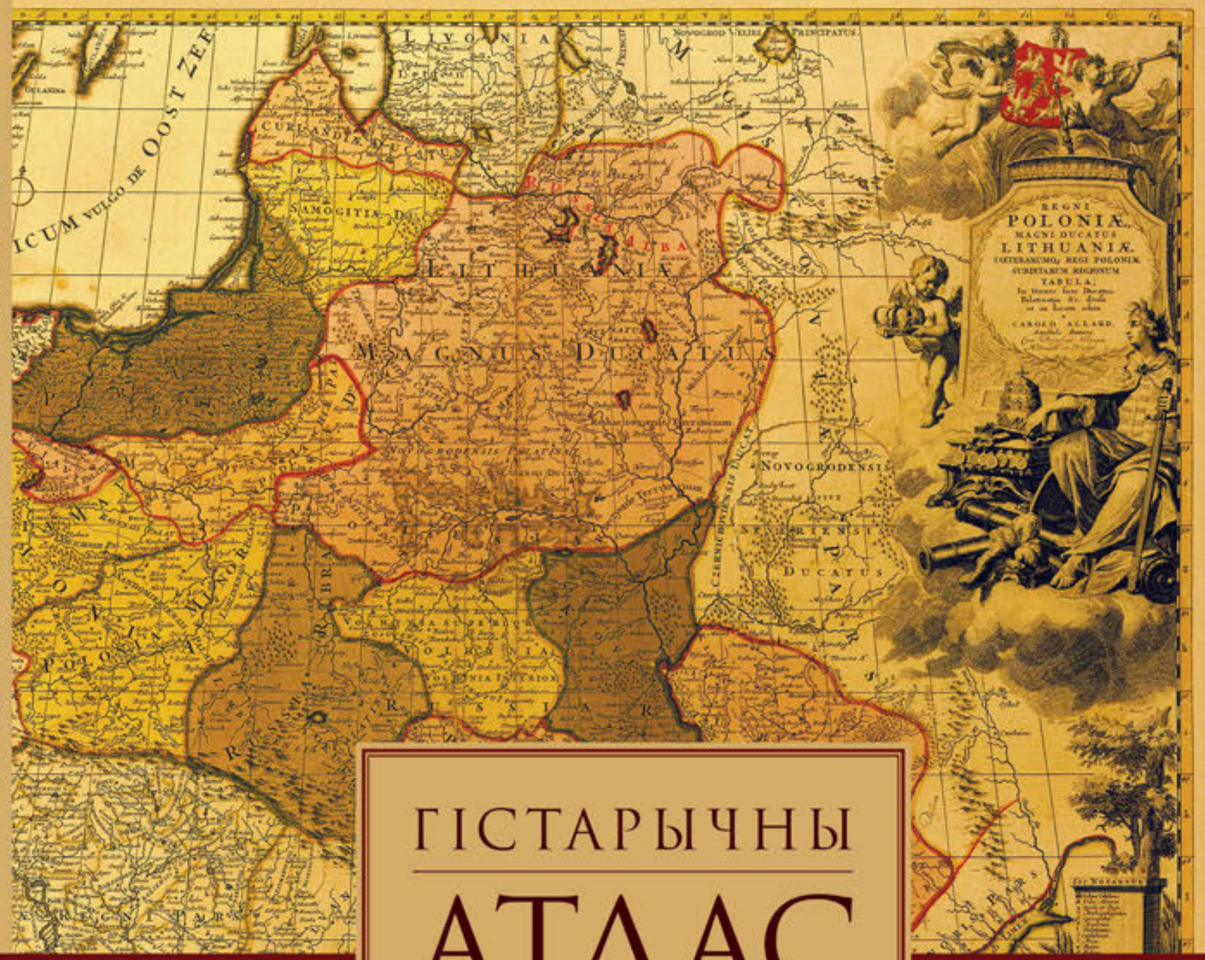

ГІСТАРЫЧНЫ АТЛАС БЕЛАРУСІ

ТОМ 1

БЕЛАРУСЬ АД СТАРАЖЫТНЫХ ЧАСОЎ ДА КАНЦА XVIII СТ.

Leghe di Germania
Leghe di Polonia
MARE BALTICO
GOLFO DI DANTZICA
LYFFLANDT
Libaw
Liba
Porto di Liba
Goldinga
Curlandia
Nittau
Mitau
Bauska
Kurzeme
Bruslaw
Polotia
Poloczk
Witepsk Fortezza, e Propugnacolo di tutta la Lituania, contro l'intorsioni di Moscouiti
Wilkomir
Dubinki
Minsk
Mohilow
Orsa
Mseisl
Grodno
Kiernow
Brescia
Kamieniec
Brescia
Chelm
Lublin
Ciechanow
Ploczk
Dobrzyn
Wladislauia
Cwarszau
Konigsberg
Elbing
Frisch Haff
Curisch Haff
Witepsk
Lituania
Polonia
Moscouia
Smolensko
Lituani
Dedicata
All'Illustrissimo Signor
Gio: Pietro Caualli
Ritro della Serenissima Republica
di Venetia
appresso
l'Eccellentissimo Sig.r Caualiere
Girolamo Venier
Ambasciatore Veneto
a S. M. Cesarea

Варшава-Мінск
2008

ГІСТАРЫЧНЫ АТЛАС БЕЛАРУСІ

ТОМ 1

БЕЛАРУСЬ АД СТАРАЖЫТНЫХ ЧАСОЎ
ДА КАНЦА XVIII СТ.

East European Democratic Centre eedc

Belarusian Historical Review

Галоўныя рэдактары:
П. Казанецкі
В. Мікалаевіч

Каардынатар выдання:
Зм. Салошкін

Галоўны навуковы рэдактар:
М. Спірыдонаў

Навуковая Рада:
В. Астрога,
П. Казанецкі
Я. Мірановіч
В. Паздняко́ў
Г. Сагановіч
М. Спірыдонаў

Распрацоўшчыкі спецыяльнага зместу картаў:
В. Абухоўскі
Ц. Акудовіч
Я. Анішчанка
Р. Баравы
Ю. Бохан
В. Вяргей
С. Дзярновіч
Л. Дучыц
А. Жлутка
Л. Іванова
У. Ісаенка
П. Казанецкі
А. Калечыц
У. Кананові́ч
М. Крывальцэвіч
Ю. Ліхтаровіч
В. Мікалаевіч
В. Насевіч
В. Паздняко́ў
У. Пашкевіч
С. Рассадзін
Г. Сагановіч
М.Спірыдонаў
С. Тарасаў
В. Цемушаў

Рэдакцыйная і камп'ютэрная апрацоўка картаў:
В. Мікалаевіч і міжнародная суполка картографаў

Мастацкае афармленне вокладкі і шмуцтытулаў:
В. Дзегцяроў

Пераклад:
Н. Іліна
Ю. Ліхтаровіч

Друк:
Варшава, друкарня "EFEKT"

ISBN 978-83-916658-4-8

© Stowarzyszenie Wschodnioeuropejskie Centrum Demokratyczne, Warszawa, 2008

Дадзеная публікацыя рэалізавана ў рамках Праграмы польскай замежнай дапамогі Міністэрства замежных спраў Польшчы ў 2008 г. Яна адлюстроўвае толькі погляды аўтараў і неафіцыйны погляд МЗС Польшчы.

polska pomoc

УСТУП

АД ВЫДАЎЦОЎ

З задавальненнем аддаём у рукі беларускіх чытачоў, шанавальнікаў роднай гісторыі, асабліва моладзі, "Атлас гісторыі Беларусі". Ён выходзіць адначасова з першым томам дзяржаўнага "Вялікага гістарычнага атласа Беларусі", які ў свой час быў ініцыяваны ўзрослай зацікаўленасцю гістарычнага асяроддзя Беларусі да прац у галіне картаграфіі, абуджанай шматгадовымі і часам прыпозненымі працамі над гэтым выданнем. Спадзяёмся, што "Атлас" стане не толькі важным элементам шырокай навуковай дыскусіі ў Беларусі наконт гісторыі народа і беларускай дзяржаўнасці, але і незалежным беларускім голасам у міжнародных даследаваннях гісторыі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

Атлас з'яўляецца сведчаннем незалежнай навуковай думкі, менавіта ў галіне маладой незалежнай беларускай гістарыяграфіі і картаграфіі, што насуперак цэнзуры ў акадэмічным навуковым асяроддзі, а таксама дзяржаўнай манаполіі на картаграфічныя выданні, можа прымусіць задумацца чытачоў. Гэта сведчанне супрацоўніцтва і абмену навуковымі думкамі паміж гісторыкамі як айчыннымі, так і замежнымі, у асноўным з гістарычных беларускіх асяродкаў у Польшчы і Літве.

Атлас не прэтэндуе на вычарпальнае асвятленне ўсіх гістарычных з'яў і падзей на тэрыторыі Беларусі. У першую чаргу абмежаванні звязаны з тым, што некаторыя тэмы і гістарычныя перыяды недастаткова даследаваныя або знаходзяцца на пачатковай стадыі вывучэння, а таксама з тым, што публікацыя з'явілася дзякуючы энтузіязму групы людзей, гісторыкаў і картографаў, без уласнага бюджэту і ўстановы, якая б каардынавала праект.

Паколькі праца над гэтым выданнем працягвалася трынаццаць гадоў, магло стацца, што па некаторых тэмах гістарычныя даследаванні ў Беларусі прасунуліся наперад, і шмат якія карты патрабуюць дапаўнення і актуалізацыі. Клапоцячыся пра лёс праекта, які з'явіўся вынікам шматгадовай працы калектыву, разумеючы яго недасканаласць, мы вырашылі аддаць гэтую працу ў друк, каб атрымаць крытыку чытачоў і ўключыцца ў навуковы зварот нароўні з дзяржаўным "Вялікім гістарычным атласам Беларусі", які розніцца ў асвятленні шмат якіх тэм. Выданне тым больш важнае, што гэта першы прафесійны гістарычны атлас, які тычыцца гісторыі постсавецкай краіны, падрыхтаваны гісторыкамі гэтай краіны. Украінцы і армяне атрымалі свае атласы, аднак яны былі падрыхтаваныя на эміграцыі яшчэ ў 70-х гг. XX ст. Аднак ні літоўцы, ні расіяне да гэтага часу не зрабілі падобнага выдання. Наша выданне з'яўляецца прыкметай часу, знакам патрэбы рэінтэрпрэтацыі, ацэнкі і адкрыцця сваёй нацыянальнай гісторыі беларусамі, але, спадзяёмся, яно не пазбаўленае і універсальнай навуковай якасці.

Праца над Атласам пачалася ў 1995 г., калі сабралася першая рэдакцыйная група, не маючы дакладнага разумення, якім будзе вынік і якая адказнасць ляжа на ўдзельнікаў гэтага праекта. Нягледзячы на тое, што

Атлас створаны без дапамогі якой-небудзь установы і асобнага бюджэту праекта, ён цалкам прэтэндуе на прафесійную навуковую працу, хоць ставіць перад сабой задачу папулярызаваць гістарычныя звесткі, зрабіць іх даступнымі для звычайнага чытача. Стымулам для работы над Атласам быў недахоп падобнага карта-графічнага сінтэзу гісторыі Беларусі. Планы Л. Казлова па выданні шматтомнага атласа здаваліся нерэальнымі, а школьныя атласы былі вельмі агульнымі і часта пазбаўленымі навуковай каштоўнасці. Сур'ёзнай навуковай падзеяй стаў выхад у свет у 2002 г. вялікага "Нацыянальнага атласа Беларусі", які ўтрымлівае сціплую гістарычную частку, а таксама выданне "Беларускай Энцыклапедыяй" асобнага "Атласа гісторыі Беларусі" як дадатку да шматтомнай "Энцыклапедыі гісторыі Беларусі". З аднаго боку, ён ахапіў шмат тэм, але, з другога боку, меў недахопы, асабліва ў раздзелах гісторыі грамадства. Праца над Атласам натхніла многіх гісторыкаў на стварэнне грунтоўнага выдання, фінансаванага Акадэміяй навук Беларусі. Шмат хто сумняваўся ў магчымасці выдання без дзяржаўнай падтрымкі. Але, нягледзячы на перыяд застою ў працы і сумненні часткі калектыву, увядзенне цэнзуры і звальненне некаторых гісторыкаў з Акадэміі навук за іншадумства, а таксама абмежаванне дзейнасці прыватных картаграфічных выдавецтваў у краіне напачатку 2000 г. і ўсталяванне дзяржаўнай манаполіі, праца над гэтым выданнем завершана.

Душой праекта і асобай, якая надала выданню навуковы і метадычны ўзровень, быў М.Ф. Спірыдонаў, які пагадзіўся на навуковае кіраўніцтва па працы над Атласам. Нягледзячы на тое, што яго шматгадовая навуковая праца над картай Вялікага Княства Літоўскага ў XVI ст. не магла стаць часткай гэтага выдання з прычыны яе спецыфічнага манаграфічнага характару, яна дазволіла выпрацаваць методыку і сістэматызаваць тэрміналогію, графічныя абазначэнні, стандартызаваць узровень падрыхтоўкі навуковага матэрыялу для картаграфічных працаў. Яго дзейнасць стала асновай для падрыхтоўкі "Вялікага гістарычнага атласа Беларусі". Спірыдонаў даў кірунак гэтай працы і стварыў атмасферу навуковай дыскусіі пры рабоце над картамі Атласа. Нягледзячы на тое, што з 2002 г. па стане здароўя магчымасці М.Ф. Спірыдонава кардынаваць работу над выданнем былі абмежаваныя, выдаўцы шчыра ўдзячныя за гэтае выданне менавіта яму як заснавальніку сучасных гістарычных картаграфічных даследаванняў у Беларусі.

Таксама шчыра дзякуем Навуковай Радзе: Віктару Астрогу, Яўгену Мірановічу, Валеру Пазднякову і Генадзю Сагановічу. Дзякуем калектыву аўтараў – каля 40 гісторыкаў і картографаў, іх прозвішчы надрукаваны на рэдакцыйнай старонцы.

Асобна хочам падзякаваць В. Мікалаевічу, чые цярплівасць, працавітасць, высокі прафесіяналізм картографа і досвед выдаўца дазволілі закончыць працу над першым томам Атласа.

Атлас выйшаў з друку дзякуючы фінансавай падтрымцы праграмы Польскай дапамогі Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Польшча. Ён выдадзены і надрукаваны ў Польшчы ў сувязі з тым, што картаграфічныя выданні ў Беларусі падлягаюць ліцэнзаванню і манапалізаваныя дзяржавай. Адзіны спосаб пабачыць яго ў друкаваным выглядзе – выданне ў Варшаве. Але гэта ад пачатку і да канца – вынік працы беларускіх навукоўцаў. І як такі ён трапіць у зварот сусветнай навуковай дыскусіі. Спадзяёмся, што наступнае выданне з праўкамі і дапаўненнямі выйдзе ў Мінску.

Рэдакцыя "Беларускага Гістарычнага Агляду" і Таварыства "Усходнееўрапейскі дэмакратычны цэнтр" – EEDC

Снежань 2008 г., Мінск – Варшава

1. ПРАЦА ПА ПАДРЫХТОЎЦЫ АТЛАСА

Пасля 13 гадоў працы з'яўляецца першы том Атласа гісторыі Беларусі. Падрыхтоўка Атласа выклікала ў асяроддзі беларускіх гісторыкаў цікавасць да картаграфіі. Па розных прычынах праца над Атласам зацягвалася, і некаторыя ўдзельнікі неаднаразова выказвалі сумненне ў дастатковасці сіл для яе завяршэння. Менавіта па гэтай прычыне яны пачалі працаваць над падрыхтоўкай дзяржаўнага "Вялікага гістарычнага атласа Беларусі", а таксама ўдзельнічалі ў падрыхтоўцы невялікіх школьных атласаў, якія павінны былі ў некаторай ступені кампенсаваць недахоп падобных выданняў у Беларусі. Хоць за прамінулы час частка сабраных матэрыялаў састарэла на фоне сённяшняга стану гістарычных даследаванняў, мы спадзяёмся, што гэты Атлас стане важнай незалежнай крыніцай у навуковай дыскусіі як у Беларусі, так і ў свеце. У Атласе закранаюцца пытанні фарміравання беларускага народа і беларускай дзяржавы з пункту гледжання сучаснай беларускай незалежнай гістарыяграфіі, падаюцца розныя гістарычныя падзеі, датычныя нашай краіны. Мы імкнуліся паказаць гісторыю Беларусі ў больш шырокім міжнародным гістарычным кантэксце такім чынам, каб беларуская гісторыя магла знайсці сваё месца ў сусветнай навуковай дыскусіі на тэму гісторыі Усходняй Еўропы. Гэты Атлас з'яўляецца вынікам супрацоўніцтва і навуковага абмену як гісторыкаў з Беларусі, так і замежных спецыялістаў, у асноўным з Польшчы і Літвы. Атлас выходзіць у той самы час, што і першы том дзяржаўнага "Вялікага атласа гісторыі Беларусі", які быў ініцыяваны часткай нашай групы, расчараванай тэмпамі нашай працы.

Працы па падрыхтоўцы Атласа пачаліся ў 1995 г., калі сабраўся першы склад рэдакцыйнай рады пад кіраўніцтвам А. Мяцельскага, які, аднак, даволі хутка адышоў ад удзелу ў праекце і пасля якога раду ўзначаліў аўтар гэтага ўступу; яму давялося цалкам распрацаваць методыку і разам з радай вызначыць спіс картаў і аўтараў, адказных за іх падрыхтоўку. Група аўтараў завяршыла працу над выданнем у 2003 г. Сёння дзякуючы працы В. Мікалаевіча, які супольна з групай картографаў давёў справу да канца, мы можам аддаць у рукі чытачоў першы том нашага выдання.

Як навуковы праект Атлас не меў ні свайго бюджэту, ні садзеяння ўстаноў. Нягледзячы на гэта, яго можна лічыць адным з першых навуковых і наватарскіх гістарычных атласаў, які ахоплівае ўсю гісторыю Беларусі і ўносіць шмат новых тэмаў у беларускую гістарыяграфію і гістарычную картаграфію. Большасць картаў гэтага выдання была падрыхтавана спецыяльна для нас і публікуецца ў ім упершыню. На жаль, з прычыны нецярплівасці нашых калег шмат якія са згаданых аўтарскіх прац, падрыхтаваных з думкаю пра гэтае выданне, у новым графічным афармленні трапілі ў згаданы ўжо дзяржаўны атлас. Аднак наш Атлас не падлягаў цэнзуры і захаваў цалкам навуковы характар. Мы таксама стараліся захаваць адпаведны картаграфічны і графічны ўзровень выдання. З поўным усведамленнем таго, што наша выданне наватарскае і ў сувязі з гэтым можа ўтрымліваць памылкі або, што натуральна, на іх можа адбіцца адсутнасць даследаванняў у некаторых галінах, а некаторыя карты, падрыхтаваныя яшчэ ў 1990-я гг., варта было б актуалізаваць у духу найноўшых даследаванняў, мы ўсё ж вырашылі аддаць яго на суд чытачоў. Атлас з'яўляецца сведчаннем стану гістарычных даследаванняў у Беларусі. Мы спадзяёмся, што чарговае выданне будзе абнаўляцца і дапаўняцца з улікам навуковай крытыкі, з якой сутыкнуцца аўтары. Атлас адрасаваны да звычайнага чытача і павінен трапіць у хатнія і школьныя бібліятэкі. Таму, у адрозненне ад дзяржаўнага, які выходзіць у буйным фармаце, наша выданне мае павялічаны фармат А4, які дазваляе зручна ім карыстацца. Безумоўна, гэта абмяжоўвае магчымасці прэзентацыі буйнафарматных картаў. Але папулярызацыя гістарычных ведаў з'яўляецца вельмі важнай задачай гэтага выдання.

2. ГІСТАРЫЧНЫЯ АТЛАСЫ Ў БЕЛАРУСІ

Да гэтай пары адсутнічае картаграфічны сінтэз гісторыі Беларусі, гэта было асноўным зыходным пунктам для пачатку прац над Атласам. Планы Л. Казлова, які напачатку 1990-х гг. агучыў намер выдаць шматтомны атлас гісторыі Беларусі, здаваліся аддаленымі і маларэальнымі. Працы над нашым атласам ажывілі зацікаўленасць многіх гісторыкаў праблематыкай картаграфіі. Пачалі з'яўляцца розныя праекты школьных гістарычных атласаў, а паралельна з нашым выданнем пачаліся працы над Вялікім атласам у выдавецтве "Белкартаграфія".

Выдавецтва "Арты-Фэкс", якое здаўна займалася гістарычнай картаграфіяй і заяўляла пра падрыхтоўку шматтомнага гістарычнага атласа Беларусі, першым выдала школьныя атласы. "Гістарычны атлас Беларусі" пад рэд. Л.Р. Казлова[1] (2001) для школ і ліцэяў змяшчаў схематычныя карты і быў павярхоўным аглядам гісторыі Беларусі. Гэта было выданне ў межах савецкай традыцыі, у якім утрымліваўся матэрыял па Другой сусветнай вайне і гісторыі БССР.

Нядаўна "Беларуская Энцыклапедыя" выдала свой школьны "Атлас па гісторыі Беларусі. Дапаможнік для 5 класа. Старажытныя часы" пад рэд. Э.М. Загарульскага і інш.[2] Атлас выдадзены на прафесійным узроўні, аднак ахоплівае вельмі кароткі адрэзак гісторыі і таксама прэзентуе традыцыйныя для савецкай гістарыяграфіі погляды.

Выданнем атласаў зацікавілася і выдавецтва БДУ. Выдадзены ў 2001 г. "Атлас па гісторыі Беларусі", складальнікамі якога былі Г.В. Штыхаў і С.В. Паноў[3], змяшчаў простыя карты, прызначаныя для пачатковай школы. Ён ахопліваў перыяд ад старажытнасці да канца сярэднявечча, у тым ліку простую карту пасялення славянаў на тэрыторыі Беларусі. У якасці другой яго часткі ў 2005 г. выйшаў атлас "Гісторыя Беларусі, XVI – XVIII стст.", падрыхтаваны "Выдавецкім цэнтрам БДУ"[4]. Змест гэтага атласа быў падрыхтаваны адным з сааўтараў нашага выдання, гісторыкам В.М. Цемушавым, графічна апрацаваў яго рэдактар-картограф У.М. Храмаў. Атлас, абмежаваны па змесце і малы па фармаце (нетыповы квадратны фармат), быў да гэтага часу адным з найбольш прафесійных выданняў у Беларусі з пункту погляду картаграфічнай дакладнасці і гістарычнага зместу. Разам з прыгожым графічным афармленнем ён мае навуковы інструментарый: спіс гістарычных назваў сучасных гарадоў. Апроч палітычнай гісторыі, паказвае грамадскія з'явы і рэлігійныя стасункі ў ВКЛ, Брэсцкую унію, развіццё эканомікі і культуры ў ВКЛ у XVIII ст. Ён дэманструе сучасны і неідэалагізаваны падыход да гісторыі Беларусі.

У 2003 г. дзяржаўнае картаграфічнае выдавецтва РУП "Белкартаграфія" выдае свой першы атлас "Гісторыя Беларусі старажытных часоў"[5], падрыхтаваны І.А. Аўдзеевым. Паколькі ва ўсіх, як прыватных, так і дзяржаўных картаграфічных выдавецтвах была скасавана ліцэнзія, выключнае права на картаграфічную дзейнасць атрымала выдавецтва "Белкартаграфія". Чарговы свой атлас "Гісторыя сярэдніх вякоў"[6], створаны групай пад кіраўніцтвам І.А. Аўдзеева, яно выдала ў 2006 г. У 2007 г. была выдадзена "Гісторыя Беларусі (XIX ст. – 1917 г.)"[7]. Названы атлас паказвае Беларусь у складзе Расіі, як яепалітычную гісторыю, так і развіццё прамысловасці, сельскай гаспадаркі, міжнацыянальныя і міжканфесійныя адносіны. Спрашчэнне яго зместу прыводзіць да даволі аднабаковага адлюстравання гісторыі ў гэтым атласе. Непрафесійным атласам з'яўляецца "Гісторыя Беларусі ў сярэднія вякі"[8], выдадзены ў 2007 г. Атлас здзіўляе не столькі спрошчаным зместам, колькі грунтоўнымі памылкамі, сярод якіх і азначэнне "Каралеўства Літва". Увесь доўгі спіс памылак мы лічым за лепшае не агучваць.

У гэтым аглядзе ўласна атласаў Беларусі нельга абмінуць і іншыя навуковыя публікацыі.

Галоўным выданнем, якое доўгія гады выконвала ролю гістарычнага атласа Беларусі, была пу-

---

1 Гістарычны атлас Беларусі / Гал. рэд. і склад. Л.Р. Казлоў. – Мінск: Арты-Фэкс, 2001.
2 Атлас па гісторыі Беларусі / Склад.: Э.М. Загарульскі і інш. – Мінск: Бел. Эн, 2001.
3 Атлас па гісторыі Беларусі / Склад.: Г.В. Штыхаў, С.В. Паноў. – Мінск: БДУ, 2001.
4 Гісторыя Беларусі, XVI – XVIII стст. [карты] / Складз. і падрыхтаваны да друку РУП "Выдавецкі цэнтр БДУ" ў 2002 – 2005 гг. – Мінск: Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага універсітэта, 2005.
5 Гісторыя Беларусі старажытных часоў / Змест распрац. І.А. Аўдзееў. Складз. і падрыхтаваны да друку РУП "Белкартаграфія". – Мінск: Белкартаграфія, 2003.
6 Гісторыя сярэдніх вякоў / Змест распрац. І.А. Аўдзееў і інш. Складз. і падрыхтаваны да друку РУП "Белкартаграфія". – Мінск: Белкартаграфія, 2006.
7 Гісторыя Беларусі (XIX ст. – 1917 г.) / Змест распрац. А.Г. Каханоўскім, А.М. Лукашэвічам. Складз. і падрыхтаваны да друку РУП "Белкартаграфія". – Мінск: Белкартаграфія, 2006.
8 Гісторыя Беларусі ў сярэднія вякі / Змест распрац. І.А. Аўдзееў і інш. Складз. і падрыхтаваны да друку РУП "Белкартаграфія". – Мінск: Белкартаграфія, 2007.

блікацыя 1991 г. "Беларусь – Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах" Я. Шыраева, які пражывае ў Маскве. Чорна-белая публікацыя, падрыхтаваная на хвалі перабудовы, якая сёння падаецца даволі анахранічнай, на працягу дзесяці гадоў была важным імпульсам у развіцці гістарычнай картаграфіі ў Беларусі. Яна ўтрымлівае 51 рэпрадукцыю гістарычных картаў, што датычаць земляў Беларусі, назвы Белая Русь, змены межаў, дэмаграфіі і нацыянальных узаемадачыненняў на гэтых тэрыторыях.

Безупынны працэс дэлімітацыі межаў, а таксама дыскусіі пра вызначэнне беларускай тэрыторыі прынеслі плён у выглядзе публікацыі Л. Казлова і А. Цітова "Беларусь на сямі рубяжах"[9]. У ёй паказана, як фарміраваліся межы Беларусі ад часоў Вялікага княства Літоўскага праз розныя этапы станаўлення БССР. Хоць гэтую публікацыю цяжка назваць атласам, яна на працягу некалькіх гадоў была важным картаграфічным выданнем у Беларусі.

Важнай публікацыяй з'яўляецца атлас, які не быў гістарычным атласам, – "Беларусы"[10], выдадзены Фондам фундаментальных даследаванняў Рэспублікі Беларусь ды Беларускім Фондам Сораса ў 1996 г. Гэты атлас змяшчае інфармацыю пра сучасную Беларусь, пераважна на тэму дэмаграфіі, рэлігійнай і нацыянальнай сітуацыі ў Беларусі, а таксама пра беларускую эміграцыю, у тым ліку пра беларусаў з былых савецкіх рэспублік. Ён быў важны з пункту погляду на методыку і змешчаныя ў ім звесткі і сур'ёзна паўплываў на тэматыку і форму некаторых картаў у другім томе нашага Атласа.

Істотным элементам, які матываваў нашу працу, стаў "Нацыянальны атлас Беларусі"[11], выдадзены "Белкартаграфіяй" у 2002 г. пад рэдакцыяй М.У. Мясніковіча. Атлас быў падрыхтаваны групай навукоўцаў з Акадэміі навук Беларусі і з'яўляецца тыповым нацыянальным атласам, згодна з узорам, прынятым нацыянальнымі выданнямі многіх краін. Беларускі атлас выйшаў першым у постсавецкіх рэспубліках, задоўга да ўкраінскага, выдадзенага ў 2008 г., і расійскага, першы том якога выйшаў у 2007 г. Да выдання беларускага атласа былі прыцягнуты шматлікія навукоўцы і картографы, і яно было значнай падзеяй на выдавецкім рынку, але гэты атлас застаецца прадуктам дзяржаўнай прапаганды, асабліва ў раздзелах, датычных эканомікі. Раздзел "Гісторыя" моцна абрэзаны. Згодна з савецкай традыцыяй, ён ставіць акцэнт на дэталёвым паказе падзей Другой сусветнай вайны, а перыяд ВКЛ і асабліва важных для народа паўстанняў закранае быццам мімаходзь. БНР увогуле не была паказана, затое шмат месца адведзена ўтварэнню БССР.

У выдавецкім і картаграфічным сэнсе гэты атлас быў першым сучасным навуковым выданнем. Мабілізацыя навуковых сіл вакол яго стала прычынай сумнення часткі каманды ў поспеху нашай працы, а іншых, наадварот, заахвоціла.

"Атлас гісторыі Беларусі. Ад старажытнасці да нашых дзён (дадатак да 6-томнай "Энцыклапедыі гісторыі Беларусі")"[12], складзены Г.Р. Шыкуновай, Л.У. Языковіч, збіраў у адным томе карты, якія былі ілюстрацыямі або дадаткамі да ўсіх тамоў "Энцыклапедыі гісторыі Беларусі". Атлас, нягледзячы на свой навуковы характар і, мабыць, найбольш поўнае на той час асвятленне падзей, меў шмат заганаў. Яго традыцыйнае і непразрыстае графічнае афармленне не адпавядала якасці зместу. У атласе не хапала аднароднасці і суцэльнасці апрацоўкі графічнага выгляду. У картаграфічным сэнсе ў ім было шмат недапрацовак і памылак (на картах не было шкалы). Апроч таго, ён быў даволі кансерватыўны ў асвятленні шмат якіх гістарычных тэмаў і з цяжкасцю выходзіў з-пад уплываў савецкай гістарычнай традыцыі. Вялікая колькасць падрабязных планаў паасобных вайсковых аперацый на фронце падчас Вялікай Айчыннай вайны парушыла тэматычную раўнавагу атласа.

Наватарскай у картаграфічным аспекце публікацыяй была двухтомная энцыклапедыя "Вялікае Княства Літоўскае"[13], выдадзеная ў 2006 г., у якой з'явілася шмат новых картаў, датычных ВКЛ. Дзякуючы іх новай навуковай і картаграфічнай апрацоўцы выданне было заўважана і за мяжой.

Трэба таксама ўзгадаць манахромны атлас Л. Казлова "Старажытная картаграфія Беларусі"[14], выдадзены ў 2005 г. і ўзноўлены праз год у фармаце А3 і брашурным пераплёце. Атлас змяшчае рэпрадукцыі некалькіх дзесяткаў старажытных картаў, на якіх паказаны беларускія землі. Пакуль што гэта найбольш шырокі агляд старых картаў Беларусі, які мае, аднак, хутчэй папулярны, чым навуковы характар.

---

9 Казлоў Л.Р. Беларусь на сямі рубяжах. – Мінск, 1993. – С. 72 (3).

10 Беларусы / Фонд фундаментальных даследаванняў Рэспублікі Беларусь, Беларускі Фонд Сораса, Праграма "Абнаўленне гуманіт. адукацыі". – Мінск: Камітэт дзяржаўных знакаў пры М-ве фінансаў Рэспублікі Беларусь, 1996.

11 Нацыянальны атлас Беларусі / Складзены і падрыхт. да друку РУП "Белкартаграфія" ў 2000 – 2002 гг.; Гал. рэдкалегія: М.У. Мясніковіч (старшыня) і інш. – Мінск: РУП "Белкартаграфія", 2002.

12 Атлас гісторыі Беларусі. Ад старажытнасці да нашых дзён (дадатак да 6-томнай "Энцыклапедыі гісторыі Беларусі") / Склад. Г.Р. Шыкунова, Л.У. Языковіч. – Мінск: БелЭн, 2004 (2-е выд. – 2006).

13 Вялікае Княства Літоўскае; мастак З. Э. Герасімовіч: ВКЛ: энцыклапедыя: у 2 т. / рэдкалегія: Г. П. Пашкоў (галоўны рэдактар) і інш. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2005 – 2006.

14 Казлоў Л.Р. Старажытная картаграфія Беларусі. Вып. 1. – Мінск: Арты-Фэкс, 2005; Вып. 2. – Мінск: Арты-Фэкс, 2006.

3. КАНЦЭПЦЫЯ І ЗМЕСТ АТЛАСА

Хоць Атлас прэтэндаваў на вычарпальны паказ гістарычных з'яў і падзей на землях Беларусі ад старажытнасці да сучаснасці, ён абмежаваны з прычыны слаба прасунутых даследаванняў або нават іх адсутнасці па асобных тэмах і гістарычных перыядах, а таксама з улікам навуковых і выдавецкіх магчымасцяў гэтай публікацыі, якая нарадзілася дзякуючы энтузіязму групы гісторыкаў і картографаў. Каб не згубіць іх працу, аддаём гэты Атлас у друк адначасова з дзяржаўным "Вялікім гістарычным атласам Беларусі", які адрозніваецца падыходам да многіх тэмаў і да ўласна картаграфіі. Уважліваму чытачу, які цікавіцца гістарычнай праўдай, гэта дасць магчымасць параўнаць або-два выданні. Стваральнікі атласа імкнуліся паказаць гісторыю Беларусі на шырокім фоне, як неад'емную частку агульнай гісторыі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Гэта патрабавала падрабязнага асвятлення тэрыторыі сумежных краін. Дзеля дакладнасці мы ўлічвалі досвед гісторыка-картаграфічных выданняў, здзейсненых у гэтых краінах у самыя апошнія гады. Асабліва багатую традыцыю такіх выданняў маюць нашы польскія калегі. У Польшчы першы варыянт гістарычнага атласа быў надрукаваны ў 1967 г. і вытрымаў шмат перавыданняў. Гэтыя напрацоўкі ляглі ў аснову грунтоўнага "Вялікага гістарычнага атласа" ("Wielki atlas historyczny"), выдадзенага ў Варшаве ў 2007 г. Скарыстоўваліся і атласы, выдадзеныя ў Літве, Латвіі, Украіне. Кожная краіна мае права на ўласны погляд на некаторыя спрэчныя моманты. У беларускім выданні, натуральна, такія моманты адлюстроўваюцца з нацыянальных пазіцый.

Распрацоўваючы канцэпцыю Атласа, мы акрэслілі некалькі ўмоваў. Па-першае, Атлас павінен адлюстроўваць культурныя і грамадскія з'явы, якія фарміравалі беларускі народ. Ён павінен паказваць духоўныя і гістарычныя карані народа, прысвяціць шмат месца аналізу паходжання і прыняцця канчатковай саманазвы беларусаў. Мы імкнуліся паказаць уплыў на гэты працэс як унутраных грамадскіх з'яў, так і агульнаеўрапейскіх, а апроч таго рэлігійныя змены, якія адбываліся ў краіне, развіццё адукацыі і культуры. Мы паказваем змены культур і народаў, што пражываюць на беларускіх землях.

Атлас ілюструе фарміраванне дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі ад часоў Полацкага княства, праз Кіеўскую Русь, паўстанне Літвы, а пазней – аб'яднанне з ёй старажытнарускіх земляў з далучэннем Полацкага княства і Княства Русі Галіцкай, што мела значны ўплыў на развіццё ВКЛ як супольнай літоўска-рускай (беларускай) дзяржавы. Мы стараліся паказаць розныя палітычныя з'явы, што мелі месца на Беларусі. Мы паказалі ўсе войны, якія прайшлі праз беларускую зямлю, усе найважнейшыя бітвы. Развіццё дзяржаўнасці ВКЛ падаецца з улікам яго адносінаў з суседзямі, з Ордэнам крыжаносцаў, у кантэксце аб'яднання Інфлянтаў і Курляндыі, войнаў з Масквой за кантроль над Псковам і Ноўгарадам, а пазней, на працягу амаль трох стагоддзяў, – за Смаленск і суседнія Северскае і Чарнігаўскае княствы, праз адносіны з Крымскім ханствам. І, урэшце, найважнейшае – гэта адносіны з Каралеўствам Польскім ад Крэўскай уніі да Люблінскай, а пасля Паўночнай вайны – барацьба з імперыямі за захаванне незалежнасці і падзелы Рэчы Паспалітай у 1772 – 1795 гг.

Дагістарычная археалогія

Археалогія ў Беларусі традыцыйна была на высокім узроўні яшчэ з савецкіх часоў. Таму гэтая частка Атласа даволі вялікая. Метады датавання для аддаленых часоў застаюцца вельмі прыблізнымі. Звычайна археолагі карыстаюцца радыевугляроднымі датамі, якія маюць шырокі дыяпазон хібнасці і не супадаюць з датамі, атрыманымі ін-

шымі метадамі (тэрмалюмінесцэнтным, дэндрахраналагічным і інш.). Спецыялістамі прапануюцца метады пэўнай карэкціроўкі радыевуглярод ных дат, якія сталі амаль агульнапрызнанымі для апошніх 5 – 6 тысячагоддзяў. Але папраўленыя даты для больш аддаленых перыядаў прызнаюцца далёка не ўсімі спецыялістамі. Таму даты адных і тых жа падзей у розных выданнях могуць адрозніваццa. Каб пазбегнуць унутраных супярэчнасцей, у Атласе выкарыстоўваюцца толькі папраўленыя даты. Для эпохі неаліту яны атрымліваюцца на некалькі стагоддзяў больш старажытнымі, чым радыевуглярод ныя даты, для эпохі мезаліту розніца складае каля тысячы гадоў, а для ледавіковай эпохі папраўленыя даты адсоўваюць датаванне на 3 – 5 тысяч гадоў у мінулае. Напрыклад, пачатак галацэну (і звязаны з ім пераход ад палеаліту да мезаліту) радыевуглярод ным метадам датуецца каля 10,3 тыс. гадоў таму, а найноўшае датаванне на падставе штогадовых адкладанняў акіянскага дна адносіць яго да часу каля 11,6 – 11,7 тыс. гадоў таму.

Адначасова мы вырашылі паказаць археалагічны матэрыял у кантэксце пісьмовых крыніц і мовазнаўчых прац. Карта "Утварэнне новых моўных супольнасцяў 1350 – 500 да н. Х." спалучае паказ пашырэння культуры палёў пахаванняў і ўзнікнення на яе аснове новых археалагічных культур, якія асацыююцца з сучаснымі сем'ямі еўрапейскіх моў. Гэтая карта добра тлумачыць пазнейшыя змены сярод народаў Усходняй Еўропы.

Чарговыя карты могуць выклікаць дыскусіі ў навуковых колах, хоць яны тлумачаць працэс рассялення германцаў, спусташэння польскіх земляў і ўрэшце этнагенез славян і іх рассяленне як лагічную паслядоўнасць падзей. Заснаванне, эміграцыя і панаванне готаў, а пазней гунаў на тэрыторыях паміж Балтыкай і Чорным морам можа тлумачыць рух народаў і этнатворчыя працэсы ва Усходняй Еўропе. Этнагенез славянаў паказаны на некалькіх картах з улікам складаных з'яў, звязаных з вандроўкамі народаў і іх пранікненнем ад II ст. да н. Х. да IX ст. па н. Х. Пачатак рассялення славян звязваецца з кіеўскай археалагічнай культурай, што ўзнікла на падмурку зарубінецкай культуры, далей рассяленне ідзе на землях паўднёва-ўсходняй Беларусі і паўночнай Украіны ў басейне Дняпра. Гэта звязана з эміграцыяй паўночна-ўсходніх германцаў, якія дайшлі да Дона на ўсход і аж да Крыма на поўдзень. Пасяленне славянаў на астатніх землях Беларусі падаецца ў шырокім кантэксце міграцыі славян у цэлай Еўропе пад уплывам гунаў і авараў. Упершыню ў сусветнай картаграфіі паказана міграцыя славян на базе археалагічных матэрыялаў і гістарычных крыніц.

Шматэтнічныя працэсы на беларускіх землях ілюструе карта гідронімаў У. Ісаенкі, падрыхтаваная на падставе мовазнаўчых матэрыялаў. Таму яна яшчэ перад публікацыяй выклікала дыскусіі сярод гісторыкаў. На карце пазначана паўднёвая мяжа прысутнасці балтыйскіх гідронімаў, праведзеная на поўнач ад басейна Прыпяці. Адначасова на паўночных абшарах сённяшняй Беларусі ў пэўны час пражывалі угра-фіны. На шматэтнічным уграфінска-балтыйска-сармацка-аланскім славянізаваным грунце ў VIII ст. пад уплывам змагароў-варагаў узнікае Русь, якая развіваецца са сваёй калыскі на поўначы, на Ладазе і Белым возеры, уздоўж вялікіх рэк, камунікацыйных шляхоў паміж Скандынавіяй, Візантыяй і арабамі. Пакрысе на землях, кантраляваных хазарамі, развіваецца другая калыска Русі – Кіеў.

Ранняе сярэднявечча

У той час, калі Русь разрасталася з поўначы на поўдзень, шмат што сведчыць аб тым, што ўзнікненне Полацкага княства і яго дынастыі было незалежнае ад кіеўскіх Рурыкавічаў. Яно функцыянавала незалежна ад Кіева. Згодна з беларускай традыцыяй, Полацкае княства ў Атласе падаецца як беларуская протадзяржаўнасць. Тым не менш, на дзвюх картах мы паказваем і іншыя княствы, якія ўзнікалі на землях будучай Беларусі, а таксама войны, што вяліся паміж імі да XIII ст. У 1240-х гг. значная частка Русі была падпарадкавана татарам. Полацкая зямля заставалася свабоднай ад татарскага ярма і трапіла пад уплывы Літвы. Падобны лёс напаткаў Русь Галіцкую, незалежны дзяржаўны цэнтр на Русі ў XIII ст. Яна была істотным элементам фарміравання дзяржаўнасці Вялікага княства Літоўскага, незалежным цэнтрам, які ў той час ствараў старажытнарускую традыцыю і культуру, што пазней развіва-

лася ў ВКЛ. Магчыма, яна адыграла істотную ролю і ва ўзнікненні назвы "Белая Русь".

Пачаткі хрысціянства звязаны з наплывам візантыйскіх манахаў, якія размяшчалі свае келлі пустэльнікаў у ваколіцах асноўных княжацкіх цэнтраў. Таму гэты перыяд адзначыўся буйным развіццём праваслаўнага манаства, хрысціянізацыяй рускай эліты і княжацкіх гарадоў.

Беларусь ад 1242 г. да сярэдзіны XVI ст.

Вялікае княства Літоўскае разам з далучэннем земляў Полацкага княства пачало тэрытарыяльна пашырацца на землі старажытнарускія. Пасля далучэння Русі Галіцкай працэс далучэння чарговых земляў – тураўскай і кіеўскай – ператварыў ВКЛ у вялікую дзяржаву літоўска-рускую (беларускую). Напрыканцы XIV ст. у імкненні валодаць рускімі землямі гэта дзяржава ўвайшла ў канфлікт з Вялікім княствам Маскоўскім. ВКЛ, з'яднанае Крэўскай уніяй з Каралеўствам Польскім, спачатку перамагло дзяржаву Тэўтонскага ордэна, а пазней скіравала ўсе свае сілы супраць Масквы. Войны, якія вяліся ў 1487 – 1537 гг., скончыліся часовай стратай Смаленска. Але ў баях з Масковіяй вызначыліся два асноўныя абшары, спрэчныя на наступныя стагоддзі: Лівонія і Смаленшчына. У згаданы час дынастыя Ягелонаў, якая панавала на вялікіх абшарах Літвы, Русі і Польшчы, пачала змагацца з дынастыяй Габсбургаў за гегемонію ў гэтым рэгіёне Еўропы. Яна кіравала Чэхіяй і Венгрыяй, а сваю ўладу пашырыла на абшары Сербіі і Валахіі. Адначасова пачынаюцца вельмі актыўныя эканамічныя і культурна-навуковыя ўзаемаадносіны з Заходняй Еўропай.

Тэрытарыяльна магутная дзяржава не мела, аднак, ніводнага аб'яднальнага фактару. З часам ім стала культура і руская (старабеларуская) мова ў якасці дзяржаўнай. З моманту хрышчэння Літвы ў 1387 г. пачынаецца актыўная канкурэнцыя паміж праваслаўем і каталіцызмам.

Цікавая карта, падрыхтаваная спецыяльна для гэтага выдання, упершыню ілюструе распаўсюджванне чумы ва Усходняй Еўропе.

Беларусь у 1569 – 1795 гг.

Пасля згасання дынастыі Ягелонаў Рэч Паспалітая захавала адзінства, выбіраючы супольных уладароў. У 1569 г. была падпісана Люблінская унія, якая змяніла межы ВКЛ. Нягледзячы на супраціўленне літоўскіх і рускіх магнатаў на чале з Радзівіламі, шляхта ўкраінскіх земляў ды Падляшша вырашае далучыцца да Кароны. Адбываецца новы адміністрацыйны падзел ВКЛ. У гэты час назіраецца значнае пераразмеркаванне ўласнасці. На абшары ВКЛ знікаюць старыя баярскія роды, якія атрымалі спадчыну ад старых княжацкіх родаў вымерлых Рурыкавічаў. Адначасова ідзе пачатак з'яўлення вялікіх сем'яў наступных стагоддзяў. Гэты працэс ілюструе спецыяльна падрыхтаваная для нашага Атласа карта "Структура зямельнай уласнасці ў 1567 г.". На карце паказаны ўладанні 20 родаў: Радзівілаў, Хадкевічаў, Кішкаў, князя Юрыя Алелькавіча-Слуцкага, князёў Астрожскіх, Валовічаў, кн. Сангушкаў, Тышкевічаў, кн. Збаражскіх, Сапегаў, кн. Вішнявецкіх, Гарнастаяў, Осцікаў, кн. Мікіцініча-Галоўчынскага, кн. Чартарыйскіх, Глябовічаў разам з Я. Сіняўскім, Ю. Іллініча, Нарушэвічаў, Пацаў і Зяноўевічаў. Таксама аўтар палічыў мэтазгодным паказаць раздробленыя вотчыны князёў Друцкіх і Лукомскіх: у сукупнасці землеўладанне родаў было даволі значным. У катэгорыі "іншыя" дадзены таксама цэнтры некаторых буйных маёнткаў, уладальнікаў якіх нельга аднесці да магнатаў. Цікавае параўнанне вялікага маёнтка каталіцкага касцёла з маёмасцю праваслаўнай царквы. Не хапае падобнай карты для XVII і XVIII стст., але гэта задача для гісторыкаў на будучыню. Такая карта дала б магчымасць прасачыць дынаміку структуры ўласнасці ў Вялікім княстве.

У Атласе мы адыходзім ад такіх тэрмінаў, як феадальна-казацкае паўстанне, і паказваем казацкую вайну як спробу казакаў адарваць частку земляў ад ВКЛ, што стала ўступам да нападу Расіі на ВКЛ у 1654 г. і захопу Вільні, а пазней – "шведскага патопу". Гэтая частка Атласа багата ілюстраваная матэрыяламі, заснаванымі на наступных крыніцах: гравюры аблогі Полацка ў 1576 г., што з'яўляюцца прыкладам першай вайсковай картаграфіі ў ВКЛ, а таксама гравюра Смаленска 1611 г., на якой паказана аблога горада палякамі і літвінамі, і гравюра Берасця 1657 г., выкананая Э. Дальбергам падчас аблогі горада шведамі. Дадаткова гэтая частка ілюструецца картай ВКЛ 1648 г., а таксама планам сталіцы ВКЛ Вільні XVI ст. і планам сталіцы Рэчы Паспалітай Варшавы 1772 г., дзе паказаны палацы магнатаў ВКЛ ды грамадскія будынкі Рэчы Паспалітай.

Рэлігія і канфесіі

Грамадскі матыў найслабей увасоблены ў першым томе Атласа. Мы канцэнтраваліся на найлепш даследаваных і апісаных тэмах. Гэта ў першую чаргу развіццё хрысціянства ў ВКЛ у розных канфесійных плынях, пачынаючы з праваслаўя ў X ст., праз экспансію каталіцызму з 1378 г. і пашырэнне яго ўплываў, развіццё каталіцкіх ордэнаў і святарскай адміністрацыі каталіцкага касцёла і ажно да падзелаў у 1795 г. Паказваем мы і хвалю пратэстанцкіх плыняў у XVI ст., развіццё кірхаў і ўрэшце развіццё грэка-каталіцызму ды яго канкурэнцыя з праваслаўем на беларускіх землях у XVII і XVIII стст. Мы хацелі паказаць традыцыю талерантнасці і суіснавання многіх канфесіяў на тэрыторыі ВКЛ. Нягледзячы на тое, што веравызнанні канкурыравалі між сабой, яны спакойна суіснавалі на адным абшары. Гэта было выключэннем у Еўропе, дзе панаваў прынцып Cuius Regio eius religio, што вяло да крывавых рэлігійных войнаў. Большасць рэлігійных картаў публікуецца ўпершыню. Карты, якія датычаць XVIII ст., а асабліва карта каталіцкіх ордэнаў і іх адміністрацыйнага падзелу ў межах каталіцкага касцёла, абапіраюцца на даследаванні праф. С. Літака[15] з Люблінскага каталіцкага універсітэта. У Беларусі настолькі падрабязныя даследаванні на гэтую тэму не праводзіліся. Навінкай з'яўляюцца карты, якія адлюстроўваюць рассяленне габрэяў у Беларусі. Даследаванні гэтай тэмы ў Беларусі амаль не праводзяцца. Таму дзве карты, прысвечаныя габрэйскаму самакіраванню (падзелы на абшчыны, месцы пасяджэнняў габрэйскага Сейму – Вааду) у XIII – XVII ст. і ў XVIII ст., абапіраюцца найперш на расійскія даследаванні пачатку XX ст., а таксама на датычныя сінагогаў матэрыялы на падставе публікацыі польскіх навукоўцаў Марыі і Казімежа Пяхоткаў[16]. Гэтыя карты апісваюць таксама міграцыю габрэяў у ВКЛ ды ілюструюць культурна-навуковы абмен з Еўропай, а таксама рэлігійныя тэндэнцыі, такія як хасідызм, кабала і г. д. Гэтыя звесткі ўзяты з амерыканскіх публікацыяў, прысвечаных гісторыі габрэяў у Еўропе.

Асвета і культура

Праілюстравана таксама адукацыя і культура ў XVIII ст., паколькі на гэты перыяд прыпадае Асветніцтва і ўтварэнне адукацыйнай сістэмы Камісіі народнай асветы. Гэта таксама перыяд хуткага развіцця культуры. Гэтая карта падсумоўвае дасягненні ВКЛ у культурным развіцці і адукацыі беларускага грамадства. У гэтым кантэксце важная таксама карта міжнародных сувязяў ВКЛ у XVI ст. Гэтая карта паказвае і багатыя ў той час эканамічныя кантакты ВКЛ, і культурныя ды навуковыя сувязі. Многія студэнты з ВКЛ у той час заканчвалі замежныя універсітэты. Гэтыя кантакты адкрылі новыя магчымасці ў развіцці культуры і навукі ў ВКЛ на працягу наступных стагоддзяў. Названая карта – гэта арыгінальная праца, падрыхтаваная спецыяльна да Атласа.

---

[15] Літак С. Атлас лацінскага касцёлу ў Рэчы Паспалітай у XVIII ст. – Люблін: Навуковае Таварыства Люблінскага Каталіцкага Універсітэта ім. Яна Паўла II, 2006.

[16] Марыя і Казімеж Пяхоткі. Брамы Неба. Мураваныя бажніцы на землях колішняй Рэчы Паспалітай. – Варшава, 1999. – 480 с.; Maria & Kazimierz Piechotka. "Wooden synagogues in the territory of the former Polish-lithuanian commonwealth". – Warsaw, 2004. – 416 p.

Недахопы Атласа і сучасных гістарычных даследаванняў у Беларусі

У выданні не хапае шматлікіх тэмаў, якія не былі грунтоўна даследаваны. Не хапае ў ім картаў, прысвечаных нацыянальным узаемадачыненням у ВКЛ. Выключэннем з'яўляецца карта габрэйскага насельніцтва ў XVIII ст. Не хапае сапраўды прафесійна распрацаваных картаў па габрэйскай культуры і рэлігіі, а найперш па развіцці самакіравання габрэйскай ды іншых нацыянальных меншасцяў. Слаба даследавана і дэмаграфія ВКЛ. Апусцелая пасля войнаў з Масквой, Беларусь у XVII ст. знаходзілася на мяжы дэмаграфічнай катастрофы, але ў нашым выданні гэтая тэма не адлюстравана.

Даследаванні тагачаснай эканомікі ў нашым рэгіёне не надта грунтоўныя. Не стае звестак пра гарадское насельніцтва. Няма аналізу структуры сялянскай гаспадаркі, а найперш маштабу залежнасці: паншчыны і даніны, хоць лічыцца, што яны вызначаюць мяжу паміж Літвой і Руссю. Адзіная карта прысвечана прамысловасці ў XVIII ст. Не хапае картаў, якія ілюстравалі б структуру ўласнасці ў XVII і XVIII стст.

Няма даследаванняў па развіцці культуры, навукі і літаратуры ды ўплыву розных плыняў і аўтараў. Такога кшталту карта паказвае толькі развіццё габрэйскай культуры. Няма картаў па школьніцтве ў XVII ст. Паказана толькі культура і адукацыя ў XVIII ст.

Няма дакладнага аналізу змены межаў адміністрацыйных адзінак (ваяводстваў і паветаў). Яны паказаны толькі ў некаторыя перыяды без ніякага параўнання. Для стварэння такіх картаў неабходны дадатковыя даследаванні.

Вось толькі некаторыя найважнейшыя тэмы, у якіх мы бачым недахопы нашага Атласа. Гэта поле для наступных навуковых распрацовак.

4. НАЗВА "БЕЛАЯ РУСЬ"

У картах Атласа адлюстраваны доўгі шлях этнічнага развіцця, пры якім тэрыторыю сённяшняй Беларусі насялялі розныя народы, і кожны з іх пакінуў свой унёсак у скарбніцу нашай гісторыі. Саманазвы і самасвядомасць мяняліся, будуючы ланцужок пераемнасці: ад невядомых з імені і мовы насельнікаў каменнага веку да венедаў і славян, ад славянскіх і балцкіх племянных княжанняў да агульнай Русі, праз суіснаванне літвінскай і русінскай свядомасці, праз абыякавую "тутэйшасць" – да нараджэння пачуцця: "Мы – беларусы". Калі ж такое пачуццё нарадзілася, усё мінулае набыло адмысловы сэнс. Таму на старонках Атласа ўвасоблена гісторыя Беларусі, якой яна стала сёння і якой станавілася на працягу стагоддзяў.

Назвы "Беларусь", "беларускія землі" выкарыстоўваюцца менавіта ў сучасным сэнсе, і межы сённяшняй дзяржавы на гістарычных картах прызначаны толькі дапамагчы зарыентавацца, суаднесці мінулыя падзеі з іх наяўным вынікам.

Паходжанне і прысутнасць на старажытных мапах

Тапонім Белая Русь і назвы Русі паводле трох колераў стагоддзямі прыцягвалі ўвагу даследчыкаў. Варта прыгадаць працы У. Астроўскага "About the Origin of the name "White Russia". Material for Historical Research and Study of the Subject". London, 1975 і Я. Шыраева "Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах". Мінск, 1991. Аднак толькі Алесь Белы ды Алег Латышонак у сваіх працах метадычна падышлі да вывучэння паходжання назвы.

Паколькі навуковая дыскусія вакол паходжання назвы не завершана, варта прывесці асноўныя пазіцыі ў гэтай дыскусіі. Шымон Старавольскі, адзін са шматлікіх пазнейшых аўтараў, прыгадваў прыродныя ўмовы. Снег, які доўга залежваўся, мог быць крыніцай паходжання гэтай назвы. У іншым месцы ён вылучае белую скуру. Іншыя аўтары звяртаюць увагу на белыя валасы насельніцтва, якое пражывала на гэтай тэрыторыі. Частка даследчыкаў згадвала белы народны касцюм, а В. Тацішчаў сцвярджаў, што валадары нібыта любілі белы колер, адсюль і вопратка рыцара на гербе Пагоня. Такія погляды перасталі ўжо быць элементам навуковага дыскурсу, аднак па сённяшні дзень яны прысутныя ў мастацкай літаратуры. Паводле А. Патабні, белы колер азначаў "свабодны". Так названы былі рускія землі, вызваленыя ад татарскага і літоўскага панавання. Гэтая тэорыя была перанята беларускім нацыянальным рухам напрыканцы XIX ст. Найбольш навуковым поглядам на паходжанне каляровых прыметнікаў лічыўся ўплыў татарскай традыцыі, у якой белы колер азначаў захад, чырвоны – поўдзень, чорны – поўнач, а сіні – усход (І. Грэкаў, А. Трубачоў). Аднак гэтая тэорыя паходжання назвы не тлумачыць частага перанясення колераў з аднаго рэгіёна на другі (Чорнай Руссю называлі, напрыклад, Наваградчыну, Галіцкую Русь і Маскву). П. Крапівін прапанаваў філалагічную

тэорыю, быццам слова "Русь" на індаеўрапейскай мове азначала ваду і, у залежнасці ад колераў вадаёмаў у пэўным рэгіёне, адпаведна называлі цэлы рэгіён. Паходжанне гэтай назвы шукалі і ў славянскіх, і ў рэлігійных традыцыях. В. Ластоўскі лічыў, што паходзіць яна ад ідала Белабога. Іншыя аўтары сцвярджалі, што Белая Русь – тая, якая найраней прыняла хрысціянства (К. Тарасаў, А. Цітоў). Праўда, тут забыліся пра традыцыю ў славянскіх мовах прыметнікам "белы" называць народы, якія захавалі паганства (белыя харваты, белыя сербы). Па сённяшні дзень у навуцы гэты прыметнік асацыюецца з прывязанасцю беларусаў да праваслаўя. Г. Ільінскі сфармуляваў тэорыю паходжання назвы ад Бельскіх гарадоў (на Падляшшы) па аналогіі з Чэрвенскімі гарадамі. Крыніцы, аднак, не даюць падставаў так меркаваць. Некаторыя даследчыкі звяртаюць увагу, што назва паходзіць ад іншых індаіранскіх народаў, такіх як аланы або раксаланы. А. Рагалёў лічыў, што "Белая Русь" значыць "Вялікая" – гэта першасныя сядзібы Русі.

А. Салаўёў у сваім артыкуле "Белая і Чорная Русь..." прыйшоў да высновы, што назвы паводле колераў маюць татарскае паходжанне, і яны носяць палітычны характар. Белая Русь адносілася да земляў паўночнай Русі: пскоўскай, наўгарадскай і полацкай. Ад XV ст. яна пашырылася на ўсю "Вялікую Русь", а ад XVI ст. тэрмін дайшоў да мяжы з Масквою. У XVII ст. гэты тэрмін "перайшоў" на ўсходнія землі Вялікага княства Літоўскага. Усе згаданыя тэорыі лучыць упэўненасць у мясцовым паходжанні назвы Белая Русь. Г. Сагановіч[17], калі збіраў усе вядомыя згадкі пра Белую Русь, сцвердзіў, што найраней яны з'яўляюцца ў заходніх крыніцах, напісаных на лацінскай мове. Гэты факт стаўся падставай сучасных даследаванняў паходжання назвы Белая Русь, якія праводзіліся Алесем Белым[18] і Алегам Латышонкам[19]. Яны даказалі, што гэта назва заходняга паходжання. Шматлікія сучасныя ўкраінскія даследчыкі таксама звяртаюць увагу на факт, што назвы Русі паводле колеру не былі распаўсюджаны сярод мясцовых жыхароў, а ўжываліся толькі адукаванай элітай.

Alba Russia як помнік еўрапейскай схаластыкі позняга сярэднявечча (XIV – пач. XVI ст.)

Як сцвярджае А. Белы, назва Белая Русь на працягу стагоддзяў не была прывязана да аднаго рэгіёна і жыла самастойным літаратурным жыццём. Гэта тэрмін сярэднявечнай схаластыкі, які ў навучасны перыяд пачаў "шукаць" сабе канкрэтнага геаграфічнага месца. Гэтае меркаванне можна лічыць ключавым. Яго выдатна праілюстраваў Алег Латышонак на адмыслова падрыхтаванай карце, дзе відаць, як пазнейшыя крыніцы пераносілі назву Белая Русь на ўсё больш адлеглыя землі Русі. Такі механізм і такое разуменне гэтага тэрміна ён лічыць асноўнымі. Гэтак жа, як

Карта 1. Распаўсюджанасць назвы Белая Русь у найстарэйшых крыніцах XIII – XIV стст. Гл. у кн.: А. Латышонак. Ад белых русінаў... С. 69

і многія іншыя тэрміны і геаграфічныя назвы сярэднявечча, яно знікла з навукі разам з пераходам ад разумовага асэнсавання да канкрэтызацыі і геаграфічнага апісання рэчаіснасці – Белая Русь знайшла рэальнае месца на карце. Прыкладам схаластычных аб'ектаў могуць быць Рыфейскія або Гіпербарэйскія горы, якія праходзяць праз цэнтральную Беларусь і Расію (Усходнеі-Еўрапейскую раўніну) або Сармацкае мора (на месцы Палескіх балотаў). Гэтыя геаграфічныя аб'екты з'яўляліся на картах беларускіх земляў яшчэ да паловы XVI ст. і пераносіліся далей наступнымі картографамі.

Узнікненне тэрміна Алесь Белы тлумачыць памылковым уяўленнем сярэднявечных схаластаў аб Албаніі, якая была кантамінацыяй Аланіі тагачасных асецінаў на Каўказе, пазней у стэпах на Азоўскім моры, і паўночнай Албаніі вепсаў у Фінскім заліве. І паколькі Каспійскае мора на сярэднявечных картах пазначалася як заліў Паўночнага мора, здавалася, што гэтыя землі спалучаны. Першай крыніцай, якая называе албанаў, г. зн. вепсаў, у значэнні, набліжаным да пазнейшага

---

17 Імя тваё Белая Русь/ Уклад. Г. Сагановіч.– Мінск, 1991; Сагановіч Г. Да гісторыі назвы "Белая Русь"// Укн.: Старонкі гісторыі Беларусі. – Мінск, 1992.

18 Белы А. Хроніка "Белай Русі". Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. – Мінск, 2000.

19 Латышонак А. Ад белых русінаў да беларусаў. – Беласток, 2006.

значэння Белай Русі, былі "Дзеі біскупаў Гамбургскай царквы" Адама Брэменскага з 1075 г.[20]

Непасрэдны прататып назвы Белая Русь ён шукае ў Роджэра Бэкама, які Літву, Курляндыю і землі Ноўгарада называе словам Леўковія (Leucovia – ад грэчаскага leucos – белы), утвораным як грэчаскі варыянт лацінскай назвы Албанія[21].

Як заўважае А. Белы, назвай Албанія, а пазней Alba Russia, называлася некалькі прынятых схаластамі геаграфічных аб'ектаў, якія маглі б ускосна сведчыць аб пераемнасці гэтых назваў. Найважнейшым было Белае возера, якое рэальна было сэрцам земляў, заселеных вепсамі, але ў розных хроніках або картах увасаблялася ў выглядзе іншых вадаёмаў (воз. Ладага, Анега)[22]. Яно ўяўлялася як крыніца Дона, Нявы, Волгі. Белае возера (Lacus Albus) з'яўляецца цэнтрам Russia Alba на карце Вальдзэемюлера 1516 г. Іншым такім аб'ектам была краіна Жанчын (Амазонія, Quenland), перанесеная з Каўказа ў цэнтральную або паўночную Расію. У Адама Брэменскага Quenland суседнічае з Албаніяй-Wizzi, на планісферы Борджыі сяр. XV ст. Амазонія суседнічае з Албаніяй, а на Marpamundi Фра Маўра побач з Амазоніяй знаходзіцца Russia Biancha, якая ўпершыню з'яўляецца на яго карце[23] (гл. іл. 2). Гэта магло б сведчыць аб бесперарыўным ужыванні абедзвюх назваў[24]. Аднак, як заўважае сам аўтар, на некаторых картах Албанія з'яўляецца пазней паралельна з Russia Alba, напр. на карце Petra Visconte – Марына Сануда Старэйшага ў кніжцы Liber secretorum fidelium crucis, датаванай прыблізна 1320 г.[25]

А. Белы вылучае, але не да канца абгрунтоўвае тэзіс, што тэрмін Weizzen Reuzzen (Белая Русь) мог быць прыдуманы шведамі, спачатку каб назваць Венскую Русь, а пазней стаў асацыявацца з белым колерам і албанамі, і праз шведскую мову трапіў у заходнюю навуку. Скандынаўская форма, падобная да Wizzi (вепсы) Адама Брэменскага і звязаная з Белым возерам, названым так, верагодна, вікінгамі, часта ўжывалася ў XIV ст.[26]

Упершыню назва "Белая Русь" з'явілася ў вядомых крыніцах у датаваным прыблізна 1260 г. анонімным Descriptiones Terrarum, знойдзеным у Ірландыі. А. Белы бачыў у гэтым сувязь з фактам, што тэрмін гэты з'явіўся не раней, чым нямецкія крыжаносцы аселі ў Інфлянтах (Лівоніі, пач. XIII ст.). Тады яны сутыкнуліся з усходнімі славянамі[27]. Паводле А. Латышонка, назва "Белая Русь" у гэтай працы магла ўзнікнуць пад уплывам венгерскай традыцыі.

Гіпатэтычна аўтарства чэха Генрыка, біскупа Яцвежы, магло б сведчыць аб уплыве венгерскай традыцыі. Адначасова гэтая праца, як і Zywot sw. Kingi, што датуецца прыкладна 1317 – 1329 гг. і апавядае пра валадара Галіцкай Русі Кальмана як пра "караля белых русінаў", маглі быць напісаны пад уплывам зніклай венгерскай хронікі сяр. XIII ст. Чарговай крыніцай, у якой згадваецца Белая Русь, з'яўляецца таксама венгерская Дубніцкая хроніка са згадкай аб Белай Русі з 1352 г. Даследчык звяртае ўвагу на тое, што ў венгерскай традыцыі прысутнічаюць матываваныя колерамі назвы народаў. Адначасова А. Латышонак прапануе тэзіс аб магчымым узнікненні асобнай хронікі на двары Кальмана, венгра па паходжанні, адукаванага чалавека[28]. У нямецкія (крыжацкія) крыніцы Белая Русь магла трапіць з венгерскай літаратуры[29].

А. Латышонак звяртае ўвагу на тое, што Белай Руссю называецца тая частка Русі, якая знаходзілася пад уплывам лацінскага касцёла. Інакенцій III у сваёй працы пісаў, што белы колер азначае чысціню веры і пераемнасць апостальскага святара ў дачыненні да тых, хто ўнутры касцёла, і асабліва тых, хто застаецца звонку. Найменне "Белая Русь" магло проста азначаць Русь, якая прыняла каталіцызм. Інакенцій III надаў Кальману тытул караля Галіцыі і імкнуўся падпарадкаваць усходні касцёл заходняму, а таксама благаславіў місію хрышчэння балтаў мячом. Згадка аб Кальмане як "каралі белых русінаў" можа азначаць проста русінаў, падуладных папу рымскаму (ад часоў караля Данілы і Кальмана). Назва магла ўжывацца першымі заходнімі пісарамі і летапісцамі менавіта ў гэтым сэнсе, не маючы дакладнага геаграфічнага значэння[30]. Найменне Белая Русь фігуруе ў літаратуры, прысвечанай саборам, скіраваным на аб'яднанне ўсходняга і заходняга касцёлаў у XV і XVI стст.: Чацвёртаму Латэранскаму, Ліёнскаму, Канстанцкаму і Ферара-Фларэнційскаму[31]. У такім кантэксце назва ўпершыню з'яўляецца ў рускай літаратуры, прысвечанай Фларэнційскай уніі, і ў палеміках.

У другой палове XIV ст. назва мае ўжо выключна літаратурнае значэнне, не звязанае з канкрэтным геаграфічным размяшчэннем. У нямецкую літаратуру яна дайшла праз літаратурныя творы

---

20 Белы А. Хроніка "Белай Русі". Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. С. 25 – 33.
21 Таксама. С. 27 – 28.
22 Таксама. С. 32 – 33.
23 Fra Mauro. Mappamundi, 1459.
24 Белы А. Хроніка "Белай Русі". Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. С. 35.
25 Таксама. С. 37 – 38.
26 Таксама. С. 34.
27 Таксама. С. 37.
28 Латышонак А. Ад белых русінаў да беларусаў. С. 32 – 42.
29 Таксама. С. 45 – 48.
30 Таксама. С. 42 – 43.
31 Таксама. С. 70.

нямецкіх рыцараў, якія бралі ўдзел у паходах крыжаносцаў і прынеслі яе з венгерскай традыцыі. Ужо ў канцы XV ст. назва фіксуецца ў пісьмовых помніках крыжаносцаў, а пазней у нямецкай літаратуры і геаграфіі, праз Бернарда Клервоскага яна ўвайшла ў традыцыю нямецкай картаграфіі як акрэсленне Зямлі Ноўгарадскай.

Назва Белая Русь у ранняй навачаснай картаграфіі (канец XV – XVI ст.)

У другой палове XIV ст. пачалі развівацца партуланы – карты, распрацаваныя з выкарыстаннем компаса і астраноміі, якія ўжо адлюстроўваюць рэальныя формы берагоў. Выкарыстоўваліся яны пераважна ў мараплаванні. Разам з модай на ўсё старажытнае ў пачатку XV ст. прыйшла мода на Геаграфію Клаўдзія Пталемея. За перыяд 1475 – 1600 гг. выйшла 42 выданні гэтай кніжкі, ілюстраванай картамі сучасных картографаў. Нямецкі манах Нікалаўс Германус на падставе пталемейскіх падлікаў распрацаваў свае новыя карты і спосабы вымярэння геаграфічных каардынат. Дзякуючы яму карты Табліцы 8 Sarmatia Europae сталі першымі сучаснымі запісамі нашага рэгіёна. З часам у наступных выданнях дадаваліся новыя карты, якія дакладней паказвалі рэгіён г. зв. Novae Tabulae або Modernae Tabulae. Яны прадстаўлялі сучасныя геаграфічныя аб'екты: гарады, краіны, рэгіёны, горы і рэкі з выкарыстаннем сучасных назваў.

а) Цысрыфейская Белая Русь (нямецка-галандска-брытанская традыцыя)

На пталемейскіх картах найважнейшым геаграфічным аб'ектам ва Усходняй Еўропе, апроч Дняпра (Borysfenes) і Дона (Tanais) былі прыдуманыя Рыфейскія горы, якія нібыта дзялілі Усходне-Еўрапейскую раўніну на паўночную і паўднёвую часткі. Адсюль А. Белы выводзіць дзве асноўныя лакалізацыі Белай Русі на картах: цысрыфейскую на Ноўгарадскай зямлі, якая часта ахоплівала нават Пскоў або была завужана да колішняга абшару пражывання вепсаў, і трансрыфейскую на ўзбярэжжах Чорнага і Азоўскага мораў ды ажно да Севершчыны. Цысрыфейскае размяшчэнне сустракаецца ў крыніцах ад XIII ст. да сярэдзіны XVI ст. (А. Белы сцвярджае, што да XVIII ст., уключаючы ў гэтую плынь прадстаўленні Russia Alba на тэрыторыі ВКЛ, што мы разглядаем як асобную групу (глядзі ніжэй).

Гэтая блытаніна ў геаграфічных тэрмінах і адсутнасць ведаў па геаграфіі рэгіёна сталі прычынай таго, што заходнія картографы доўгі час сутыкаліся з праблемай, як нанесці Russi Albae на карты, тым больш што прышэльцы з усходу не чулі пра яе і апавядалі пра невядомую Russia Moscovici, якая атаясамлівалася з Белай Руссю, у выніку чаго з'явілася ўяўленне пра "Маскоўска-Ноўгарадскую Русь"[32]. Прыкладам можа быць глобус The Globe of Lenox (каля 1503 – 1507 гг.), які называе Ноўгарадскую Русь Albania Tanai, пераносіць паўднёвую назву на паўночныя землі Русі.

Alba Russia ў Вялікім Ноўгарадзе

Традыцыю цысрыфейскага размяшчэння Белай Русі ўводзіць Mappamundi (Карта свету) Фра Маўра (1457 – 1458 гг.), выкананая па замове ка-

Карта 2. Mappamundi Fra Mauro (1457 – 1458) прадстаўляе трохколерную Русь. Карта знікла, захавалася яе аўтарская копія, выкананая для Сената Венецыі ў Biblioteca Nazionale Marciana

раля Партугаліі Альфонса V. У апісанні земляў Усходняй Еўропы яна абапіраецца на нямецкія крыніцы. Гэтая карта лічыцца ўступам да навачаснай картаграфіі. Карта прадстаўляе ўвесь свет з даволі дакладнай выявай берагоў Еўропы, Паўночнай Афрыкі і Заходняй Азіі. Яна круглая і паказвае свет з апісаннямі берагоў, якія ёсць на карце. Таму Sarmatia арыентавана на поўдзень. Волга ў цэнтральнай частцы раздзяляецца на дзве плыні, з вялікай выспай пасярэдзіне – Amasonia. На ўсход ад Амазоніі, ужо ў Азіі, размешчана Russia Biancha (упершыню на карце паказана Белая Русь). Побач з ёй, на ўсходзе, знаходзіцца Белае мора (аналаг часта пазначанага з Белай Руссю Белага возера). Russia Biancha апісваецца аўтарам, услед за Пталамеем, як Sarmatia vel Russia Asiae. Непадалёк, на паўднёвым усходзе, размешчаны Nograt (Вялікі Ноўгарад). Russia Negra (Чорная Русь) была размешчана паміж Волгай і Донам, а Russia Rossa (Чырвоная Русь) – паміж Донам і Дняпром. У апісанні пададзена інтэрпрэтацыя паходжання назваў ад найменняў рэк на татарскай мове. Аднак даследчыкі прызналі, што за-

---

[32] Белы А. Хроніка "Белай Русі". Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. С. 82 – 89.

прапанаваны трохколерны падзел Русі Фра Маўра стварыў ad hoc.

Айштэцкая карта, распрацаваная Мікалаем Кузанскім (пам. у 1461 г.) і завершаная Гансам Бургкмайрам у 1491 г., паказвае ўсходнюю і цэнтральную Еўропу, Еўрапейскую Сарматыю ды Германію. На гэтай карце быў надпіс: Russia Alba на ўсходнім беразе Фінскага заліва, г. зн. на месцы Вялікага Ноўгарада. Аднак гэтая карта загінула,

Карта 3. Typus Universalis Terrae Iuxta Modernorum, выдадзена Margaritha Philosofica nova ў 1513 г.

тым не менш чарговыя картографы пераносілі такое прадстаўленне Russia Alba на свае карты.

На картах з 1513 і 1515 гг. Typus Universalis Terrae Iuxta Modernorum, выдадзеных Margaritha Philosofica nova, межы Alba Russi вельмі дакладна адпавядаюць Вялікаму Ноўгараду.

Цікавым і унікальным прыкладам цысрыфейскай лакалізацыі Белай Русі – Russiaealbe pars novgardia з'яўляецца карта Андрэа Вавасорэ, якая датуецца прыкладна 1530 г. Хоць гэтая карта цэнтральна-ўсходняй Еўропы была выканана італьянцам, яна не адлюстроўвае італьянскую традыцыю прадстаўлення Russi Albae. Выразна відаць, што яна створаная па ўзоры Мікалая Кузанскага і знаходзіцца ў межах нямецкай традыцыі. (Невядома, дзе ўзнікла.)

Карта 4. Andrea Vavassore. Цэнтральна-ўсходняя Еўропа. Прыблізна 1530 г.

На карце Роберта Торна, Orbis Descriptia Nova 1526 г., якая была спрошчанай версіяй выдання Margaritha Philosofica nova, Alba Russia знаходзіцца на самых паўночных берагах на ўзбярэжжы Паўночнага мора[33]. Гэтае перамяшчэнне хутчэй за ўсё стала вынікам графічнага спрашчэння і прычынай узнікнення новай традыцыі лакалізацыі Alba Russi на паўночных землях.

На глобусе Ёгана Шонэра 1515 г. ды на ананімным глобусе 1535 г. (які таксама прыпісваецца згаданаму аўтару) Russia Alba падаецца пад надпісам Novogardia і па ўсходнім баку мяжуе са Швецыяй, хоць трэба прызнаць, што гэтая назва, здаецца, ахоплівае ўсе паўночныя землі Русі, як Ноўгарадскую, так і Маскоўскую. Пад Жамойцю знаходзіцца надпіс Plescovia Rubea (што дакладна раўназначна Russia Rubea).

Карта 5. Giakomo Gastaldi: Descriptione de la Moscovia per Giacomo Astaldo Piamontese In Venetia MDL 1550 г., выдадзена ў Венецыі

Descriptione de la Moscovia per Giacomo Astaldo Piamontese In Venetia MDL 1550 г., выдадзеная ў Венецыі і намаляваная Джакома Гастальдзі, належыць, аднак, нямецкай традыцыі лакалізацыі

Карта 6. Giovanni Antonio Maginni: Mascoviae Imperium, 1597 г., Кёльн

[33] Белы А. Хроніка "Белай Русі". Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. С. 91.

Белай Русі. Яна была распрацавана да працы немца Сігізмунда Герберштэйна і ўяўляе сабой паменшаную копію карты 1549 г. А. Гіршфогеля, створанай яшчэ да венскага выдання. Гэта тыповы прыклад карты з размяшчэннем Белай Русі на Поўначы.

Карта Джавані А. Маджыні Mascoviae Imperium, выдадзеная ў 1597 г. у Кёльне, з'яўляецца прыкладам размяшчэння Russia Bianco далёка на поўначы ад расійскіх земляў. На ягонай карце яна аддзелена гарамі.

б) Трансрыфейская Белая Русь (італьянская традыцыя)

Над Донам г. зв. трансрыфейскую Белую Русь размяшчалі ад канца XV ст., у перыяд хуткага развіцця заходняй картаграфіі. Яна была звязана з ранейшымі тэрмінамі Albania Tanai ды пазней Russia Tanai. На самай справе абедзве Белыя Русі атаясамліваліся адна з адной, паколькі вытокі Дона ў той час уяўляліся ў ваколіцах возера Ладага (Белага возера – пра гэта ішла гаворка вышэй). Паводле А. Белага, цысрыфейскую Русь паступова перасоўвалі на поўдзень, а трансрыфейскую – на поўнач. Напрыканцы XV ст . Белая Русь атаясамлівалася з Вялікім княствам Маскоўскім, калі Вялікі Ноўгарад быў захоплены Масквой у 1471 – 1478 гг. У той час Вялікі Ноўгарад быў здаўна вядомы ў Еўропе, а Масквы яшчэ не ведалі.

У 1487 г. італьянскі паэт Матэа Баярда піша пра крыніцу ракі Паўднёвы Буг, якая выцякае з Леўкаскіфіі, што А. Белы інтэрпрэтуе як Белую Русь. Сапраўды, на італьянскай карце свету 1489 г. Генрыка Мартэлы (якая захоўваецца ў Брытанскім музеі) Russia Bianca (Белая Русь) пазначана на поўначы ад Чорнага мора паміж вусцем Дняпра і безыменнай ракі, што ўпадае ў Азоўскае мора на захад ад Дона. На іншай карце Мартэлы 1491 г. Белая Русь пазначана на беразе Чорнага мора Inferior sive Alba (Ніжняя Русь, альбо Белая)[34]. Такім чынам, можна сказаць, што Мартэла перанёс у італьянскую картаграфію назву Russia Alba. Аднак яе размяшчэнне на поўдні Русі было новай традыцыяй, якая найчасцей сустракаецца ў італьянскай картаграфіі.

Карта Мартэлы была непасрэднай крыніцай для Universalior cogniti Orbis, змешчанага ў Ёганэса Руйца ў наступных рымскіх выданнях Пталемея 1507 і 1509 гг. Russia Alba апынулася на поўнач ад Крыма паміж Дняпром і Донам. На чарговай карце гэтага аўтара ў страсбургскім выданні Пталемея 1513 г. гэтая назва была размешчана па абодвух баках Дона, у месцы злучэння з ім Северскага Данца[35].

У страсбургскім выданні Геаграфіі Пталамея змешчана яшчэ некалькі картаў з назвай Alba Russia. Orbis typus Universalis Iuxta Hydrographiorum Tradicionem, выкананая Марцінам Вальдзэемюлерам, паказвае Russia Alba на абодвух берагах Дона. Аднак ужо на карце Tabulae Moderna Sarmatia Europae Alba Russia sive Moscovia размяшчаецца на левым беразе Дняпра за Рыфейскімі гарамі.

Карта 7. Martin Walldseemuller: Tabula Moderna Sarmatae Europae Sive Hungarie, Poloniae, Russiae, Prussiae, et Vualachiae. Страсбург, 1513 г.

Гэтая карта была простай перапрацоўкай карты Мікалая Кузанскага, якую выканаў Марк Беневентан разам з Барнардам Вапоўскім (бацькам польскай картаграфіі) для рымскага выдання 1507 г. Копіі гэтай карты выконвалі італьянскія картографы, такія як Саламанка (Рым, 1548) і Фернарда Бертэлі (Venis, 1562). Паводле інтэрпрэтацыі А. Белага, Б. Вапоўскі хацеў гэтым асобным тэрмінам пазначыць аўтаномныя княствы Старадубскае і Ноўгарадска-Северскае, што апынуліся пад панаваннем Масквы.

Карта Landtafel des Ungarlands, Polands, Reussen, Littaw, Walachey Und Bulgarey Себастыяна

Карта 8. Sebastian Munster: Poloniae et Ungariae nova discriptio, Базель, 1559 г.

[34] Белы А. Хроніка "Белай Русі". Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. С. 92
[35] Таксама. С. 93

Мюнстэра і Ганса Гольбейна з'яўляецца адным са шматлікіх прыкладаў картаў, што выйшлі з італьянскай традыцыі, створанай Бернардам Вапоўскім. На іх Russia Alba размешчана на Серверщчыне. Выдадзеная ў Базелі ў 1559 г., яна з'яўляецца рэдкім прыкладам уздзеяння італьянскага падыходу на нямецкую картаграфію.

Паступова, калі высвятлялася, што на гэтых землях няма Белай Русі, гэтая назва штораз далей адсоўвалася картографамі на поўнач. Чарговая праца Вальдзэемюлера Carta Marina Navigatoria Portugallen navigationes, якая выйшла ў 1516 г., значна перасоўвае тэрыторыю Белай Русі на поўнач. Тут мы бачым спробу супастаўлення ранейшых поглядаў аўтара і італьянскіх картографаў з нямецкімі поглядамі. Гэтая назва адназначна атаясамліваецца з Масквой, і такое значэнне канчаткова замацоўваецца за ёй у італьянскай картаграфіі да пачатку XVIII ст. Адным са шматлікіх прыкладаў можа быць карта 1678 г. Г. Самсона Russia Bianca o Moscovia.

Польскія хронікі аб Белай Русі (XIV – першая палова XVII ст.)

Як заўважае А. Белы, назва "Белая Русь" увайшла ў свядомасць русінаў з замежных крыніц праз польскую літаратуру. У Велікапольскай хроніцы ўжо разрозніваецца Галіцкая Русь ад астатніх рускіх земляў. У іншых крыніцах яна называлася або Белай Руссю, або проста Руссю, з часам пачалі ўжываць тэрмін "Малая Русь".

У хроніцы Янэка з Чарнкова гэты падзел захаваны. Ён упершыню ў польскіх хроніках ужывае тэрмін "Белая Русь" у дачыненні да Полацкай. А. Латышонак у разгледжаным вышэй тэзісе даводзіць, што тут маецца на ўвазе проста адлеглы абшар Русі (далёкі ад польскіх земляў), а не геаграфічны тэрмін[36]. Ян Длугаш не ведае тэрміна "Белая Русь". Аднак ён разрозніваe Русь, якая ўваходзіць у склад ВКЛ, і Маскву, якую не называе Руссю. Ён таксама ўводзіць тэрмін "Вялікая Русь", які па значэнні супадае з акрэсленнем "Белая Русь" у Янэка з Чарнкова. Крыжаносцы ў гэты час карысталіся абодвума тэрмінамі сінанімічна. Адначасова Длугаш вызначае на Бярэзіне мяжу паміж Літвой і Руссю[37].

Назву "Белая Русь" у польскай літаратуры аднавіў італьянец Калімах-Філіп Буонакорсі каля 1490 г. Ён праславіўся як дыпламат і выхавальнік каралевіча Аляксандра. У сваіх тэкстах ён размяшчае Белую Русь на ўсход ад Падолля ці – можна трактаваць і так – на ўсход ад Дняпра ў ягоным ніжнім русле. Такая лакалізацыя Белай Русі характэрна для італьянскіх картографаў. А. Белы назваў яе трансрыфейскай лакалізацыяй[38].

Ян Ласкі і Цёлэк у дыпламатычным ліставанні карысталіся тэрмінам Rutheni Albi для абазначэння маскоўцаў, а на русінаў, якія пражывалі ў межах ВКЛ, казалі Rutheni Rubei – чырвоныя. Згодна з заходняй традыцыяй, назву Rutheni Albi яны ўспрымалі як сінонім Вялікага княства Маскоўскага.

Мацей Мяхоўскі згадвае Белую Русь месцамі. Гэтую назву ён прыводзіць у апісанні вандроўкі венграў з Югрыі ў Венгрыю, што нібыта ішлі праз Белую Русь, якую А. Белы атаясамлівае ў сваёй працы з Вялікім Ноўгарадам[39].

Інакш Белую Русь інтэрпрэтаваў Ян са Стобніцы ў сваім трактаце Introductio In Ptolemei Cosmographiam 1512 г. Белай Руссю ён называе ўсе рускія землі, якія ўваходзяць у склад ВКЛ і Вялікі

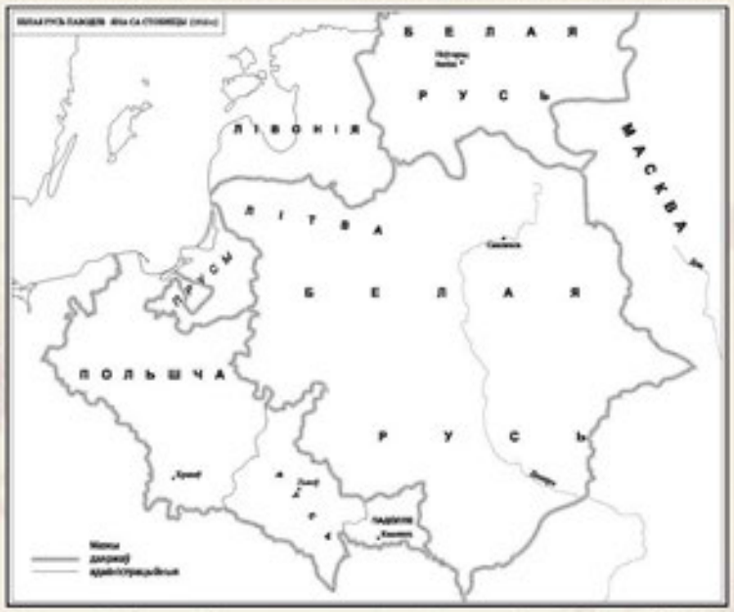

Карта 9. Белая Русь у трактоўцы Яна са Стобніцы. 1512 г. Гл. у кн.: А. Латышонак. Ад белых русінаў да беларусаў. Беласток, 2006. С. 80

36 Латышонак А. Ад белых русінаў да беларусаў. С. 74.
37 Таксама. С. 75.
38 Таксама. С. 77.
39 Белы А. Хроніка "Белай Русі". Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. С. 149.

Ноўгарад. Ян са Стобніцы бярэ за ўзор Апісанне Марціна Вальдзэемюлера, які ў сваёй працы называе "Белай" амаль усю Русь разам з Масквой. Стобнічак адрозніваe Маскву, Русь і Падолле, якія ўваходзяць у склад Кароны, ад Белай Русі. Ён шырока акрэслівае тэрмін "Белая Русь", але ўпершыню ў польскай літаратуры настолькі дакладна дапасоўвае яго да палітычных межаў, што надае гэтаму тэрміну рэальнае значэнне. Такая трактоўка назвы адпавядае паняццю Вялікай Русі Яна Длугаша[40].

Бернард Вапоўскі і Марцін Бельскі ў сваіх хроніках называюць ВКЛ "Літвой". Тэрміна "Белая Русь" яны не ўжываюць. Толькі Марцін Кромер шырока выкарыстоўвае назву "Белая Русь". У Oratio In Funere Sigismundi.... Primi 1548 г. услед за Янам са Стобніцы ён шырока акрэслівае Белую Русь у межах ВКЛ, а пра Смаленск піша, што гэта найважнейшы горад Белай Русі. Гэтым тэрмінам ён ахоплівае таксама Кіеўшчыну. Марцін Кромер першым звязаў згаданы тэрмін з палітычнымі межамі Вялікага княства Літоўскага. У Хроніцы аб паходжанні і дзеях палякаў з 1555 г., выдадзенай у Базелі, ён абмежаваў Літву да Літвы этнічнай. Ён

Карта 10. Белая Русь да Люблінскай уніі ў "Палоніі" Марціна Кромера. Гл. у кн.: А. Латышонак. Ад белых русінаў да беларусаў. Беласток, 2006. С. 85

згадвае таксама, што палякі прэтэндуюць на рускія землі. Гэтая праца моцна крытыкавалася літоўскай шляхтай на чарговых сеймах. У 1577 г. у Палоніі, напісанай да Люблінскай уніі, а пазней перароблена, ён абмяжоўвае Белую Русь да Русі ў межах ВКЛ 1569 г. Частка тэксту Кіеўшчыну ўключае яшчэ ў Русь, а іншая частка – у расцягнутае на ўсход Падолле. Кромер быў першым польскім пісьменнікам, які лакалізаваў Чырвоную Русь на тэрыторыі Бэлзскага і Львоўскага ваяводстваў. Лічыцца, што ў гэтым аспекце ён браў узор з нямецкага гуманіста Вілібальда Піркгеймера. Кромер размясціў Русь паміж Польшчай і Масквой, а таксама падзяліў яе на Белую і Чырвоную, якая атаясамлівалася з Малой Руссю часоў сярэднявечча.

Карта 11. Белая Русь пасля Люблінскай уніі ў "Палоніі" Марціна Кромера. Гл. у кн.: А. Латышонак. Ад белых русінаў... С. 88

Пётр Скарга ў 1577 г. у сваім акрэсленні Белай Русі спасылаецца на ранейшую тэрміналогію Кромера, называючы "Белай" Русь у межах Рэчы Паспалітай. Хоць ён хутчэй карыстаўся этнічнымі тэрмінамі, калі казаў пра белых і чырвоных русінаў.

У 1578 г. Аляксандр Гваньіні выдаў пад сваім прозвішчам скрадзеную ў Мацея Стрыйкоўскага працу Sarmatiae Europae descriptio. Белая Русь у ёй суседнічае з Вялікім княствам Літоўскім і з Масквой. У іншым месцы ён непаслядоўна называе Маскву сталіцай Белай Русі. Гэта рэмінісцэнцыя італьянскай школы, вялікай Белай Русі[41]. У 1582 г. Стрыйкоўскі выдаў у Кёнігсбергу Хроніку Польскую, Літоўскую, Жамойцкую і ўсёй Русі. Назва "Белая Русь", як і ў ранейшай працы, мела ў яго няяснае значэнне, бо паўтаралася ў кожным фрагменце ўслед за крыніцай, якой карыстаўся аўтар. Беларуская манархія – гэта для яго Масква. У іншым кантэксце, калі Стрыйкоўскі супастаўляе Белую і Чорную Русь, то, паводле А. Белага, Белай называе Вялікі Ноўгарад, Ізборск, Пскоў і Белазёрск[42]. Чорная Русь – гэта Русь Галіцкая. Тым не менш, Стрыйкоўскі вельмі адназначна карыстаецца тэрмінамі, створанымі ім самім: "беларускія народы" і "беларусакі" або "русакі белыя". Пра "белыя народы" і "маскоўцаў" піша, што яны змяшаныя, жывуць над морам Meotis, у якое ўпадае Tanais (узбярэжжа Азоўскага мора з вусцем Дона). Калі А. Латышонак дзяржаўнай мяжой лічыць

---

40 Латышонак А. Ад белых русінаў да беларусаў. С. 81
41 Таксама. С. 90 – 91
42 Белы А. Хроніка "Белай Русі". Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. С. 149

мяжу, што дзеліць маскоўцаў і беларусакоў, то Стрыйкоўскі залічваў да "беларускіх народаў" "каньёўцаў" і "белацаркоўцаў". "Беларусакі", паводле Стрыйкоўскага, – гэта насельніцтва, якое пражывала ва ўсходняй часцы ВКЛ да Люблінскай уніі. Гэтым тэрмінам ён, імаверна, ахоплівае таксама Вялікі Ноўгарад і Пскоў, якія адназначна аддзяляе ад Масквы. Адначасова "беларусакі літоўскія" – гэта русіны, што пражываюць у межах ВКЛ пасля Люблінскай уніі, а значыць, гэта продкі сённяшніх беларусаў[43].

Калі ў 1618 г. да Рэчы Паспалітай быў далучаны Смаленск са Старадубскім паветам і Чарнігаўшчына з Севершчынай, у польскай літаратуры яны аўтаматычна былі аднесены да Белай Русі. Шымон Старавольскі ў працы "Польшча, або Апісанне размяшчэння Польскага Каралеўства", выдадзенай у 1632 г., дзеліць абшар Русі на Белую, у межах ВКЛ, Чырвоную, званую ў Каралеўстве таксама Раксаланамі (Russia Rubra), ды Russia Nigra або Moscouia (за Донам і ля вытокаў Дняпра), што адпавядала Маскве[44]. Белая Русь, паводле яго, ахоплівае наваградскія, мсціслаўскія, мінскія, полацкія і смаленскія землі. У Смаленскі павет ён уключаў чарнігаўскую зямлю. У другім выданні Старавольскі далучае Чарнігаўскі павет да Каралеўства. З падобнай праблемай Старавольскі сутыкнуўся ў вызначэнні паўднёва-заходніх тэрыторый. Ён быў адзіным аўтарам, які далучыў да Літвы (а не да Белай Русі) Берасцейскі павет, і ў тым не быў паслядоўны – далучаў гэты павет і да Белай Русі. Нягледзячы на дробныя хібы, межы Белай Русі ў Старавольскага вынікаюць з традыцыі позняга Кромера[45].

Карта 12. Белая Русь у "Польшчы" Ш. Старавольскага (1632 – 1652). Гл. у кн.: А. Латышонак. Ад белых русінаў да беларусаў. Беласток, 2006. С. 97

Літва ў вузкім сэнсе і Літоўская Русь (Белая Русь) у разуменні жыхароў Рэчы Паспалітай у XVI і XVII стст.

Спрэчка адносна вызначэння гістарычнай мяжы паміж уласна Літвой (як яе гістарычна разумелі жыхары ВКЛ) і Руссю, што ўваходзіла ў склад ВКЛ, вядзецца паміж гісторыкамі на працягу ўсяго XX ст. Яснасць у гэтае пытанне ўнёс А. Краўцэвіч. Аднак больш важным падаецца вызначэнне зыходнага разумення абсягу Русі ў свядомасці яе жыхароў, асабліва ў той перыяд, калі тэрмін "Белая Русь" пачынае пранікаць на мясцовы ўзровень, г. зн. у 2-й пал. XVI ст. Гэтую праблему даследаваў М. Спірыдонаў. Дзякуючы аналізу пісьменнасці XVI ст. ён вызначыў прыналежнасць паасобных мясцовасцей да Літвы альбо Русі. Так, сучаснікі адносілі да Літвы паветы: Віленскі, Вілкамірскі, Ковенскі, Троцкі, Упіцкі, Браслаўскі, Ваўкавыскі, Гарадзенскі, Лідскі, амаль увесь Ашмянскі і Слонімскі, большасць Наваградскага і заходнюю частку Мінскага[46]. Межы Русі вызначылі ў супольнай працы Спірыдонаў разам з В. Насевічам[47]. Яны прааналізавалі як дакументы, так і прыватныя крыніцы, у якіх згадвалася Русь. На падставе аналізу ўзнікла карта са 122 мясцовасцямі, залічанымі ў Русь. Гэтыя даследаванні паказалі, што Руссю называліся толькі ўсходнія землі ВКЛ. Лінія падзелу на Літву і Русь праходзіла ўздоўж заходняй мяжы полацкай зямлі, далей у ваколіцах Лагойска і Мінска. Гэтая лінія не была пастаяннай, і ў адзін і той жа час розныя крыніцы залічвалі тыя самыя мясцовасці то да Літвы, то да Русі. З часам гэтая мяжа адсоўвалася на ўсход. Даследаванні абодвух гісторыкаў паказалі, што межы Русі не супадаюць ні з этнічнымі, ні з адміністрацыйнымі межамі.

Тэрмін "Белая Русь" у свядомасці жыхароў ВКЛ асацыюецца з канкрэтным геаграфічным размяшчэннем падчас войнаў Стэфана Баторыя. У 1581 г. нунцый апостальскі Альберт Баланэці апавядае пра напад маскоўцаў на Белую Русь. Гэтак жа Альберта Пасевіна Белай Руссю лічыў паўночна-ўсходнія землі ВКЛ. У 1582 г. лютэранскі пастар Паўль Одэрборн згадвае пра крэпасці Белай Русі. У 1585 г. згадка пра Белую Русь упершыню з'яўляецца ў мясцовай крыніцы, у Інвентары манастыра францішканаў у Ашмянах. Гэтыя і іншыя пісьмовыя запісы сведчаць аб распаўсю-

43 Латышонак А. Ад белых русінаў да беларусаў. С. 94 – 95
44 Старавольскі Ш. Польшча або апісанне размяшчэння Польскага Каралеўства / Пераклад з лац. мовы і каментары А. Піскадла. – Кракаў, 1976. – С. 89.
45 Латышонак А. Ад белых русінаў да беларусаў. С. 96.
46 Спірыдонаў М.Ф. Літва і Русь у Беларусі ў XVI ст. / Наш Радавод. Ч. 7. 1996. С. 208.
47 Насевіч В., Спірыдонаў М. "Русь" у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст., // З глыбі вякоў. Наш край. Вып. I. Мінск, 1996, С. 7 – 27.

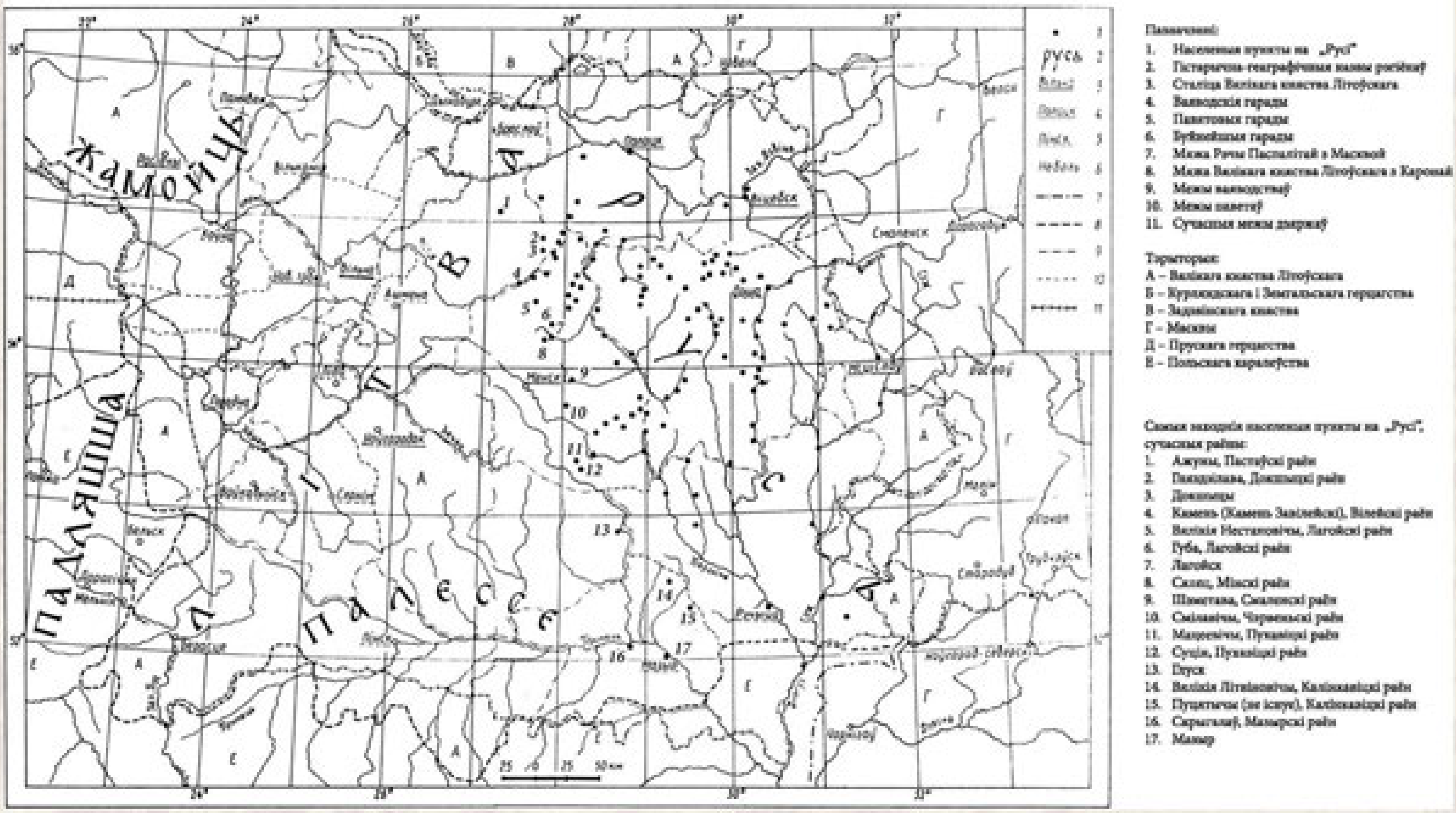

Карта 13. Русь у Вялікім Княстве Літоўскім у XVI ст. Паводле В. Насевіча і М. Спірыдонава

джанасці напрыканцы XVI ст. гэтай назвы ў дачыненні да ўсходніх земляў ВКЛ – Падзвіння і Прыдняпроўя. У 1595 г. Канстанцін Астрожскі згадвае Белую Русь у лісце да пратэстанцкага сінода ў Торуні. Таму, здаецца, гэта павінна было быць зразумела для ўсіх жыхароў цэлай Рэчы Паспалітай[48]. У 1586 г. Саламон Рысінскі, студэнт Альтдорфскага універсітэта, склаў першую задакументаваную самадэкларацыю аб беларускасці, ён назваў сябе Leucorussus.

Гэты тэрмін пачаў з'яўляцца таксама ў рускай летапіснай літаратуры, прыкладам чаго можа быць Хроніка славянаруская пра рускія, польскія і літоўскія дзяржавы. Апісанне Белай Русі тут запазычана ад Стрыйкоўскага. Белая Русь часта з'яўляецца ў палемічных творах, звязаных з візітам Мітрапаліта Ерусалімскага Феафана III і рэстытуцыяй найвышэйшых праваслаўных іерархаў у Рэчы Паспалітай у 1621 г.[49] Ва уніяцкім творы "Падвойная віна" (Sowita wina) упершыню ў польскай літаратуры з'яўляецца трохколерная трыяда Русі ў дачыненні выключна да земляў Рэчы Паспалітай. Яна ў той час пачынае ўваходзіць ва ўжыванне, хоць не паўсюдна. Назва "Белая Русь" з'яўляецца таксама ва уніяцка-праваслаўнай палеміцы на тэму Язафата Кунцэвіча[50].

На пачатку XVII ст. назва "Белая Русь" ужывалася жыхарамі Рэчы Паспалітай для пазначэння былых земляў Падняпроўя (Верху), г. зн. Полацкага, Віцебскага і паўночнай часткі Мсціслаўскага паветаў. У 40-я г. XVII ст. яна пачала ахопліваць усю

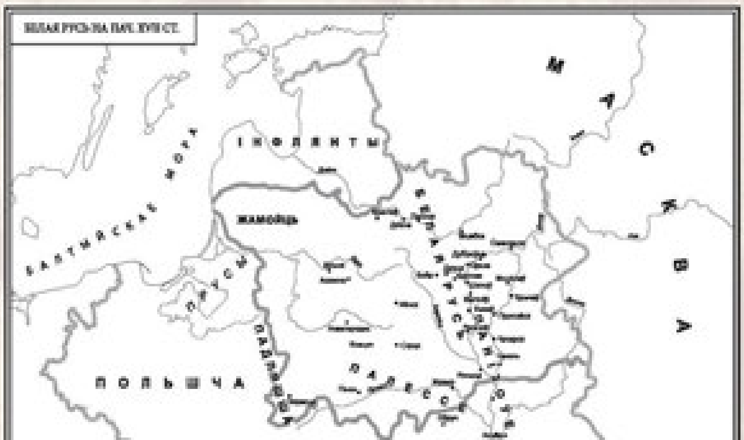

Карта 14. Белая Русь на пач. XVII ст. у разуменні жыхароў ВКЛ. Гл. у кн.: А. Латышонак. Ад белых русінаў да беларусаў. Беласток, 2006. С. 139

Русь у межах ВКЛ, разам з той часткай, якая ляжала на дняпроўскім Нізе. Гэты тэрмін паступовa адміраў у ВКЛ[51].

48 Латышонак А. Ад белых русінаў да беларусаў. С. 129 – 130.
49 Таксама. С. 133.
50 Таксама. С. 133
51 Таксама. С. 189.

Карта 15. Белая Русь на пач. XVII ст. у разуменні жыхароў ВКЛ. Гл. у кн.: А. Латышонак. Ад белых русінаў да беларусаў. Беласток, 2006. С. 184

У 20-я г. XVII ст. з'яўляецца шмат рускіх дакументаў, у якіх гаворыцца пра "беларусцаў" – выхадцаў з Літвы. Гэтыя дакументы сведчаць аб тым, што ў Расіі "беларусцамі" называлі ўсіх русінаў з Рэчы Паспалітай – як з Літвы, так і з Кароны. Адначасова тэрмінам "Літва" ахопліваліся літоўскія землі да Люблінскай уніі.

Назва "Беларусь" набывае палітычнае значэнне. Цар Аляксей пры ўездзе ў Вільню 3 верасня 1655 г. прыняў тытул "валадара ўсяе Вялікай, Малой і Белай Русі". У гэты ж час ягоны палкоўнік Канстанцін Паклонскі, які стаяў на чале казацкіх аддзелаў на Магілёўшчыне, у 1654 г. затытулаваў сябе "беларускім палкоўнікам". У адказ на гэтыя дзеянні Ян Казімір з ініцыятывы літвінаў таксама пачаў называць сябе ў лістах "Вялікім князем літоўскім і Белай Русі".

У XVII – XVIII стст. з'яўляюцца адміністрацыйныя назвы, звязаныя з Беларуссю. Першай была каталіцкая беларуская правінцыя дамініканаў і беларускі архідыяканат у Абольцах, потым – каталіцкі беларускі суфраган. Далей, кальвінскае адзінства называе беларускай адміністрацыйную адзінку на ўсходзе ВКЛ. Праваслаўных мсціслаўска-аршанска-магілёўскіх біскупаў напрыканцы XVII ст. пачалі афіцыйна называць беларускімі. На пачатку XVIII ст., разам з развіццём габрэйскага самакіравання, узнікае яго ўсходняе земства – беларуская акруга, якая ахоплівае ўсе землі на ўсход ад Бярэзіны. Апошнім такім прыкладам быў тэрытарыяльны падзел, уведзены Камісіяй адукацыі, якая ў 1775 г. вылучыла Беларускі дэпартамент з Берасцем, Палессем, Наваградчынай і Мінскім паветам. Туды ўвайшлі таксама землі з Полацкага і Віцебскага паветаў, якія засталіся пасля падзелаў. Варта прыгадаць, што землі, названыя раней Беларуссю, з першым падзелам Рэчы Паспалітай перайшлі ў склад Расіі, якая ўтварыла Беларускую губерню на месцы былых паветаў: Полацкага, Віцебскага, Мсціслаўскага і поўдня Магілёўшчыны.

Літва ў вузкім сэнсе і Літоўская Русь (Белая Русь) у разуменні жыхароў Рэчы Паспалітай у XVII і XVIII стст.

У 1652 г. выйшла першая карта Рэчы Паспалітай з назвай Russia Alba ў межах ВКЛ француза Гіёма Ле Васэра дэ Баплана, які знаходзіўся на польскай службе ў 1630 – 1647 гг. Ягоныя першыя карты гравіраваў у Гданьску Вільгельм Гондыюс. Як вайсковец і землямер, дэ Баплан шмат аб'ектаў на карце адлюстроўваў на падставе ўласнага досведу. Ён першы вымераў выгін у нізоўі Дняпра і паказаў яго на карце. Да таго ж ён перасунуў на 1 градус на ўсход Кіеў, што наблізіла межы Рэчы Паспалітай на карце да рэальных яе межаў. Чарговыя змены былі выкананы толькі землямерамі Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Карту дэ Баплана капіявалі многія еўрапейскія картографы, таму

Карта 16. G. de Bauplan : Regni Poloniae et Magnig Ducatus Lithuaniae. 1652 г.

ягонае прозвішча часта публікавалася на шматлікіх картах і стала сінонімам новага віду картаў. Назву Russia Alba ён змясціў менавіта на гэтых картах на тэрыторыі трох паветаў: Полацкага, Віцебскага і Мсціслаўскага. Ён таксама выканаў карту ВКЛ Magnus Ducatus Lithuaniae et Russia Alba, выдадзеную ў 1651 г. у Гданьску. Л. Казлоў прызнаў гэтую карту першай, на якой назва Alba Russia з'яўляецца на тытуле. Цікавай картай у традыцыі дэ Баплана з'яўляецца карта Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae Карла Аларда, выдадзеная пасля 1696 г. На ёй Alba Russia таксама была паказана на паўночным усходзе (карта змешчана на вокладцы выдання).

Фрагмент карты: Carella Allarda: Regni Poloniae, Magni Ducatus Litbuaniae. Пасля 1696 г.

Карта 17. G. de Bauplan: Magnus Ducatus Litbuaniae et Russia Alba. 1651

Аднак назва Russia Alba на картах Рэчы Паспалітай таксама не мела пастаяннага месца. Летапісная традыцыя была разнастайнай, таму і тэрмін гэты на картах перастаўляўся. Цікава, што на асобных картах Літвы яго амаль ніколі не было. Ён з'яўляўся толькі на картах Рэчы Паспалітай. Новую традыцыю пашырэння назвы Russia Alba на большую частку ВКЛ, згодна з Шымонам Старавольскім, увёў Ёган Гоман. Бадай, большасць картаў, якія выйшлі ў межах ягонай традыцыі, да Белай Русі адносілі Палессе з Берасцем, Навагрудскі і Мінскі паветы ды цэлы ўсход ВКЛ ажно да Полацка на поўначы. Такое значэнне Alba Russia найбольш распаўсюджанае на картах Рэчы Паспалітай XVII і XVIII стст. Прыкладам можа быць Мappa Geographica Regni Poloniae (1750) Тобіяса Маерса, які карыстаецца традыцыяй Гомана.

Матэус Сойтэр змяняе гэтую традыцыю. Ягоная карта Mapa Poloniae Regnum ut et Magni Ducatus Lithuaniae 1742 г. падае Russia Alba яшчэ паводле Гомана. Але меншая копія ягонай карты, выкананая пасля 1742 г., паказвае дзве Белыя Русі: адну ў вузейшым сэнсе – Russia Albae Lithuanica (Белая Русь або Літоўская), паводле традыцыі дэ Баплана, другую – шырэйшую па змесце Russia Alba, што ахоплівае некалькі рэгіёнаў, паводле традыцыі Гомана. Адначасова ён абазначае Літоўскую зямлю (Lithuania Propria) у паўночна-заходняй частцы без Берасця. Seutter аналагічна паказвае Russia Rubra ў шырокім значэнні Старавольскага ды ў вузейшым разуменні Кромера.

З часам назва Lithuania Propria (уласна Літва) у XVIII ст. пачынае фігураваць на шматлікіх картах. Яна ахоплівае ў розных варыянтах тэрыторыю Троцкага і Віленскага паветаў, часам, згодна з традыцыяй Старавольскага, распасцірацца ад

Carte des Etats de la COVRONNE de POLOGNE nouvellement dessinée par Mr Tob. Mayer et publiée par les Heritiers de Homann. l'an MDCCL.

Mappa Geographica REGNI POLONIAE ex novissimis quotquot sunt mappis specialibus composita et ad LL. stereographicae projectionis reverata à Tob. Mayero, S.C.S. Loco publicae tradita per Homannianos Heredes. Norimb. A. MDCCL.

Карта 18. Tobias Mayers: Mappa Geographica Regni Poloniae. 1750 г.

поўдня ВКЛ, уздоўж мяжы з Каронай, і ахоплівае Берасце. Гэты тэрмін павінен вылучыць Белую Русь. Такім чынам, мы бачым, што дылема Старавольскага, куды залічыць Берасце – да Літвы ці Белай Русі, заставалася нявырашанай да канца існавання Рэчы Паспалітай. Аўгсбургскі разьбяр Тобіяс Лотэр, спадкаемец М. Сойтэра, як і яго сучаснік Міхаэль Пробст, пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай сутыкнуўся з праблемай, як паказаць Russia Alba, каб не парушыць традыцыі Гомана і дэ Баплана і каб адначасова не ўва-

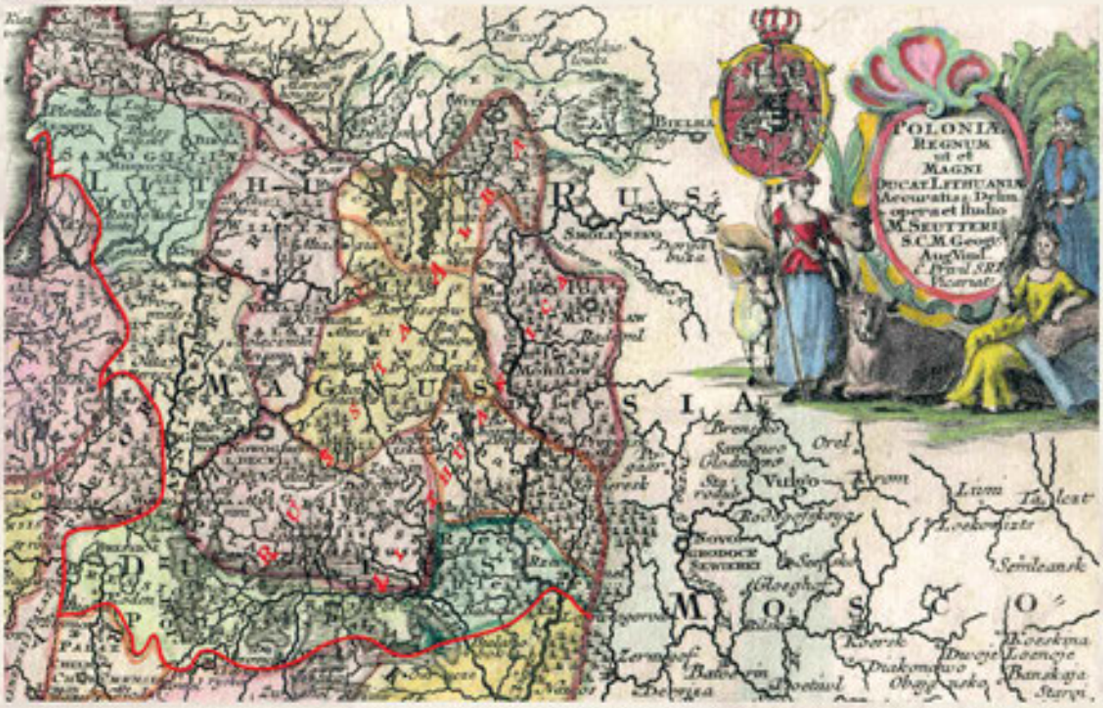

Карта 19. Poloniae Regnum ut et Magni Ducatus Litbuaniae. Matthausa Seutter. Пасля 1742 г.

Карта 20. Michael Probst: Mappa Geographica... Regnum Poloniae et Magnum Ducatum Lithuaniae. Пасля 1772 г.

ходзіць у дыскусіі адносна прыналежнасці Берасця. Яны пазначаюць Russia Alba на ўсходзе, у асноўным на Мінскім павеце ды на рэшце Віцебскага і Полацкага, не ахапіўшы ёю Наваградка і Берасця. Пры гэтым яны перасоўваюць яе часткова на поўдзень і захад. Lithuania Propria таксама перасунута на паўночны захад і не ўключае ані Берасця, ані нават Наваградка. На гэтай карце нават назва Russia Rubra абмежавана да Галіцкай Русі. (На розных французскіх і англійскіх картах канца XVIII ст. (у асноўным пасля падзелаў) Белая Русь пачынае называцца Польскай Руссю (Russie Blanche ou Polonaise) альбо нават Russie Polonaise (Polish Russia). Прыкладам можа быць карта, выдадзеная ў 1714 г. фірмай Chatalain пад рэдакцыяй Ніколаса Гуодэвіля (глядзі фарзац ззаду).

Апошняя карта, якую мы хацелі тут падаць, – гэта карта Polen Томаса Вон Тайлунга 1796 г. Гэтая карта ўзнікла пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай. Перад яе аўтарам паўстала праблема: дзе паказаць Белую Русь, калі яе землі ў асноўным былі далучаны да Расіі? Аўтар вярнуўся да традыцыі праваслаўнай літаратуры, якая паказвала Чорную Русь на Наваградчыне. Таму сваю Белую Русь ён размясціў паміж Дняпром і Бярэзінай (з абрэзанымі землямі, забранымі падчас першага падзелу).

Падсумоўваючы высновы гэтага артыкула, трэба адзначыць, што першапачаткова тэрмін "Белая Русь" з'явіўся ў заходніх крыніцах, напісаных на лацінскай мове. Назва "Белая Русь" на працягу стагоддзяў не была прывязана да нейкага аднаго рэгіёна і жыла самастойным жыццём угістарычных крыніцах. Узнікненне тэрміна "Белая Русь" тлумачаць памылковым уяўленнем пра Албанію, якая была кантамінацыяй Аланіі тагачасных асецінаў на Каўказе і паўночнай Албаніі вепсаў у Фінскім заліве.

Упершыню назва "Белая Русь" з'явілася ў знойдзеным у Ірландыі ананімным Descriptiones Terrarum, верагодна, у 1260 г. Тэрмін гэты ўзнік не раней, чым нямецкія крыжакі аселі ў Інфлянтах (Лівоніі, пач. XIII ст.). Паводле беларускага гісторыка Алега Латышонка, назва "Белая Русь" у гэтай пра-

Карта 21. Thomas von Thelling: Polen. 1796 г.

італьянскіх картографаў. Ян са Стобніцы ў трактаце Introductio In Ptolemei Cosmographiam 1512 г. Белай Руссю называе ўсе старажытнарускія землі, якія ўваходзяць у склад ВКЛ і Вялікага Ноўгарада.

Марцін Кромер першым звязаў тэрмін "Белая Русь" з палітычнымі межамі Вялікага княства Літоўскага, у Oratio In Funere Sigismundi.... Primi 1548 г. гэтым тэрмінам ён ахоплівае таксама Кіеўшчыну. У Хроніцы аб паходжанні і дзеях палякаў 155 г. Марцін Кромер абмежаваў Літву да Літвы этнічнай.

У 1582 г. Стрыйкоўскі выдаў Хроніку Польскую, Літоўскую, Жамойцкую і ўсёй Русі. Назва "Белая Русь" мела

цы магла паходзіць з венгерскай традыцыі. Белай Руссю называлася тая частка Русі, якая знаходзілася пад уплывам лацінскага Касцёла. У другой палове XIV ст. назва мае ўжо выключна літаратурнае значэнне дзякуючы літаратурным творам нямецкіх рыцараў, якія бралі ўдзел у крыжацкіх паходах. Ужо ў канцы XV ст. найменне ўвайшло ў традыцыю нямецкай картаграфіі ў якасці назвы зямлі Ноўгарадскай.

У Mappamundi Фра Маўра побач з Амазоніяй знаходзіцца Russia Biancha, якая ўпершыню з'явілася на карце. Гісторык Алесь Белы выводзіць два асноўныя месцы размяшчэння Белай Русі на картах: цысрыфейскае на Ноўгарадскай зямлі, частка якой ахоплівала нават Пскоў, і трансрыфейскае на ўзбярэжжах Чорнага і Азоўскага мораў ды ажно да Севершчыны. Заходнія картографы доўгі час сутыкаліся з праблемай, як нанесці Russi Albae на карты.

Назва "Белая Русь" увайшла ў свядомасць русінаў з замежных крыніц праз польскую літаратуру. Назву "Белая Русь" у польскай літаратуры аднавіў італьянец Калімах-Філіп Буонакорсі, які каля 1490 г. размяшчае Белую Русь на ўсход ад Дняпра ў ягоным ніжнім цячэнні. Такая трансрыфейская лакалізацыя Белай Русі характэрная для

ў яго неакрэсленае значэнне, бо паўтаралася ў кожным фрагменце ўслед за крыніцай, якой карыстаўся аўтар. Тым не менш Стрыйкоўскі адназначна карыстаецца тэрмінам, створаным ім самім: "беларусакі". "Беларусакі", паводле Стрыйкоўскага, – гэта насельніцтва, якое пражывала ва ўсходняй частцы ВКЛ да Люблінскай уніі. Гэтым тэрмінам ён, верагодна, ахоплівае таксама Вялікі Ноўгарад і Пскоў, якія адназначна аддзяляе ад Масквы. Адначасова "беларусакі літоўскія" – гэта русіны, што пражываюць у межах ВКЛ пасля Люблінскай уніі, а значыць, гэта продкі сённяшніх беларусаў.

Калі ў 1618 г. да Рэчы Паспалітай быў далучаны Смаленск са Старадубскім паветам і Чарнігаўшчына з Севершчынай, у польскай літаратуры яны аўтаматычна былі аднесены да Белай Русі. Шымон Старавольскі ў працы "Польшча, або Апісанне размяшчэння Польскага Каралеўства", выдадзенай у 1632 г., падзяляе абшар Русі на Белую – у межах ВКЛ, Чырвоную – у Каралеўстве (Russia Rubra) ды Russia Nigra або Moscouia, што адпавядала Маскве. Белая Русь ахоплівае наваградскія, мсціслаўскія, мінскія, полацкія і смаленскія землі. Шымон Старавольскі быў адзіным аўтарам, які далучыў да Літвы (а не да Белай Русі) Берасцейскі павет.

У свядомасці мясцовых жыхароў рыса падзелу Літвы і Русі праходзіла ўздоўж заходняй мяжы полацкай зямлі, далей пралягала ў ваколіцах Лагойска і Мінска. З часам гэтая мяжа адсоўвалася на ўсход. Межы Русі не супадалі ні з этнічнымі, ні з адміністрацыйнымі межамі. Тэрмін "Белая Русь" у свядомасці жыхароў ВКЛ пачынае мець дакладнае геаграфічнае размяшчэнне падчас войнаў Стэфана Баторыя. Напачатку XVII ст. назва "Белая Русь" ужывалася жыхарамі Рэчы Паспалітай для пазначэння былых земляў Верху, г. зн. Полацкага, Віцебскага і паўночнай часткі Мсціслаўскага паветаў. У 40-я гг. XVII ст. яна пачала ахопліваць усю Русь у межах ВКЛ, разам з Панізоўем.

Назва "Беларусь" пачынае мець палітычнае значэнне ў сярэдзіне XVII ст. у ходзе знішчальнай вайны з Масквой – "Патопу". Цар Аляксей пры ўездзе ў Вільню, 3 верасня 1655 г., прыняў тытул "валадара ўсяе Вялікай, Малой і Белай Русі". У адказ на гэтыя дзеянні Ян Казімір з ініцыятывы літвінаў таксама пачаў называць сябе ў лістах "Вялікім Князем Літоўскім і Белай Русі". У XVIII ст. з'яўляюцца адміністрацыйныя назвы, звязаныя з Беларуссю. Камісія адукацыі ў 1775 г. вылучыла Беларускі дыстрыкт з Берасцем, Палессем, Навагрудчынай і Мінскім паветам.

У 1652 г. выйшла першая карта Рэчы Паспалітай з назвай Russia Alba ў межах ВКЛ за аўтарствам француза Гіёма Ле Васэра дэ Баплана. Аднак назва Russia Alba на картах Рэчы Паспалітай таксама не мела сталага месца. Летапісная традыцыя была разнастайнай, таму і тэрміны гэтыя на картах перасоўваліся. Ёган Гоман, згодна з Шымонам Старавольскім, адносіў да Белай Русі Палессе з Берасцем, Навагрудскі і Мінскі паветы ды цэлы ўсход ВКЛ ажно да Полацка на поўначы. Такое значэнне Alba Russia найбольш распаўсюджанае на картах Рэчы Паспалітай XVII і XVIII стст.

Назва Lithuania Propria (уласна Літва) у XVIII ст. пачынае фігураваць на разнастайных картах. Гэты тэрмін мусіў вылучаць Белую Русь. Дылема Стрыйкоўскага, куды аднесці Берасце – да ўласна Літвы ці Белай Русі, заставалася нявырашанай на картах да канца існавання Рэчы Паспалітай. На розных французскіх і англійскіх картах з канца XVIII ст. (у асноўным пасля падзелаў) Белая Русь пачынае называцца Польскай Руссю (Russie Blanche ou Polonaise) альбо нават Russie Polonaise (Polish Russia).

Можна сказаць, што польскія хронікі сфарміравалі як свядомасць русінаў, жыхароў Літвы, даючы ім уласную назву, так адначасова і карты Рэчы Паспалітай, што ўтрымліваліся ў заходніх атласах. Таму таксама эвалюцыя разумення гэтай назвы жыхарамі Рэчы Паспалітай і заходнімі картографамі фарміравалася падобным чынам. Нягледзячы на паланізацыю рускага насельніцтва на тэрыторыях у XVIII ст., пазнейшую русіфікацыю ў XIX ст., назвы "Белая Русь" і "беларусы" пачалі выкарыстоўваць дзеячы нацыянальнага руху ў XIX ст. Белая Русь стала назвай земляў, гісторыю якіх мы паказваем на картах гэтага Атласа ў межах Вялікага княства Літоўскага і якія не з'яўляліся этнічнай Літвой. Аналізуючы змены межаў ВКЛ, палітычныя, грамадскія, эканамічныя з'явы, якія адбываліся на гэтых тэрыторыях, што паказаныя на змешчаных тут картах, а таксама з'яўленне і прыняцце як уласнай саманазвы народа тэрміна "беларусы", толькі цяпер мы можам комплексна ацаніць метамарфозы, што ляжаць ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці і беларускага народа, аб чым і сведчыць гэтае выданне.

Падзяка

Напрыканцы я як рэдактар хацеў бы падзякаваць усяму калектыву аўтараў, якія працавалі да 2003 г. над выданнем Атласа. Радуюся, што, нягледзячы на сумненні ў паспяховасці выдання, у нас, аднак, атрымалася давесці гэты праект да канца. Радуюся, што ён матываваў шмат каго з нас распачаць творчую працу над "Вялікім гістарычным атласам Беларусі", першае выданне якога выйшла таксама ў гэтым годзе. Хачу выказаць падзяку Навуковай Радзе: В. Астрогу, П. Казанецкаму, Я. Мірановічу, В. Паздняковy і Г. Сагановічу, якія працавалі разам са мной над матэрыяламі аўтараў. Дзякую калектыву аўтараў, чые карты знаходзяцца ў першым томе і якія працавалі ад пачатку гэтага праекта з 1997 г.: В. Абухоўскаму, Ц. Акудовічу, Я. Анішчанку, Р. Баравому, Ю. Бохану, В. Вяргей, С. Дзярновічу, Л. Дучыц, А. Жлутку, Л. Івановай, У. Ісаенку, П. Казанецкаму, А. Калечыц, У. Канановічу, М. Крывальцэвічу, Ю. Ліхтаровічу, В. Мікалаевічу, В. Насевічу, В. Паздняковy, У. Пашкевічу, С. Рассадзіну, Г. Сагановічу, С. Тарасаву, В. Цемушаву. Гэты Атлас ніколі б не быў закончаны без карпатлівай працы калектыву картографаў, якія некалькі гадоў самааддана працавалі пад кіраўніцтвам В. Мікалаевіча, а таксама ўсіх, хто спрычыніўся да выдання гэтай працы.

Асаблівую ўдзячнасць выказваю А. Латышонку і А. Беламу за магчымасць выкарыстання іх картаў, якія былі падрыхтаваныя ці сабраныя для іх навуковых прац, прысвечаных Белай Русі. Названыя карты дазволілі праілюстраваць тэкст гэтага ўступу.

Галоўны навуковы рэдактар
М.Ф. Спірыдонаў

Снежань 2008 г., Мінск

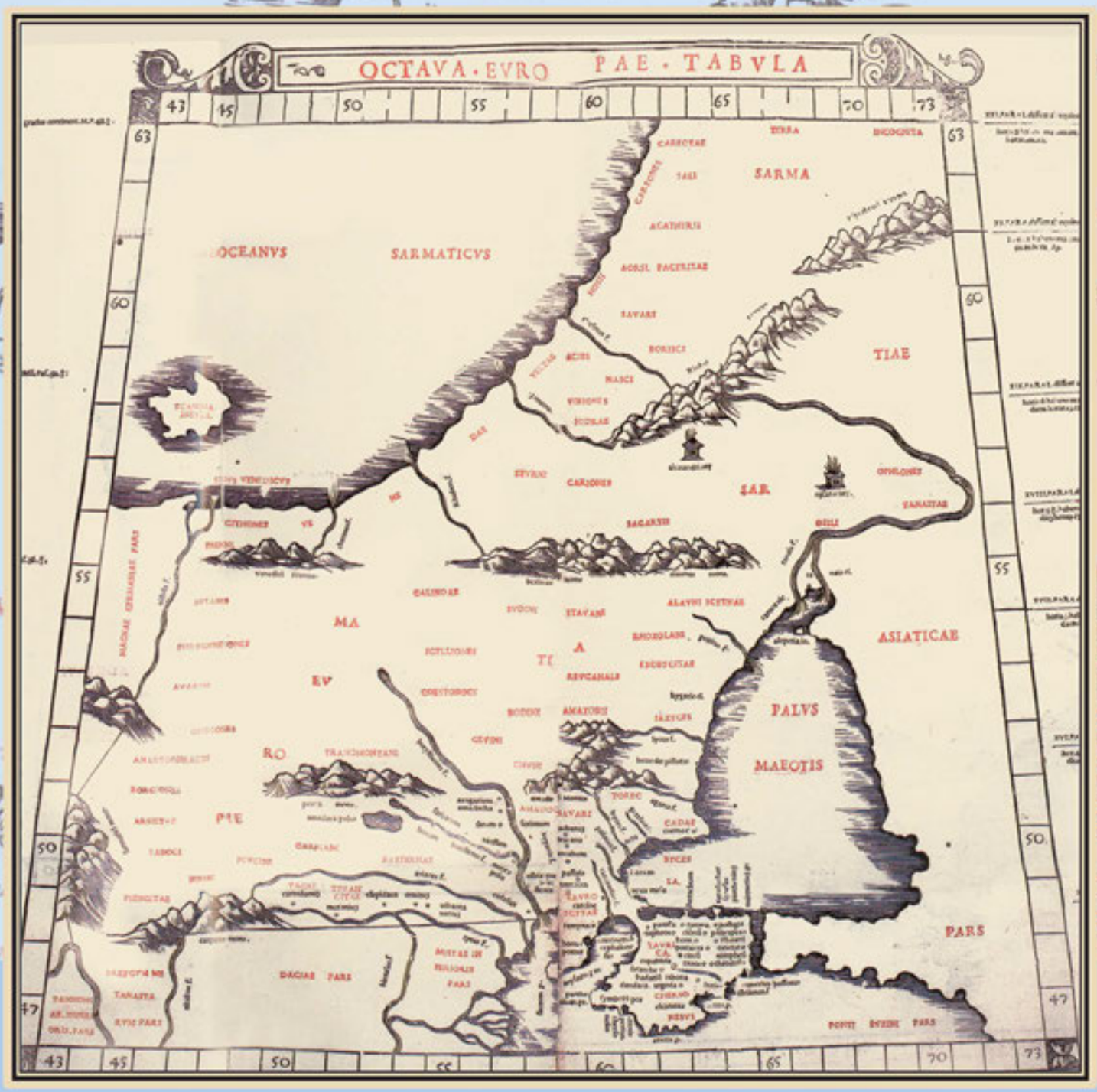

БЕЛАРУСЬ У СТАРАЖЫТНЫЯ ЧАСЫ

ЭПОХА ПАЛЕАЛІТУ (150 – 11,7 тыс. гадоў таму)

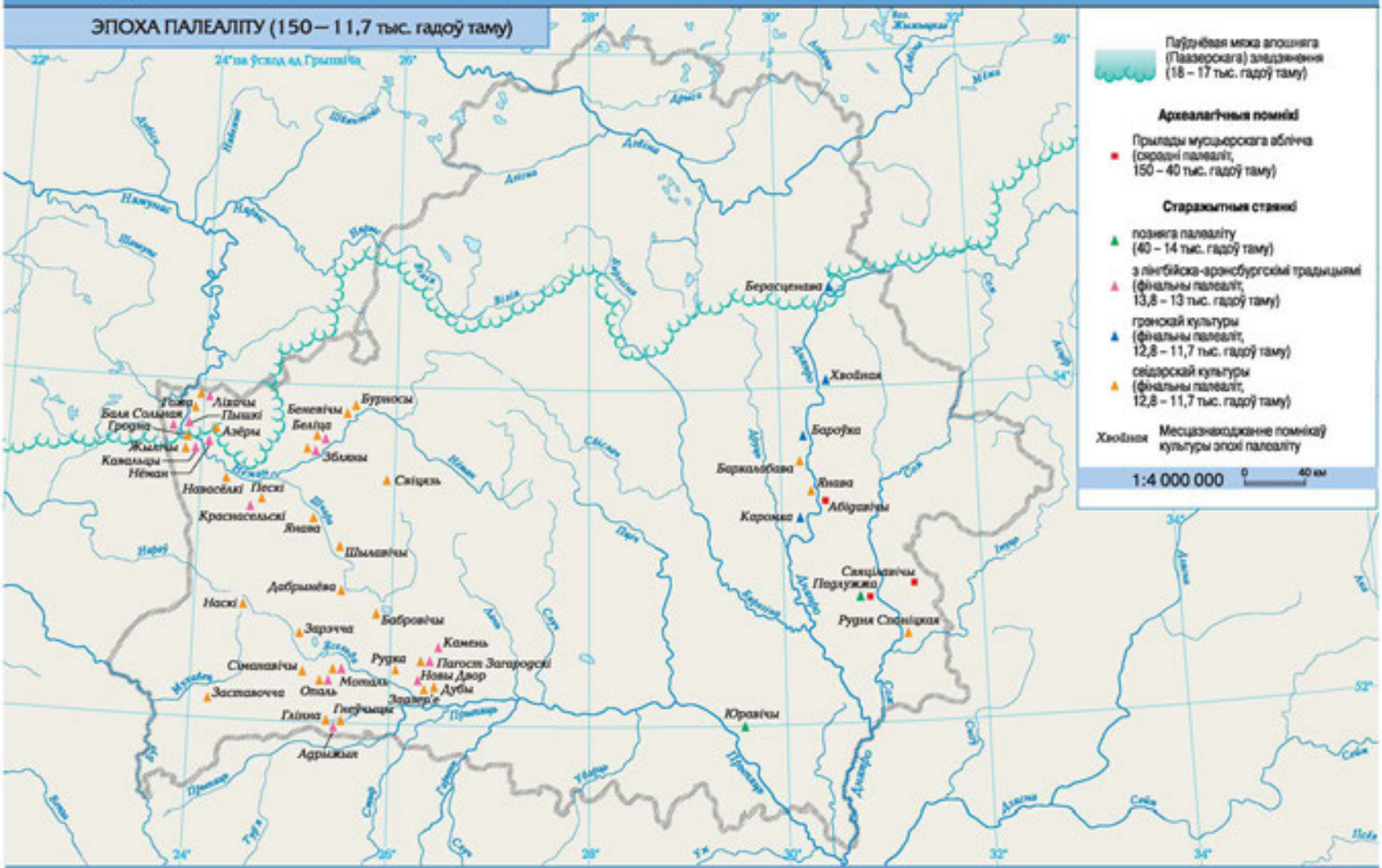

ДНЯПРОЎСКАЯ СТАДЫЯ ПРЫПЯЦКАГА ЗЛЕДЗЯНЕННЯ (каля 100 тыс. гадоў таму)

ПААЗЕРСКАЕ ЗЛЕДЗЯНЕННЕ

СЯРЭДНЕКАМЕННЫ ВЕК–МЕЗАЛІТ (10,3 — 7 тыс. гадоў таму)

(18 тыс. гадоў таму)

ПААЗЕРСКАЕ ЗЛЕДЗЯНЕННЕ (12 — 11 тыс. гадоў таму)

НЕАЛІТЫЧНЫЯ КУЛЬТУРЫ ПАЛЯЎНІЧЫХ І РЫБАЛОВАЎ (5-е — пачатак 2-га тысячагоддзя да н. Х.)

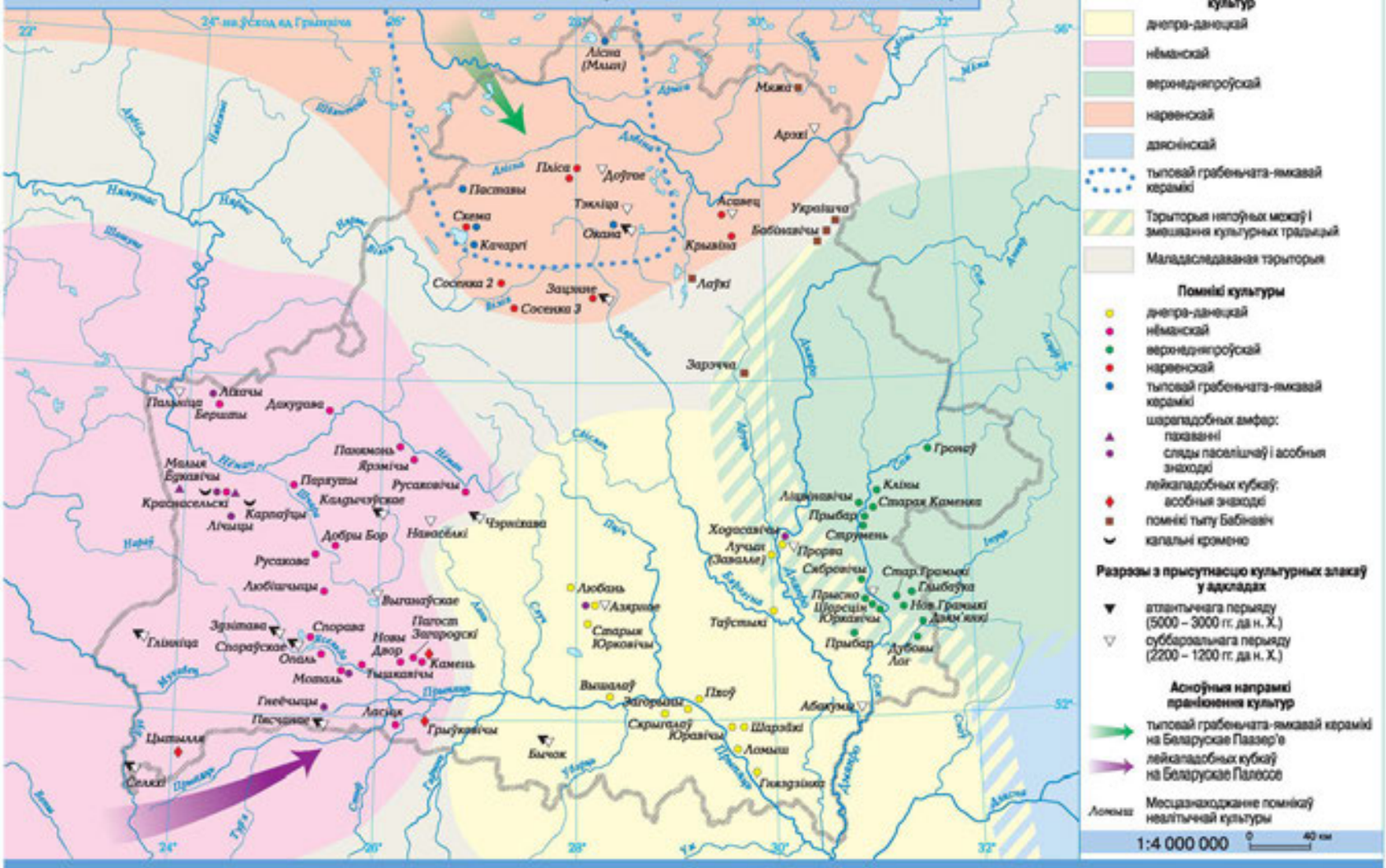

КУЛЬТУРА ШАРАПАДОБНЫХ АМФАР І КУЛЬТУРА ЛЕЙКАПАДОБНЫХ КУБКАЎ У ЕЎРОПЕ (4-е — 3-е тысячагоддзі да н. Х.)

ТЭРЫТОРЫЯ МАКСІМАЛЬНАГА ПАШЫРЭННЯ ШНУРАВОЙ КЕРАМІКІ ў ЕЎРОПЕ (3-е — пачатак

АД ПОЗНЯГА НЕАЛІТУ ДА ПАЧАТКОВАГА ПЕРЫЯДУ БРОНЗАВАГА ВЕКУ
(сярэдзіна 3-га–пачатак 2-га тысячагоддзя да н. Х.)

Тэрыторыя распаўсюджання культур і груп помнікаў з традыцыямі кола культуры шнуравой кераміцы

- сярэднеднепроўскай
- груп помнікаў у Беларускім Панямоні
- паўночнабеларускай культуры
- прыморскай культуры
- стшыжаўскай культуры
- Тэрыторыя нязтўных межаў і змешвання культурных традыцый
- Маладаследаваная тэрыторыя

Помнікі культур і груп помнікаў з традыцыямі кола культуры шнуравой кераміцы

сярэднеднепроўскай культуры ў Беларускім Падняпроўі
- паселішчы
- курганныя могільнікі
- бескурганныя могільнікі
- помнікі прыпяцкага варыянта сярэднеднепроўскай культуры
- у Заходнім Палессі

у Беларускім Панямоні
- паселішчы
- пахаванні

паўночнабеларускай культуры
- Металічныя вырабы
- Мозаль — Месцазнаходжанне помнікаў культуры раннега перыяду бронзавага веку

1:4 000 000 (0 – 40 км)

Асавец, Крывіна, Кастыкі, Бакшты, Кавальцы, Паразупы, Краснасельскі, Лічыцы, Русаковічы, Добры Бор, Дабрынёва, Гронаў, Свірумень, Прорва, Ходасавічы, Лучыц (Сосніка), Сяброўчы (Ліпавы Брод), Пралетарскі, Страліца (Рудня Шляхецкая), Новыя Грамыкі, Дубовы Лог, Тяўстыкі, Алякнов, Старыя Юрковічы, Копань, Засла, Пагосце-Запроўскі, Камень, Пересуравічы, Мозаль, Церабень, Гнеўчыцы, Восторг, Грыўковічы, Знаменка (Сляпцы), Хільчыцы, Узнажжа, Буклікі Хутар, Майсеевічы, Лісное, Запрыпы

ТРАДЫЦЫЙ КОЛА КУЛЬТУРЫ
2-га тысячагоддзя да н. Х.)

1:20 000 000 (0 – 200 км)

РАСПАЎСЮДЖАННЕ ФАЯНСАВЫХ ПАЦЕРАК
у канцы 3-га – пачатку 2-га тысячагоддзя да н. Х.

- Тэрыторыя найбольшай канцэнтрацыі фаянсавых пацерак, якія імітавалісі ці імітавалі ўзоры з Блізкага Усходу
- Асобныя месцы знаходжання фаянсавых пацерак

1:40 000 000 (0 – 400 км)

РАННІ І ПОЗНІ ПЕРЫЯДЫ БРОНЗАВАГА ВЕКУ (1600 – 800/600 гг. да н. Х.)

Тэрыторыя распаўсюджання помнікаў

- тшцінецкага культурнага кола
- узменьскай культуры
- маладасследаваная тэрыторыя
- Тэрыторыя пашырэння помнікаў з асобнымі элементамі тшцінецкага культурнага кола

Помнікі культуры

тшцінецкага культурнага кола
- паселішчы і асобныя месцы знаходжання
- пахаванні

раннега і позняга перыядаў эпохі бронзы на поўначы Беларусі
- паселішчы і асобныя месцы знаходжання
- пахаванні

позняга перыяду эпохі бронзы на поўдні Беларусі
- паселішчы і асобныя месцы знаходжання
- пахаванні

- шматвалікавай кераміцы (2000–1600 гг.)
- Металічныя вырабы раннега і позняга перыядаў бронзавага веку
- Засла — Месцазнаходжанне помнікаў культуры раннега і позняга перыядаў бронзавага веку

1:4 000 000 0 40 км

Пліса, Мікольды (Скема), Навасёлкі, Сцюдзяніца, Занарач (Сцюдзянец), Сыраваткі, Кастыкі, Лепель, Асавец, Галоўск (Крывіна), Лаўкі, Калічкі, Чарлёнка, Ярэмічы, Русаковічы, Купцічы, Лічыцы, Парэчкіне, Арыжня, Мацкавічы, Алякрное, Старыя Юрковічы, Парэчча, Прысно, Юрковічы, Дубовы Лог, Копаль, Ірмбар, Горбаў, Сошна, Камень, Моталь, Пінск, Гнеўчыцы, Прылукі, Заказанка, Альшаніца, Велікічы, Вікаравічы, Бухалікі Хутар, Хільчыцы, Семуравцы, Шасковічы, Мадсевічы, Ліпляны, Юравічы, Пенніца, Лоныш, Слабодка, Дзеражычы, Цешкаў, Канатоп, Абакумы, Засла

ТШЦІНЕЦКАЕ КУЛЬТУРНАЕ КОЛА Ў ЕЎРОПЕ (2-е тысячагоддзе да н. Х.)

Тэрыторыя распаўсюджання помнікаў тшцінецкага культурнага кола

1:20 000 000 0 200 км

РАДОВІШЧЫ МЕДЗІ, ВОЛАВА, БУРШТЫНУ, ЯКІЯ РАСПРАЦОЎВАЛІСЯ Ў ЭПОХУ БРОНЗЫ (3-е – 2-е тысячагоддзі да н. Х.)

Радовішчы
- медзі
- волава

Тэрыторыі, дзе здабываўся бурштын

Шляхі распаўсюджвання бурштыну

1:40 000 000 0 400 км

УТВАРЭННЕ НОВЫХ МОЎНЫХ СУПОЛЬНАСЦЯЎ (1350 – 500 гг. да н. Х.)

Тэрыторыя заснавання культуры палёў пахаванняў і напрамкі распаўсюджвання каля 1500—1350 гг. да н. Х.

Тэрыторыя і напрамкі рассялення супольнасці палёў пахаванняў каля 1000 г. да н. Х.

Археалагічныя культуры супольнасці палёў пахаванняў каля 1000 г. да н. Х.

- лужыцкая
- пілінская
- сярэнэдунайская
- віланова
- каталонская
- паўднёванямецкая
- хоцінг
- дольнаэнская
- кнейцкая

Культуры, якія ўтварыліся на аснове альбо пад удзеяннем супольнасці палёў пахаванняў

- заходні гальштат
- 800 г. да н. Х.
- 700 г. да н. Х.
- 500 г. да н. Х.
- історфская
- віланова
- эсте
- біловіцкая
- галасека
- паморская
- заходнебалцкіх курганоў
- гаракойская
- каледэнбергская
- усходнеальпійскі гальштат
- ілірыйскі гальштат

КУЛЬТУРЫ З АЗБЕСТАВАЙ КЕРАМІКАЙ — Назвы культур

КЕЛЬТЫ — Моўныя групы, якія склаліся да сярэдзіны 1-га тысячагоддзя да н. Х.

Асноўныя напрамкі экспансіі культур

Напрамкі паходаў і перамяшчэння плямён

Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь

1:15 000 000 0 150 км

ПАЎНОЧНАЯ ПЕРЫФЕРЫЯ СКІФІІ І АНТЫЧНАГА СВЕТУ (VIII/ VII – III стст. да н.Х.)

Археалагічныя культуры лясной зоны, пашыраныя, у тым ліку, на тэрыторыі сучаснай Беларусі:

- штрыхаваная кераміка
- днепра-дзвінская
- мілаградская
- юхнаўская
- паморская
- заходнебалцкіх курганоў

Лакальныя варыянты скіфскай культуры лесастэпавай зоны

НЕЎРЫ — Назвы народаў, якія згадваюцца у "Гісторыі" Геродота, і іх верагодная лакалізацыя

ВЕНЕДЫ — Гіпатэтычная саманазва носьбітаў паморскай культуры

Цірас — Найбольш значныя грэчаскія полісы

Напрамкі экспансіі скіфаў у VI і IV-III стст. да н. Х.

Напрамкі экспансіі кельтаў у IV-III стст. да н. Х.

1:12 000 000 0 120 км

БЕЛАРУСКІЯ ЗЕМЛІ І СУСЕДНІЯ ТЭРЫТОРЫІ Ў ПЕРЫЯД ПОЗНЯГА ЛАТЭНУ (II ст. да н. Х. – пачатак I ст. па н. Х.)

Культуры лясной зоны

- штрыхаваная кераміка
- днепра-дзвінская
- юхнаўская
- заходнебалцкіх курганоў

Прышляя культуры латэнскага абліччa

- пшаворская
- зарубінецкая
- пяненшты-лукашоўская

Напрамкі міграцый

- германцаў
- венедаў (нашчадкаў паморскай культуры), палітычна аб'яднаных з германцамі
- іранскіх качэўнікаў
- фракійцаў
- кельтаў

Бурштынавы шлях-асноўны шлях пранікнення рымскіх упляваў з канца I ст. да н. Х.

НЕЎРЫ — Назвы народаў паводле антычных крыніц

ВЕНЕДЫ — Гіпатэтычная саманазва носьбітаў паморскай культуры

1:12 000 000 0 120 км

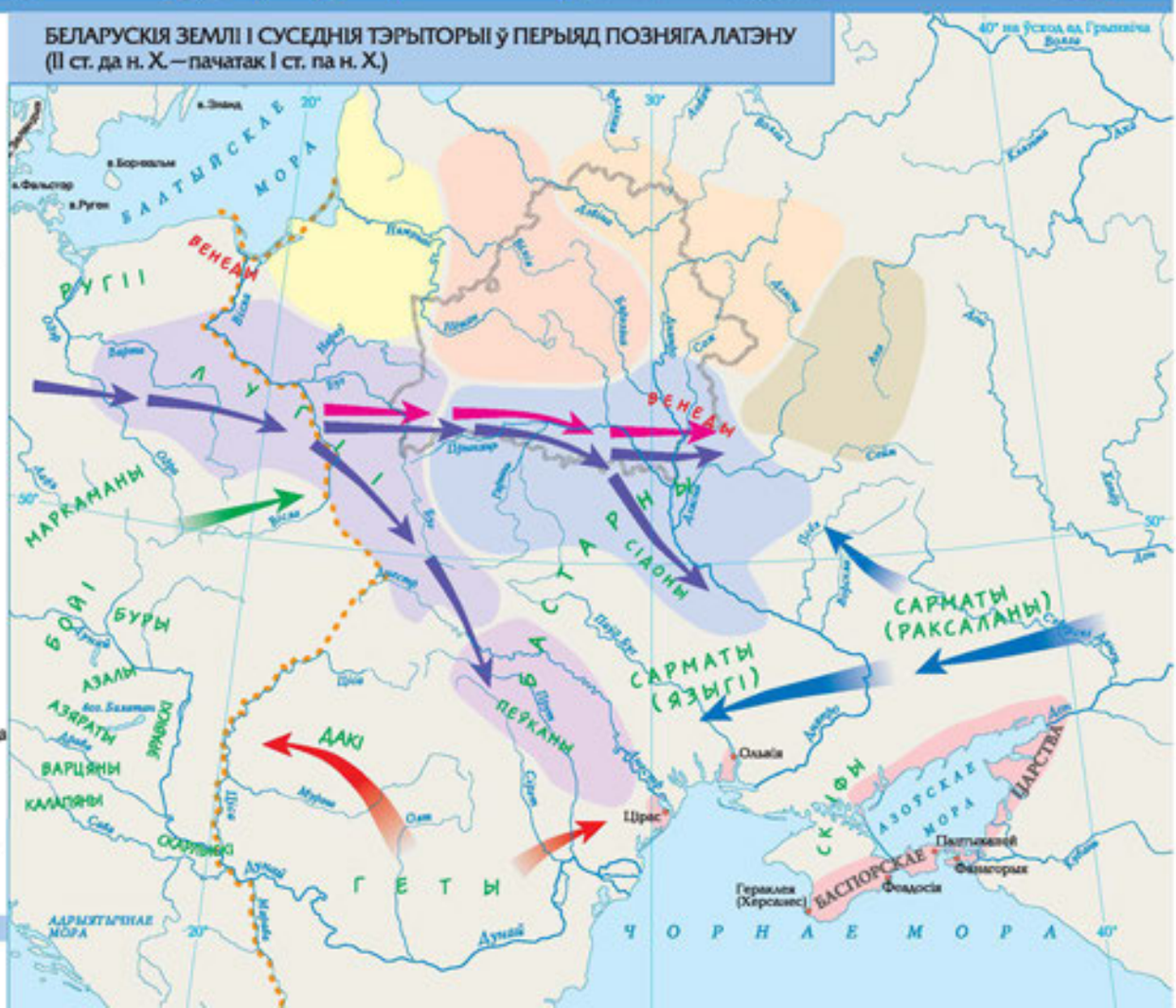

БЕЛАРУСКІЯ ЗЕМЛІ — ЧАСТКА БАРБАРСКАЙ ПЕРЫФЕРЫІ РЫМСКАЙ ІМПЕРЫІ (I—II стст. па н. Х.)

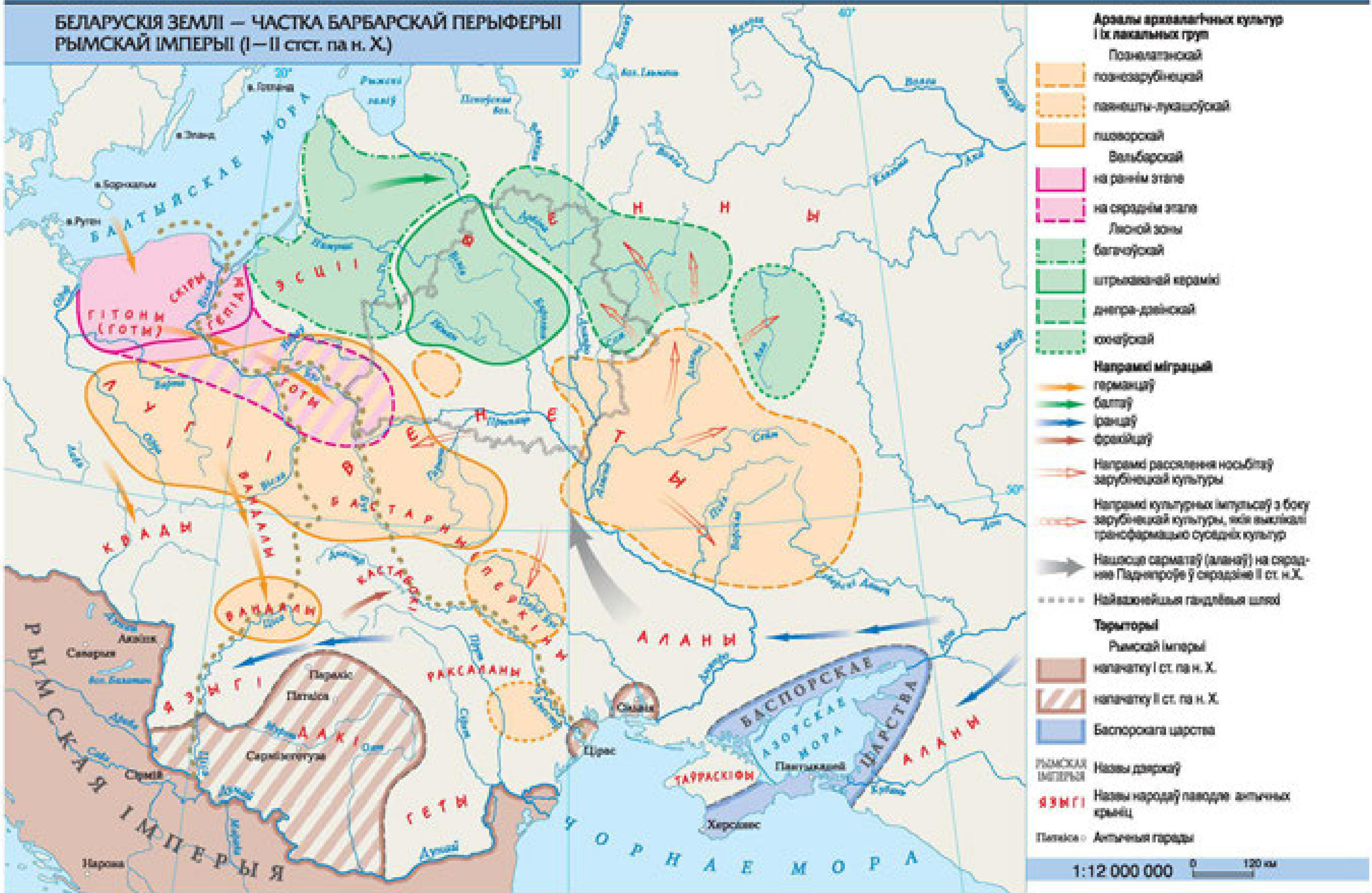

ЗНАХОДКІ РЫМСКІХ ВЫРАБАЎ НА БЕЛАРУСІ

БАЛТЫЙСКАЕ МОРА
Нямунас
Нарэў
Буг
Віслы

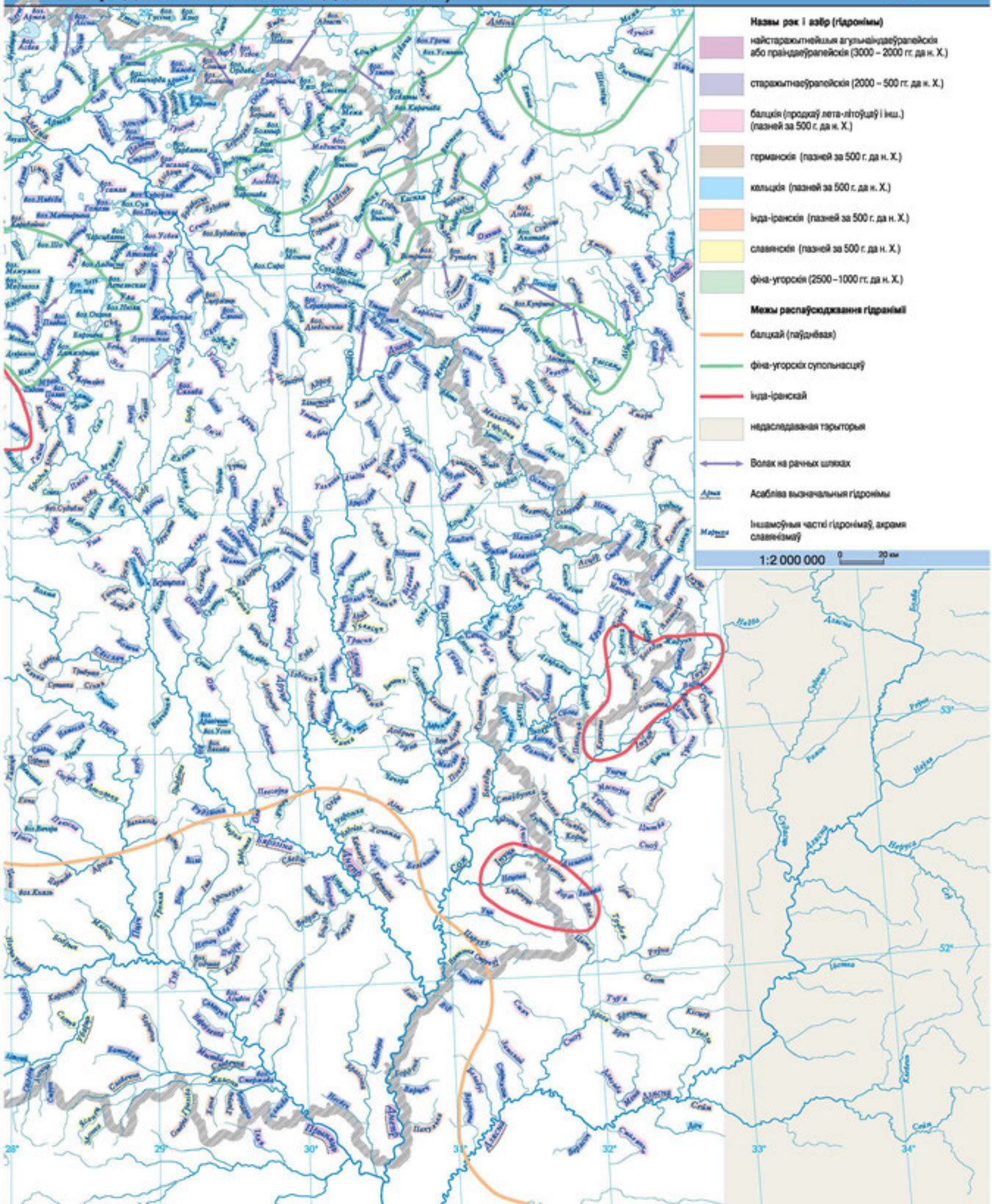
Назвы рэк і азёр (гідронімы)
найстаражытнейшыя агульнаіндаеўрапейскія або праіндаеўрапейскія (3000 – 2000 гг. да н. Х.)
старажытнаеўрапейскія (2000 – 500 гг. да н. Х.)
балцкія (продкаў лета-літоўцаў і інш.) (пазней за 500 г. да н. Х.)
германскія (пазней за 500 г. да н. Х.)
кельцкія (пазней за 500 г. да н. Х.)
інда-іранскія (пазней за 500 г. да н. Х.)
славянскія (пазней за 500 г. да н. Х.)
фіна-угорскія (2500 – 1000 гг. да н. Х.)
Межы распаўсюджвання гідранімі
балцкай (паўднёвая)
фіна-угорскіх супольнасцяў
інда-іранскай
недаследаваная тэрыторыя
Волак на рачных шляхах
Асабліва вызначальныя гідронімы
Іншамоўныя часткі гідронімаў, акрамя славянізмаў
1:2 000 000
0
20 км

БЕЛАРУСКІЯ ЗЕМЛІ І СУСЕДНІЯ ТЭРЫТОРЫІ Ў ПЕРЫЯД ДАМІНАВАННЯ ГОТАЎ (III – IV стст. па н. Х.)

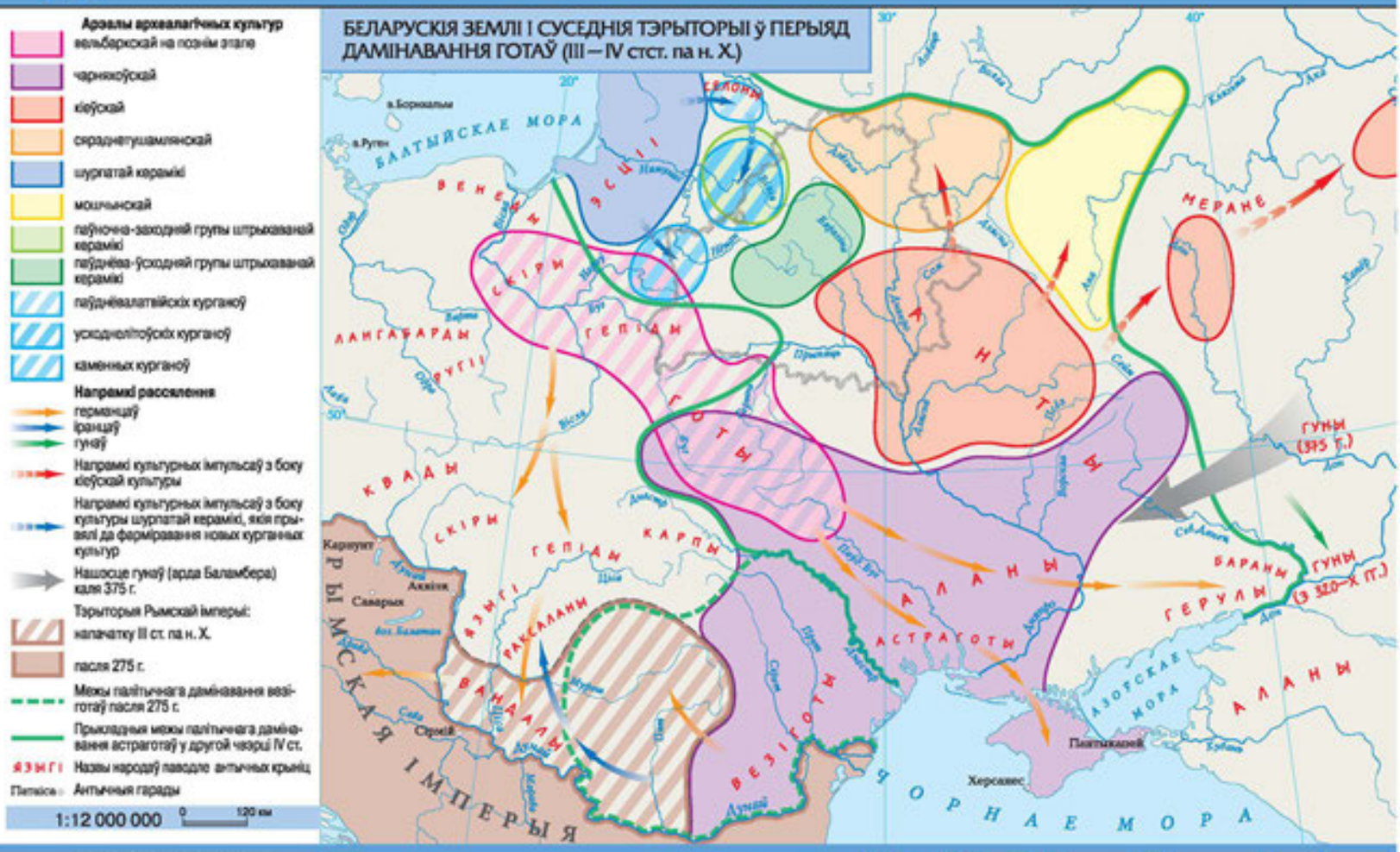

ПАЧАТАК ВЯЛІКАГА РАССЯЛЕННЯ СЛАВЯН У ГУНСКІ І ПАСЛЯГУНСКІ ЧАС (V – першая палова VI ст. па н. Х.)

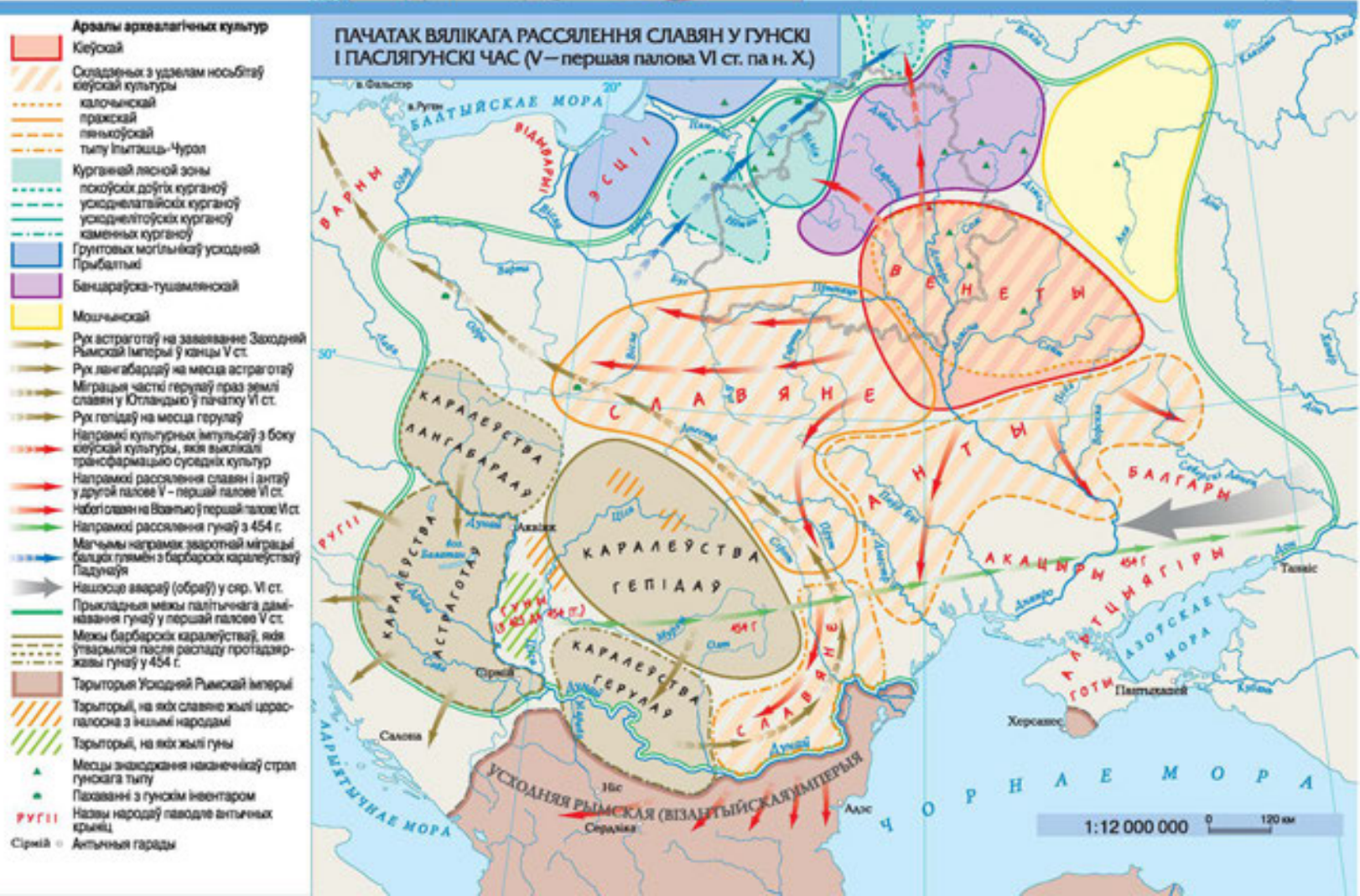

РАССЯЛЕННЕ СЛАВЯН У ПЕРЫЯД ГЕГЕМОНІІ АВАРСКАГА КАГАНАТА (другая палова VI – VII ст.)

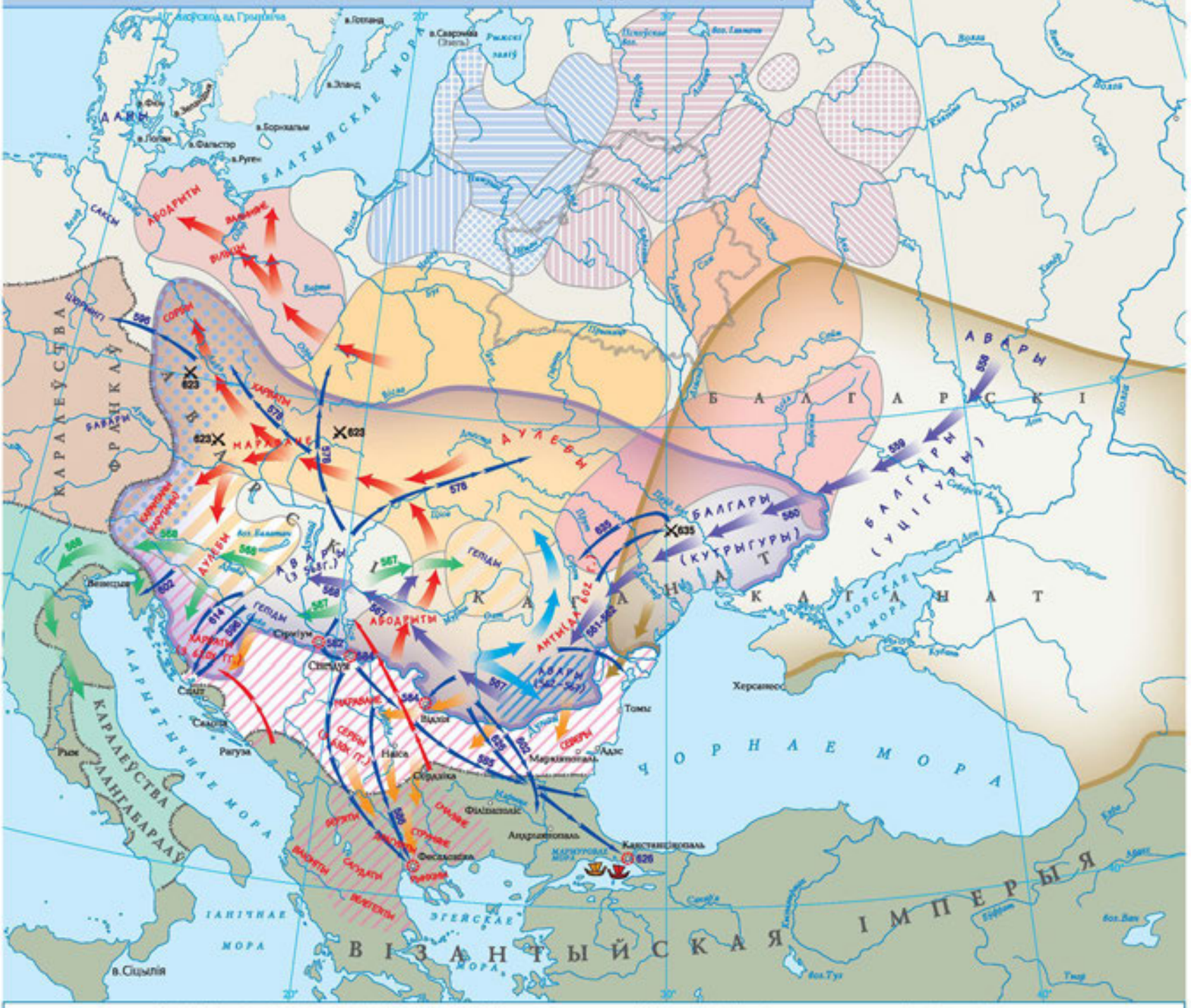

Тэрыторыі кампактнага рассялення народаў у другой палове VI ст.

Археалагічныя культуры славян
- пражская
- пянькоўская (сакноўская)
- калочынская
- група Сукаў-Дзедзіцы
- са змяшэннем пражскіх і пянькоўскіх рыс (тыпу Ільтэшць-Чурэл)

Археалагічныя культуры балтаў
- грунтавых могільнікаў прусаў
- грунтавых могільнікаў куршаў
- грунтавых могільнікаў розных груп Жамойці
- каменных курганоў
- усходнелітоўскіх курганоў
- усходнелатвійскіх курганоў

Полізтнічныя культуры з верагоднай прысутнасцю славянскага кампанента
- банцараўская
- пскоўскіх доўгіх курганоў
- тушамлянская
- мошчынская
- тыпу Юр'еўскай Горкі
- познадзякоўская

Тэрыторыі рассялення авараў у 562 – 567 г.

Тэрыторыі дысперснага рассялення славян серод раманамоўнага насельніцтва ў першай палове VII ст.

Тэрыторыі змешаных культур
- славян і раманізаваных панонцаў
- славян і гепідаў (група Медзяніц)

Міграцыя насельніцтва

Напрамкі міграцыі
- авараў і ўтварэнне Аварскага каганата ў 568 г.
- гепідаў і лангабардаў у 567 – 568 гг.
- балгар на чале з ханам Аспарухам у 670-я гг.

Напрамкі нападаў і паходаў
- напады Аварскага каганата
- паходы Візантыйскай імперыі на авараў

Напрамкі рассялення
- славян у другой палове VI ст.
- славян у першай палове VII ст.
- раманамоўнага насельніцтва (валахаў) у скрадзіне VII ст.

Прыкладныя межы
- Аварскага каганата (халя 578-635 гг.
- Балгарскай протадзяржавы з 635 г. па 670 г. (з 670 г. пад кантролем Хазарскага халіфата і эміграцыя на чале з каралём Аспарухам)
- іншых дзяржаў і протадзяржаўных утварэнняў
- Тэрыторыя протадзяржавы на чале з Само ў 623-656 гг.

ДУЛЕБЫ Назвы племянных саюзаў славян у VI-VII стст.

АВАРЫ Назвы іншых народаў

582 Аблога і захоп гарадоў

635 Месца паўстання славян супраць авараў

Марская бітва славян і візантыйцаў

1:12 000 000 0 120 км

КАНЧАТКОВАЕ РАССЯЛЕННЕ СЛАВЯН У ЧАС РАСПАДУ АВАРСКАГА КАГАНАТА (другая палова VII – VIII ст.)

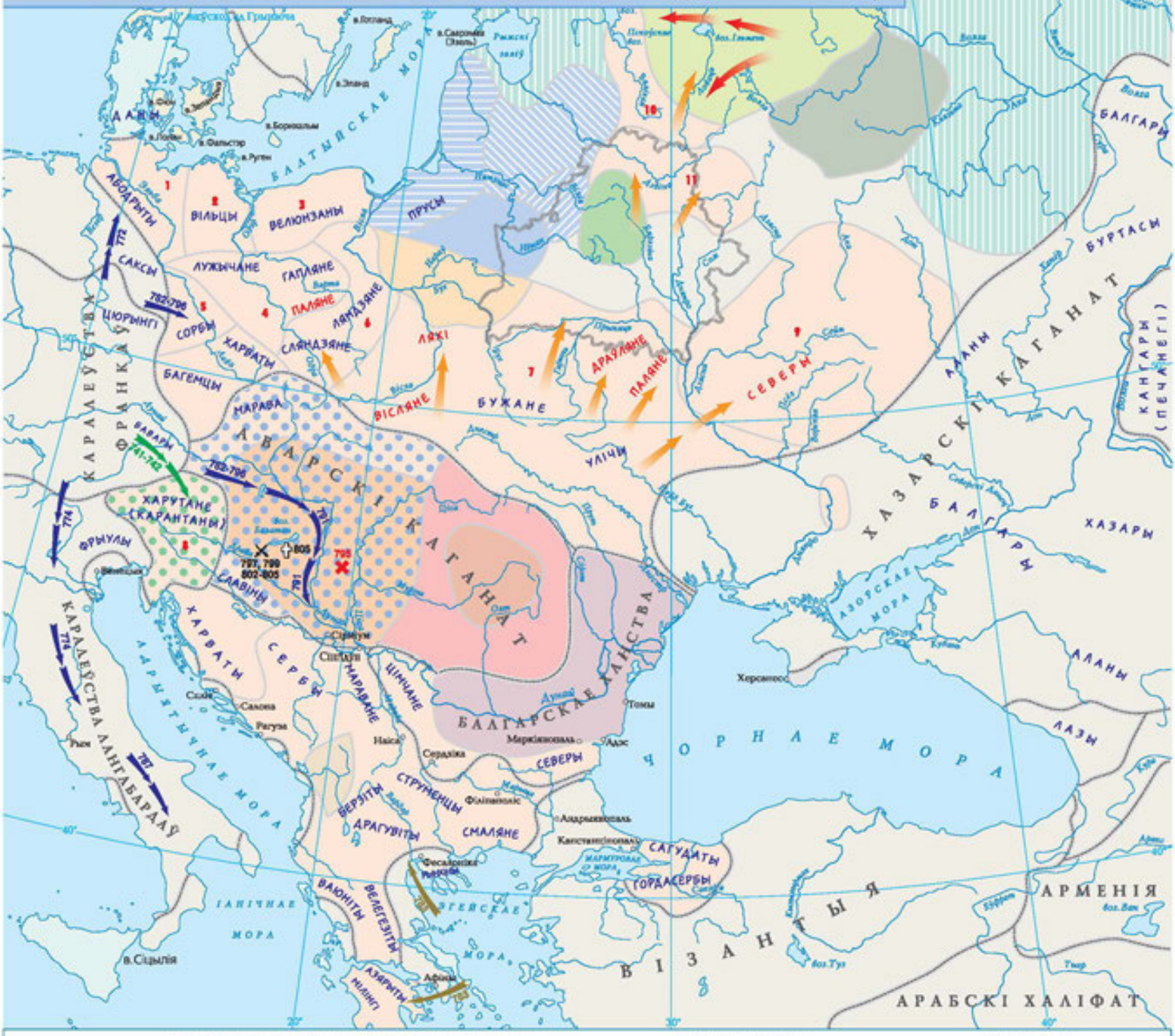

Тэрыторыі кампактнага расселення народаў у другой палове VIII ст.

Археалагічныя культуры і групы славян

1 менкендорфская
2 фельдбергская
3 кендзінская
4 тарноўская
5 русеноская
6 сукаў-дзядзіцкая
7 лука-райкавецкая
8 каширыцкая
9 кальнцаўская
10 псковскіх доўгіх курганоў (з удзелам балтаў)
11 полацка-смаленскіх доўгіх курганоў (з удзелам балтаў)

Археалагічныя культуры балтаў

грунтавыя могільнікі заходніх балтаў
грунтавыя могільнікі ўсходніх балтаў
усходнялітоўскія курганы

Змешаныя культуры

панонская (славяна-аварская)
букоўская (валаха-славянская)
медзіяш (славяна-гепідская)
балкана-дунайская (славяна-балгарская)
каманская (іліра-славянская)
наўгародскіх сопак (славяна-фінская)
парэчча Масквы і Клязьмы (славяна-фінская)
мазурская (славяна-яцвяжская)
банцараўская
Расселенне фінскіх плямён

Міграцыя насельніцтва

Напрамкі міграцый славян Прыдунайя ў другой палове VII - першай палове VIII ст.
Напрамкі расселення культуры наўгародскіх сопак
СЕВЕРЫ Назвы этнічных супольнасцяў
ПАЛЯНЕ Назвы славянскіх племянных саюзаў, якія склаліся ў VIII ст.
ВІЗАНТЫЯ Назвы дзяржаў

Межы

дзяржаў і протадзяржаўных утварэнняў на канец VIII ст.
Тэрыторыі протадзяржавы харутан
Тэрыторыі авараў, падпарадкаваныя франкамі з 795 г.

Ваенныя дзеянні

Кірункі і даты ваенных акцый
Карла Вялікага
візантыйцаў
баварыі
795 Здабыцця Карлам Вялікім стаўкі і скарбы авараў
797 Паўстанні авараў супраць франкаў
805 Хрышчэнне Аварскага каганата

1:12 000 000 0 120 км

СЛАВЯНІЗАЦЫЯ ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (IV – IX стст.)

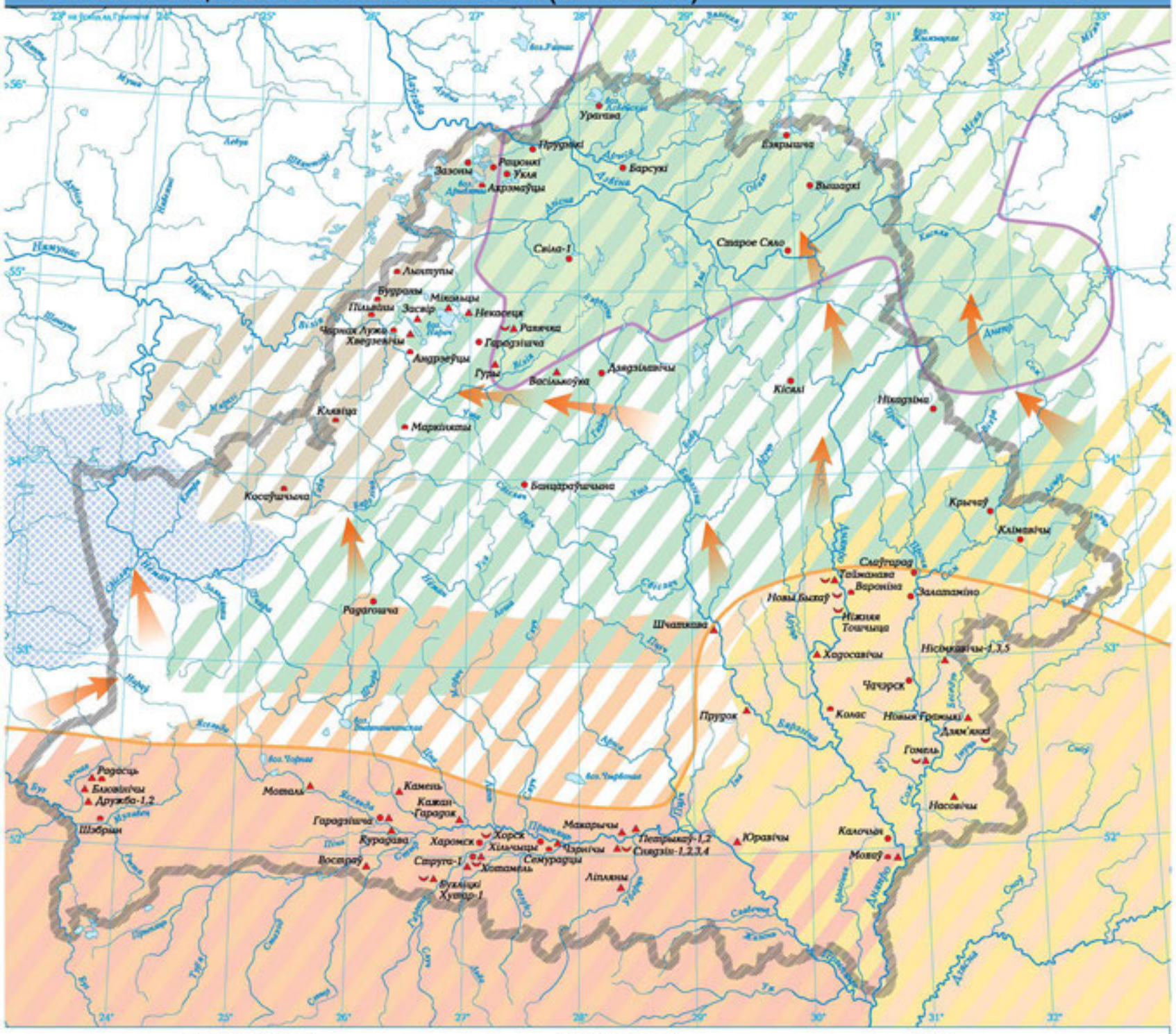

Археалагічныя культуры

с л а в я н

- прахская (IV – VII стст.)
- калочынская (V – VII стст.)
- лука-райкавецкая (VIII – X стст.)
- роменская (VIII – X стст.)

політэтнічныя з прысутнасцю славянскага кампанента

- банцараўская (V – VIII стст.)
- смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (VIII – X стст.)

б а л т а ў

- усходнялітоўскіх курганоў (III – XI стст.)
- каменных курганоў і каменных магіл (III – XI стст.)

Археалагічныя помнікі

- гарадзішча
- селішча
- курганны могільнік
- грунтавы могільнік
- Моталь — Месцазнаходжанне помнікаў
- Напрамкі рассялення славян

Межы

- рассяленне славян у VII ст.
- тэрыторыі распаўсюджання культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (VIII – X стст.)
- Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь

1:3 000 000 0 30 км

УСХОДНЯЯ ЕЎРОПА ў ЧАС ФАРМІРАВАННЯ РУСІ (другая палова VIII – першая палова IX ст.)

1:12 000 000 0 120 км

Тыпы помнікаў, дзе знойдзены артэфакты

- гарадзішча
- горад
- селішча
- курганны могільнік
- грунтовы могільнік
- нумізматычныя помнікі
- невядома

Тыпы знойдзеных артэфактаў

- Прадметы ўзбраення
- Рыштунак коніка і рэчы конскай збруі
- Упрыгожанні і дэталі касцюма
- Прадметы, звязаныя з язычніцкімі культамі
- Прадметы побыту
- Надпісы і розныя графіці
- Месцы знаходжання куфіцкіх дырхамаў

Сверы Дзерзін — Месцазнаходжанне помнікаў культуры

Лічбамі на карце пазначана месцазнаходжанне помнікаў культуры:

1 – Гадзілавічы, 2 – Лукомль, 3 – Малыя Дольцы, 4 – Парэчча, 5 – Пуцілкавічы, 6 – Славені, 7 – Струнне, 8 – Шапчыцы, 9 – Шо, 10 – Экімань, 11 – Юдзічы.

МЕСЦЫ ЗНАХОДЖАННЯ СКАНДЫНАЎСКІХ РЭЧАЎ І АРАБСКІХ МАНЕТ (канец IX – XI ст.)

1:6 000 000 0 6 км

Назвы паселішчаў

(Гнёздзіна) — паводле пісьмовых крыніц

Ладога — паводле сучасных тапонімаў

Межы дзяржаў

ВЯЛІКАЯ МАРАВІЯ — Назвы дзяржаў

Зоны кампактнага рассялення славян

- культура тыпу лукі-райкавецкай
- роменска-боршэўская культура
- Зона змешанага рассялення славян і іншых народаў

Назвы этнічных супольнасцяў

ПАЛЯНЕ — славянскіх

ЛІТВА — балцкіх

ЧУДЬ — фіна-угорскіх

БАЛГАРЫ — цюркскіх

Прыкладная зона варажскай даніны

Прыкладная зона хазарскай даніны

КАГАНАТ РУСАЎ? — Месцы магчымай лакалізацыі каганата русаў, які згадваецца ў пісьмовых крыніцах з 830-х гг.

Гандлёвыя шляхі, якія кантраляваліся варагамі-русамі

Скарбы арабскіх манет (дырхамаў) канца VIII–першай трэці IX ст.

Гандлёва-рамесныя паселішчы, звязаныя з дзейнасцю варагаў-русаў

Арабскія гандлёвыя факторы

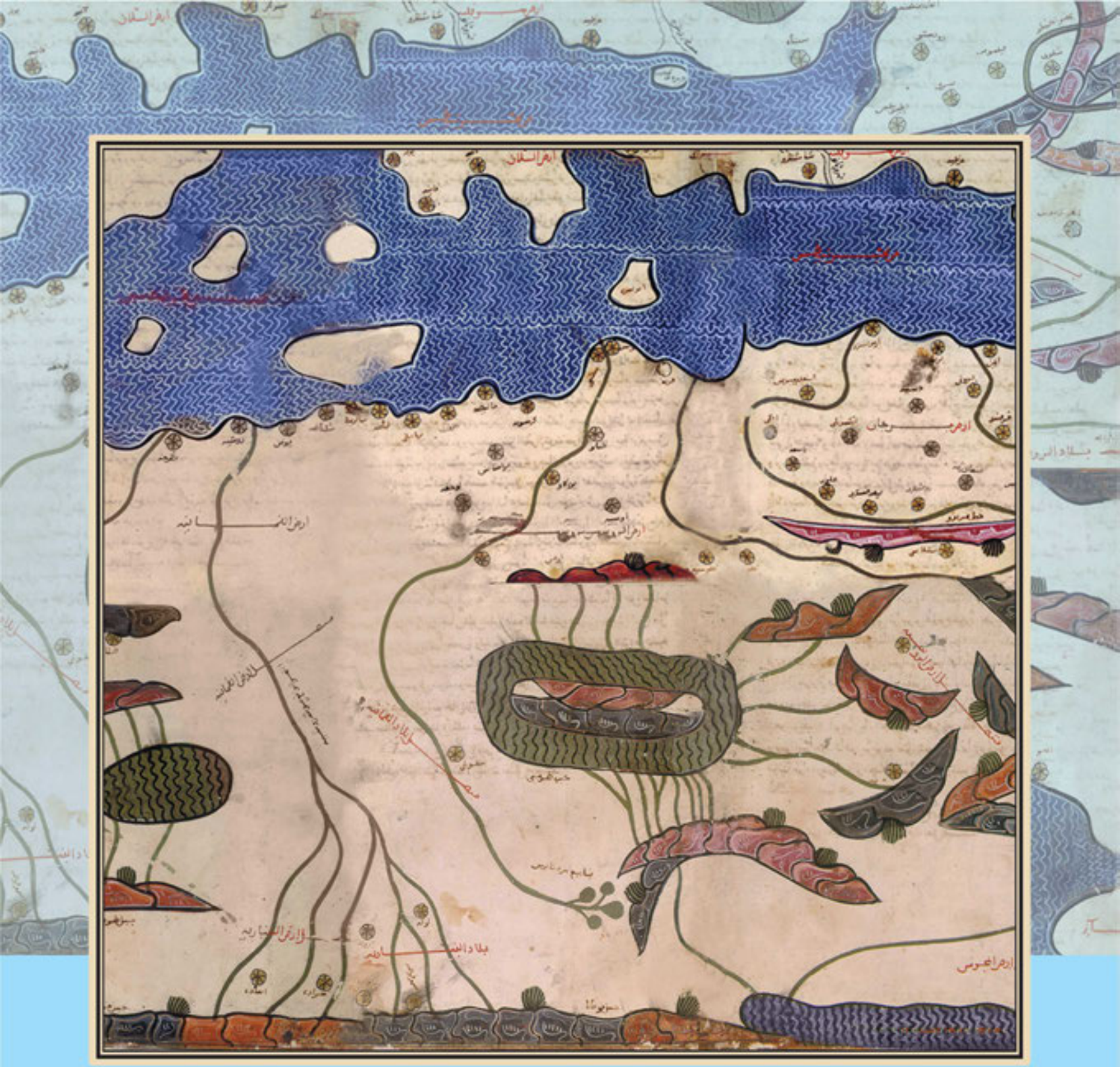

БЕЛАРУСЬ У РАННІМ СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ

46 РУСЬ у другой палове IX — першай палове X ст.

КАР. НАРВЕГІЯ
КАР. ШВЕЦЫЯ
КАР. ДАНІЯ (з 940 г.)
КАРЭЛА
ЧУДЗЬ ЗАВАЛОЦКАЯ
РУСЬ
СУМ
ЯМ
ПЕРАМ
ЧАРАМІСЫ
МЕРА
МАРАВА
ВОЛЖСКА-КАМСКАЯ БАЛГАРЫЯ
ЭСТЫ (ЧУДЗЬ)
ЛЕТЬГОЛА (ЛАТГАЛЫ)
ЛІБ (ЛІВЫ)
КОРСЬ (КУРШЫ)
ЗІМІГОЛА (ЗЕМГАЛЫ)
ПРУСЫ ЖАМОЙЦЬ
ВІЛЬЦЫ
СТАДАРАНЕ
ПАМАРАНЕ
ЛУЖЫЧАНЕ
СОРБЫ
ЯЦВЯДЗІ
ЛІТВА
КАР. ПОЛЬШЧА
ЧЭХІЯ (з 929 г. васал Кар. Германіі)
КАР. ГЕРМАНІЯ
КАР. ВЕНГРЫЯ
КАР. ХАРВАТЫЯ (з 990 г.)
КНЯСТВА СЕРБІЯ
БАЛГАРСКАЕ ЦАРСТВА
ВАЛАХІ
ПОЛАЎЦЫ (КЫПЧАКІ) (X ст.)
ПОЛАЎЦЫ (ДА 1036 г.)
ПОЛАЎЦЫ (З СЯРЭДЗІНЫ X ст.)
ПЕЧАНЕГІ
ХАЗАРСКІ КАГАНАТ (да 966 г.)
КАСОГІ (АДЫГЕЙЦЫ)
ЯСЫ (АСЯЦЫ)
ЧОРНАЕ МОРА
АЗОВСКАЕ МОРА
КАСПІЙСКАЕ МОРА
БАЛТЫЙСКАЕ МОРА
АДРЫЯТЫЧНАЕ МОРА
ІАНІЧНАЕ МОРА
ЭГЕЙСКАЕ МОРА
ВІЗАНТЫЙСКАЯ ІМПЕРЫЯ
1:12 000 000
0 120 км
БІТВА ПРЫ ДАРАСТОЛІ 22.07.971 г.
Дарастол
Заходнія вароты
Усходнія вароты
Святаслаў
першае становішча
другое становішча
ВІЗАНТЫЙЦЫ
Межы
дзяржаў у пач. XI ст.
Русі ў 980 г.
Русі ў 1054 г.
Чэрвенскія тэрыторыі (з 981 да 1018 г. у складзе Русі, з 1018 да 1031 г. — Польшчы, з 1031 г. — Русі)
Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь
Землі, якія асвойвалі ўсходнія славяне
Населеныя пункты
Сталіцы дзяржаў
Іншыя населеныя пункты
Назвы этнічных супольнасцяў
ПАМАРАНЕ славянскіх
ЛІТВА балцкіх
ЧУДЗЬ фіна-угорскіх
ПОЛАЎЦЫ цюркскіх
ВАЛАХІ раманскіх
ЯСЫ іншых
Кірункі ваенных паходаў
Святаслава
Уладзіміра
Яраслава
Уладзіміра Яраславіча
наўгародцаў
970 Месцы і гады бітваў рускіх князёў
Напрамкі перамяшчэння плямён
1096 Кірункі набегаў качэўнікаў, гады набегаў
Земляныя валы, пабудаваныя ў X—XI стст. для абароны ад качэўнікаў
988 Месца і год хрышчэння князя Уладзіміра
988 Гады прыняцця хрысціянства Русяю і іншымі дзяржавамі

ПОЛАЦКАЕ КНЯСТВА (канец X – пачатак XI ст.)

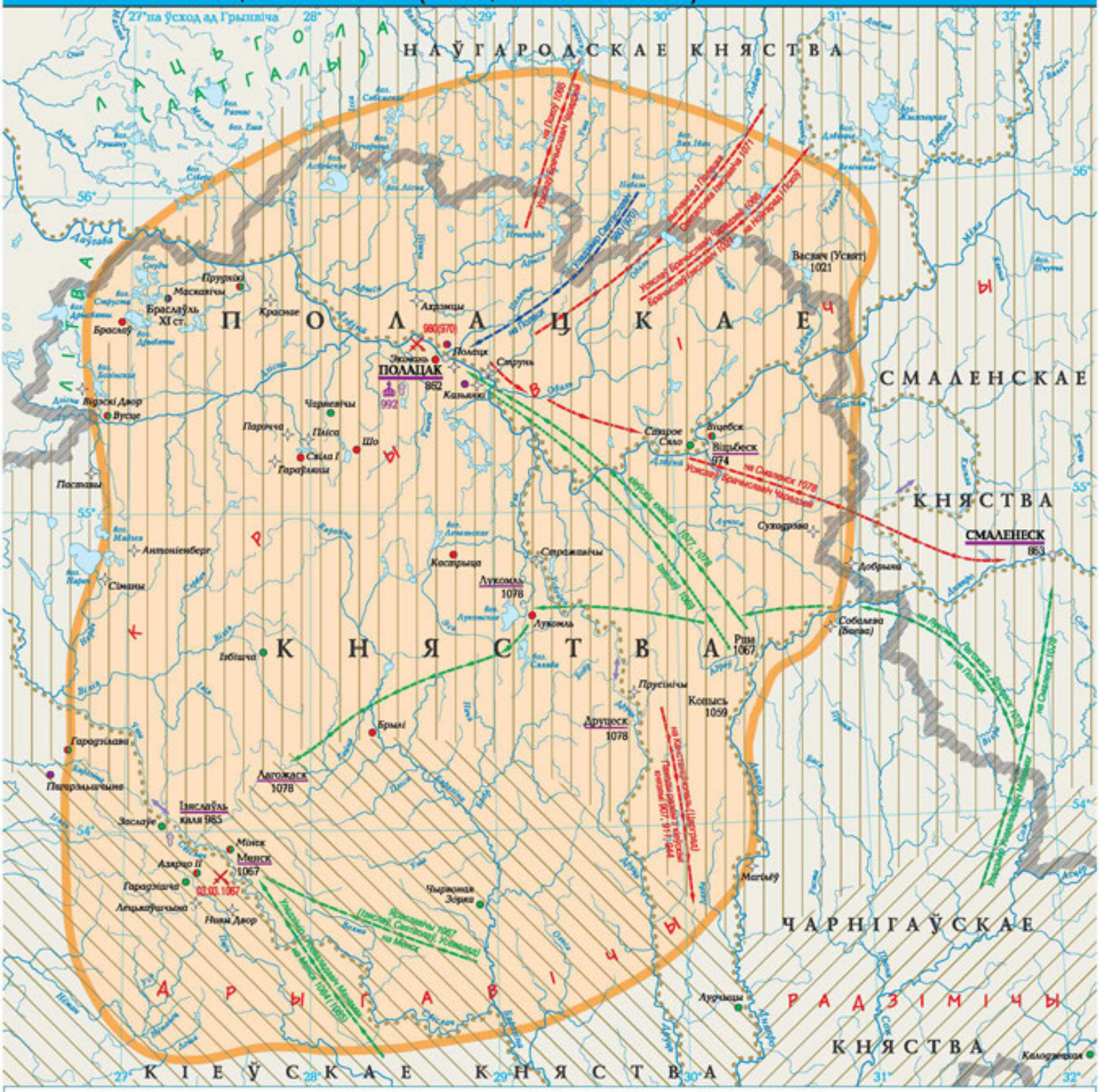

Тэрыторыі расселення ўсходнеславянскіх плямён

- крывічоў
- дрыгавічоў
- радзімічаў

КРЫВІЧЫ — Назвы славянскіх плямён

ЛІТВА — Назвы балцкіх плямён

Старажытныя гарады

ПОЛАЦАК — цэнтры земляў (княстваў)

Ізяслаўль — іншыя ("малодшыя гарады")

1078 — гады першых згадак у пісьмовых крыніцах

Гандлёвыя шляхі

- напрамкі гандлёвых шляхоў
- Волак

Хрысціянскія рэлігійныя цэнтры

- найбуйнейшыя
- іншыя

992 — Год утварэння Полацкай епархіі

Манастыры

Месцы і даты найбольш значных бітваў

03.03.1067 — Бітва на Нямізе

980 (970) — Захоп Полацка

Кірункі ваенных паходаў

- полацкіх князёў на Полацкую зямлю
- наўгародскага князя Уладзіміра Святаславіча
- кіеўскіх князёў Яраславічаў (Ізяслаў, Святаслаў, Усевалад)
- кіеўскага князя Ізяслава

Межы

Полацкага княства ў канцы X – пачатку XI ст.

КІЕЎСКАЕ КНЯСТВА — назвы старажытных княстваў у XI ст.

Добрыня — Месцы знаходжання скарбаў усходнеі заходнееўрапейскіх манет

Месцы знаходжання скандынаўскіх артэфактаў:

Брылі — прадметы ўзбраення, рыштунак коніка і рочы конскай збруі

Заслаўе — упрыгожанні і дэталі касцюма; прадметы, звязаныя з язычніцкімі культамі

Калыжкі — надпісы рунічныя, асобныя рунічныя і рунападобныя знакі на розных прадметах

ПАДЗЕЛ РУСІ НА ВОТЧЫНЫ РОЗНЫХ ГАЛІН РУРЫКАВІЧАЎ (XI—XII стст.)

Населеныя пункты

- КІЕЎ — сталіца Русі, князь якой меў фармальнае старэйшынства
- Полацк — цэнтры земляў, фактычна суверэнных у другой палове XII ст.
- Менск — цэнтры найбольш значных удзелаў
- Юр'еў — рускія фарпосты – цэнтры збору даніны і гандлёвыя факторыі
- Мазыр — іншыя гарады

Межы

- дзяржаў
- агульная мяжа Русі ў XI – XII стст.
- велікакняжацкага дамена пры першых Рурыкавічах – "Руская зямля" ў вузкім сэнсе
- асобных вотчын у канцы XII ст.

1:10 000 000 — 0 — 100 км

Падзел Русі ў XI ст.

- Вотчына нашчадкаў Ізяслава Полацкага, сына Уладзіміра і Рагнеды (памёр у 1001 г.)

Вотчыны, замацаваныя на Любецкім княжацкім сойме 1097 г. за нашчадкамі

- Ізяслава Яраславіча (памёр у 1078 г.)
- Святаслава Яраславіча (памёр у 1073 г.)
- Расціслава Уладзіміравіча (памёр у 1067 г.)
- Усевалада Яраславіча (памёр у 1093 г.)

Падзел Русі ў XII ст.

- Землі, якія часова адасабляліся ў другой палове XI ст., але напачатку XII ст. знаходзіліся пад кантролем кіеўскага князя

Спрэчныя тэрыторыі

- паміж Чарнігаўскім і Смаленскім княствамі (у першай палове XII ст. канчаткова замацаваліся за Смаленскам)
- паміж Пераяслаўскім і Чарнігаўскім княствамі (у сярэдзіне XII ст.канчаткова замацаваліся за Чарнігавам)

Удзелы Полацкай зямлі, якія замацаваліся ў XII ст. за нашчадкамі Усяслава Чарадзея

- Глеба Усяславіча (памёр у 1119 г.)
- Барыса Усяславіча (памёр у 1128 г.)
- Святаслава Усяславіча (памёр пасля 1129 г.)
- Тэрыторыя ўласна Полацкага княства, за якую вялі барацьбу розныя галіны полацкіх князёў

- Удзелы Чарнігаўскай зямлі, якія замацаваліся за нашчадкамі Яраслава Святаславіча (памёр у 1129 г.)
- Удзелы, якія ў XII ст. належалі папераменна розным галінам чарнігаўскіх князёў
- Воласць, якая адышла да чарнігаўскіх князёў у 40-я гады XII ст.

Вотчыны са складу Кіеўскай зямлі, якія замацаваліся за князямі - ізгоямі

- Усеваладам Давыдавічам (памёр у 1141 г.) і яго сынамі
- Юрыем Яраславічам (памёр у 1167 г.) і яго нашчадкамі
- Вотчына Юрыя Уладзіміравіча Далгарукага (памёр у 1157 г.) і яго нашчадкаў

Вотчыны, якія замацаваліся за ўнукамі Уладзіміра Манамаха

- Ізяславам Мсціславічам (памёр у 1154 г.) і яго нашчадкамі
- Расціславам Мсціславічам (памёр у 1167 г.) і яго нашчадкамі
- Глебам Юр'евічам (памёр у 1171г.) і яго сынам Уладзімірам (памёр у 1187 г., пасля чаго іх удзел адышоў да ўладзіміра- суздальскіх князёў)

- Землі,якія кіраваліся папераменна прадстаўнікамі розных галін Рурыкавічаў

- ПОЛАЦКАЯ ЗЯМЛЯ — Назвы земель Русі і іншых дзяржаў
- ПРУСЫ — Назвы плямёнаў і этнічных супольнасцяў
- ВЯЦІЧЫ — Старажытныя племянныя назвы, якія ўжываліся ў якасці геаграфічных паняццяў у XII ст.
- ЧУДЗЬ — Плямёны і этнічныя супольнасці, якія згадваюцца як даннікі Русі

ВАЕННА-ПАЛІТЫЧНЫЯ ПАДЗЕІ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (XI ст.)

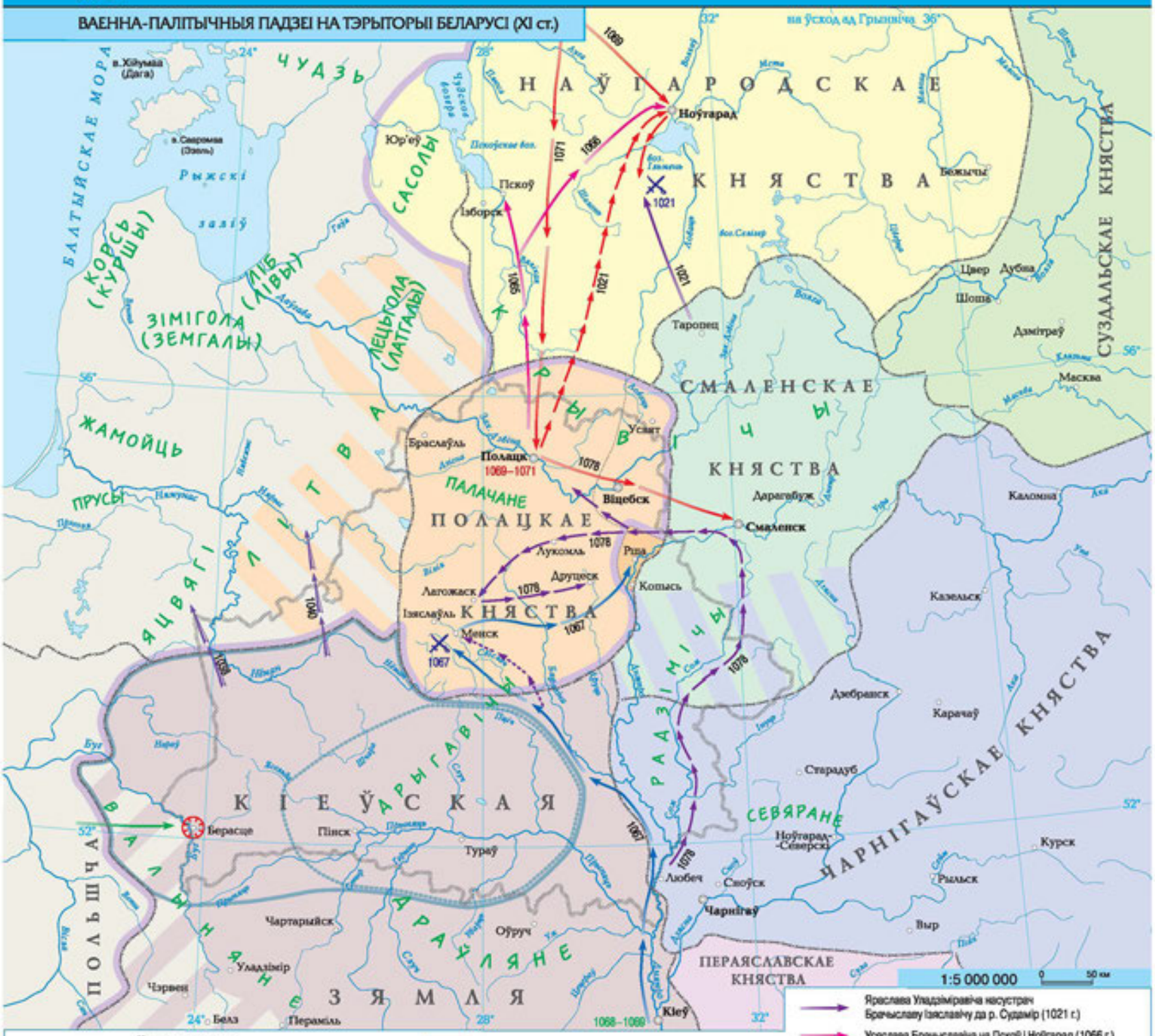

Населеныя пункты

Полацк — цэнтры зямель-княстваў

Менск — гарады, вядомыя па пісьмовым крыніцам да пачатку XII ст.

Межы

дзяржаў і рускіх зямель-княстваў у канцы XI ст.

тэрыторый, далучаных да Полацкага княства

уладанняў Кіева ў сярэдзіне XI ст.

Прыкладныя межы Тураўскага ўдзела Святаполка Уладзіміравіча да 1015г.

Святаполка Ізяславіча ў 1088-1093гг.

Тэрыторыі

якія вярнуліся да Полацка па дагавору 1021 г. паміж Брачыславам Ізяславічам і Яраславам Уладзіміравічам

далучаныя да Полацка каля 1060 г.

залежныя ад полацкіх і кіеўскіх княжаў

Чэрвенскіх гарадоў, якія ў 1016-1031 гг. належалі Польшчы

спрэчныя паміж Смаленскім і Чарнігаўскім княствамі

1068 –1069 Перыяд княжання ў Кіеве полацкага князя Усяслава Брачыславіча

1069 – 1071 Перыяд княжання ў Полацку кіеўскіх княжаў

ПРУСЫ Назвы плямёнаў і этнічных супольнасцяў

Кірункі ваенных паходаў

Брачыслава Ізяславіча на Ноўгарад і захоп яго (1021 г.)

кіеўскага князя Яраслава Мудрага на яцвягаў у 1038 г. і Літву ў 1040 г.

Яраслава Уладзіміравіча насустрач Брачыславу Ізяславічу да р. Судамір (1021 г.)

Усяслава Брачыславіча на Псковіі і Ноўгарад (1066 г.)

княжаў Яраславічаў (Ізяслава, Святаслава і Усеваладу) на Полацкую зямлю (1067 г.), паланенне полацкага князя Усяслава Брачыславіча

Усяслава Брачыславіча на Ноўгарад(1069), выпанне з Полацка Святаполка Ізяславіча (1071 г.) і паход на Смаленск (1078 г.)

Уладзіміра Усеваладавіча Манамаха насустрач Усяславу Брачыславічу да Смаленска, потым - да Лукомля, Лагожаска, Друцка (1078 г.)

Уладзіміра Усеваладавіча Манамаха на Менск (1084 або 1085 гг.)

польскага князя Баляслава на Берасце (захоп паміж 1019 і 1022 гг.)

Аблога Берасця кіеўскім князем Яраславам Уладзіміравічам (1022 г.)

1067 Бітвы, у якіх атрымалі паражэнне полацкія княжы (з пазначэннем гадоў)

ВАЕННА-ПАЛІТЫЧНЫЯ ПАДЗЕІ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (XII ст.)

Населеныя пункты

- **Полацк** — Цэнтры зямель-княстваў
- Лагожаск — Гарады і іншыя населеныя пункты, вядомыя па пісьмовым крыніцам у канцы XII ст.
- *Гарадзец?* — Магчымае месцазнаходжанне населеных пунктаў
- Рускія гарады-фарпосты на землях залежных народаў
- Жлань — Спецыяльна пабудаваны горад, куды было выведзена насельніцтва Друцка, абрабаванага ў 1117 г.
- 1203 — Месца і год заснавання каталіцкага біскупства

Межы

- дзяржаў, княстваў і зямель у сярэдзіне XII ст.
- далучаных тэрыторый, удзелаў і валасцей

Тэрыторыі

- далучаныя да Чарнігаўскага княства ў сярэдзіне XII ст.
- далучаныя да Смаленскага княства на працягу XII ст.
- далучаныя да Мазовіі ў 1180 г.
- часова далучаныя да Смаленскага княства ў 1165 –1174 гг. (удзел Давыда Расціславіча)
- адабраныя Уладзімірам Усеваладавічам Манамахам у 1116 г.
- залежныя ад полацкіх князёў
- падуладная менскаму князю Глебу Усяславічу
- 1129–1132 — Перыяд княжання ў Полацку кіеўскіх князёў
- 1128 — Пагадненне Кіева з Туравам - афіцыйная незалежнасць Тураўскага княства
- ПРУСЫ — Назвы плямён і этнічных супольнасцяў
- ВЯЦІЧЫ — Тэрыторыі, якія захавалі ў XII ст. "племянныя" назвы

Кірункі ваенных паходаў

- менскага князя Глеба Усяславіча на Случаск (1116 г.) і, разам з палачанамі, на Смаленскую і Наўгародскую землі (1119 г.)
- на яцвягаў кіеўскай дружыны на чале з Яраславам Святаполкавічам
- на Літву кіеўскага князя Мсціслава і гарадзенскага-Усевалада ў 1131 гг. (сумесны паход)
- Літвы на Наўгародскія землі праз тэрыторыю Полацкага княства
- войскаў Уладзіміра Усеваладавіча Манамаха на менскага князя Глеба Усяславіча (1116 – 1117 гг.)
- каліцыйнага войска на Полацкую зямлю (1127 г.)
- полацкіх князёў на земгалаў (1106 г.)
- рускіх князёў на чудзь (1130 г., сумесны паход)
- паміж менскім князем Валадарам Глебавічам і полацкімі князямі (1157, 1167 гг., міжусобная барацьба)
- каліцыі рускіх князёў разам з палачанамі супраць тураўскага князя Юрыя Яраславіча (1158 г.)
- Вячэслаў Яраславіч — Удзельнікі паходу 1127 г.
- Месца палення менскага князя Глеба Усяславіча ў 1119 г.
- Няўдалая аблога Менска кіеўскімі войскамі і полацкім князем Давыдам Усяславічам (1104 г.)
- Няўдалыя аблогі Турава каліцыйным войскам (кіеўская, смаленская, галіцкая, луцкая раці і палачане) у 1158 г., вальнскім войскам у 1160 г., а таксама Пінска берандзеямі ў 1158 г.

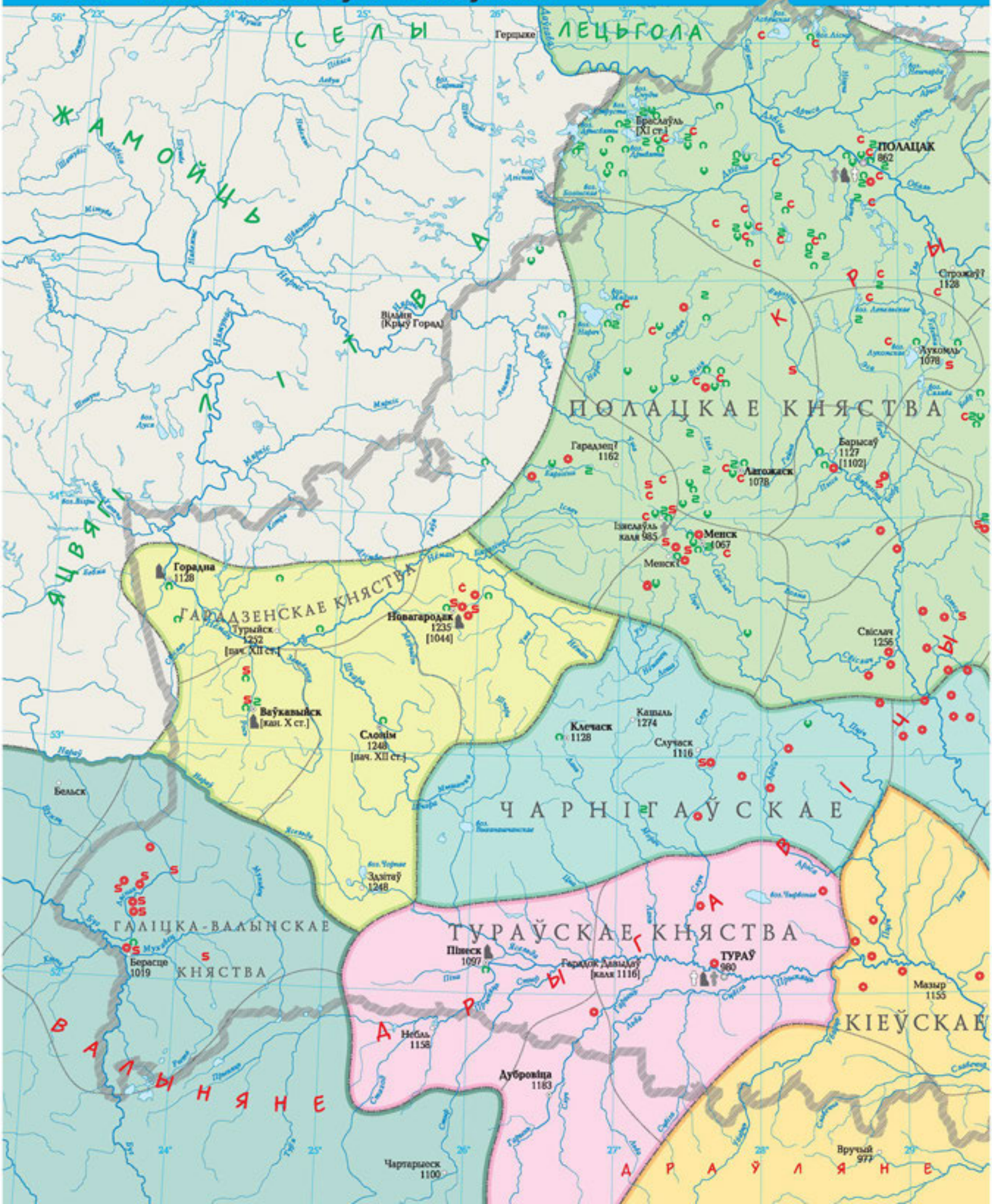
ЖАМОЙЦЬ
СЕЛЫ
ЛЕЦЬГОЛА
ЯЦВЯГІ
ВІЛЬНЯ
ПОЛАЦКАЕ КНЯСТВА
ГАРАДЗЕНСКАЕ КНЯСТВА
ЧАРНІГАЎСКАЕ
ТУРАЎСКАЕ КНЯСТВА
ГАЛІЦКА-ВАЛЫНСКАЕ КНЯСТВА
ВАЛЫНЯНЕ
КІЕЎСКАЕ
ДРАЎЛЯНЕ
ДРЫГВІЧЫ
КРЫВІЧЫ
Герцыке
Брасла́ўль (XI ст.)
ПОЛАЦАК 862
Строжаў? 1128
Лукомль 1078
Гарадзец? 1162
Лагожск 1078
Барысаў 1127 (1102)
Ізяслаўль каля 985
Менск 1067
Менск
Свіслач 1256
Горадна 1128
Турыйск 1252 (пач. XII ст.)
Новагародак 1235 (1044)
Ваўкавыйск (кан. X ст.)
Слонім 1248 (пач. XII ст.)
Клечаск 1128
Капыль 1274
Случаск 1116
Бельск
Задітаў 1248
Берасце 1019
Пінск 1097
Гарадок Давыдаў (каля 1116)
ТУРАЎ 980
Мазыр 1155
Небль 1158
Дубровіца 1183
Чартарыск 1100
Вручый 977

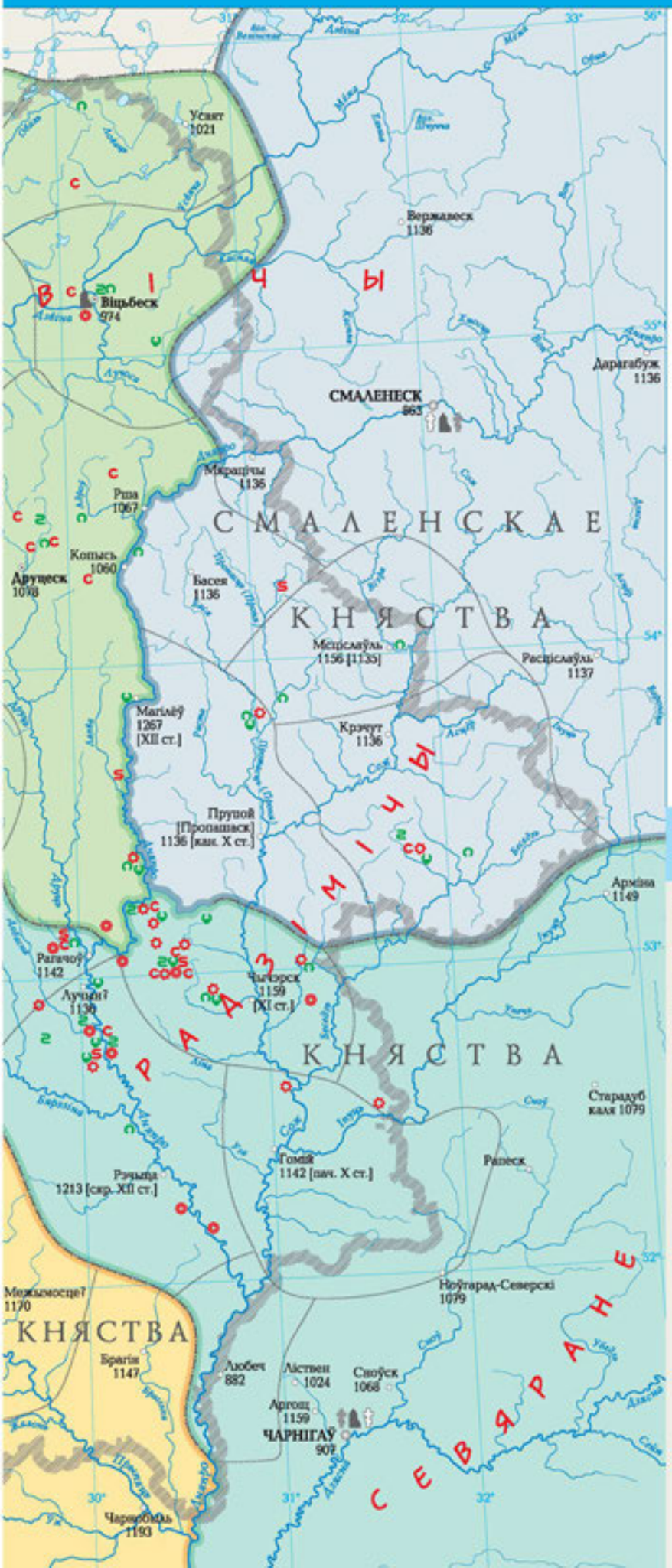

Летапісныя назвы і прыкладная лакалізацыя этнічных груп ("плямён")

КРЫВІЧЫ — славянскіх

ЯЦВЯГІ — балцкіх

Месцы знаходжання ўпрыгожанняў

Славянскіх этнічных груп

- с — бранзалетападобныя скроневыя кольцы (крывічы)
- ⊙ — зярнёныя пацеркі, скроневыя кольцы з такімі пацеркамі (дрыгавічы)
- ⊙ — сяміпрамянёвыя скроневыя кольцы (радзімічы)
- s — скроневыя кольцы з эсападобным завітком (заходнія славяне і вальняне)

Балцкага паходжання

- ⊃ — падковападобныя фібулы
- ⊂ — шыйныя грыўны
- 2 — бранзалеты са стылізаванымі звярыными галоўкамі

Старажытныя населеныя пункты

- ○ ПОЛАЦАК — цэнтры зямель (княстваў)
- ● Віцьбеск — цэнтры ўдзельных княстваў
- ○ Копысь — іншыя
- Прупой [Пропашаск] 1136 [XI ст.] — Назвы гарадоў і гады першых згадак у пісьмовых крыніцах; Верагодная дата ўзнікнення
- Цэнтры епархій
- Манументальныя пабудовы ў горадзе
- Манастыры

Межы

- старажытных зямель і княстваў у пачатку XIII ст.
- гіпатэтычныя межы валасцей і ўдзелаў
- сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь
- ПОЛАЦКАЕ КНЯСТВА — Назвы княстваў у першай палове XIII ст.

1:2 000 000 (0 — 20 км)

БЕЛАРУСЬ на карце XIII ст.

Карта створана ў XIII ст. у нямецкім бенедыктынскім кляштары Эбсторф (Ніж. Саксонія). Дыяметр карты 3,5 м. Выдзелены фрагмент, на якім пазначаны Полацк (Plosceke) і Смаленск (Smalentike).

УТВАРЭННЕ ІМПЕРЫІ МАНГОЛАЎ У XIII ст.

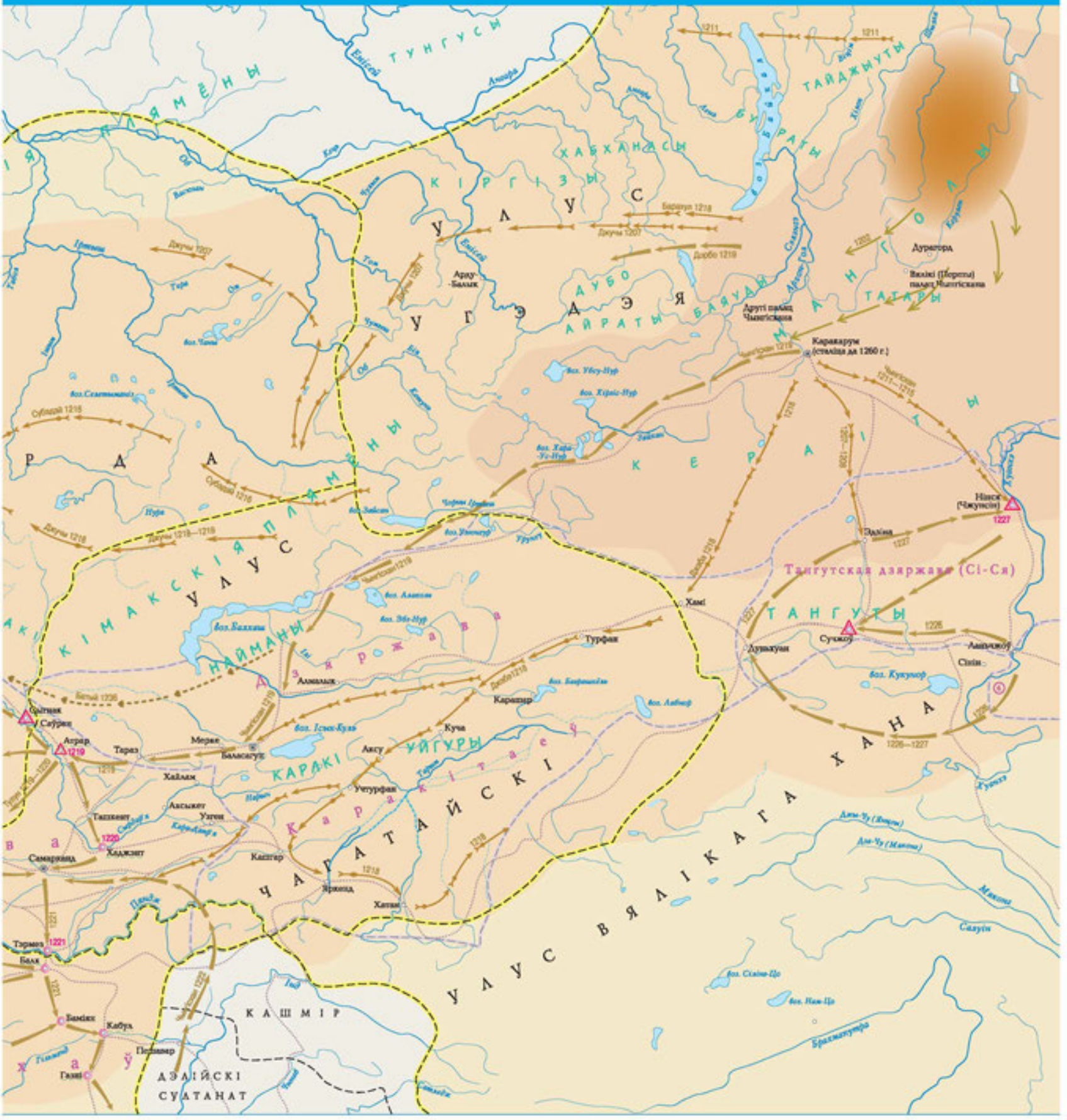
Тунгусы
Енісей
Амур
Плямёны
Кіргізы
Хабханасы
Тайджыуты
Татары
Ангола
Дурмотра
Якілкі (Перетна) палац Чынгісхана
Арду-Балык
Дуобо
Найманы
Кімакскія плямёны
Кераіты
Каракіты
Уйгуры
Тангуты
Тангутская дзяржава (Сі-Ся)
Каракорум (стаўшы да 1260 г.)
Нінся (Чжунсін)
Дзялінь
Сучжоу
Дуньхуан
Хамі
Турфан
Алмалык
Карашар
Кучча
Аксу
Учтурфан
Бальсагун
Мерке
Тараз
Аграр
Сыгнак
Сяўрак
Хайлам
Аксыкет
Ташкент
Узген
Самарканд
Хаджэнт
Кашгар
Яркенд
Хатан
Балх
Тэрмез
Бамійн
Кабул
Пешавар
Газні
Кашмір
Дэлійскі султанат
Улус Вялікага хана
Улус Чаґатайскі
Улус Джучы
Улус Тулуя
Улус Угэдэя
Улус Радаа
Аланія
Грузія
Дзяржавы ў XIII ст.
Дзяржавы, пакораныя манголамі
Населеныя пункты
Сталіцы незалежных дзяржаў і улусаў
Іншыя паселішчы
Гарады, якія аказалі найбольш моцнае супраціўленне заваёўнікам
Гарады, разбураныя і разрабаваныя заваёўнікамі
Аблогі гарадоў
Межы
дзяржаў, агульная мяжа рускіх княстваў у сярэдзіне XIII ст.
дзяржаў, пакораных манголамі
рускіх княстваў, падуладных Залатой Ардзе (каля 1245 г.)
улусаў (дзяржаў) манголаў у канцы XIII ст.
Лічбамі на карце пазначаны:
1 Дзяржава Шэрманшахаў
2 Дзяржава Артукідаў
3 Дзяржава Зенгідаў
4 Княства Антыохія
5 Волжска-Камская Балгарыя
6 Імперыя Цзінь
1:15 000 000
0 150 км

56 ГАЛІЦКА-ВАЛЫНСКАЕ КНЯСТВА ў першай палове — сярэдзіне XIII ст.

ВАЕННА-ПАЛІТЫЧНАЯ СІТУАЦЫЯ ў ПРЫБАЛТЫЦЫ (1220 г. — сярэдзіна XIII ст.)

Назвы этнічных супольнасцей

ЭСТЫ фінскіх СЕЛЫ балцкіх

Непасрэдныя ўладанні «старойшай» літоўскай дынастыі — «Літоўская зямля» ў 1219—1245 гг.

Тэрыторыі іншых балцкіх этнічных супольнасцей

Тэрыторыі фінскіх этнічных супольнасцей

Землі і княствы Русі

Польскія землі і княствы ў пачатку 1220-х гг.

Тэрыторыя, падуладная Ордэну мечаносцаў і Рыжскаму арцыбіскупству ў пачатку 1220-х гг.

Латгальскія землі, падуладныя Полацкаму княству ў 1220—40-я гг.

Тэрыторыя, захопленая Даніяй з 1219 да 1237 гг., з 1238 г. падуладная Швецыі

Тэрыторыі, захопленыя крыжацкімі ордэнамі да 1245 г.

Тэрыторыя, падуладная Ордэну каля 1245 г.

Тэрыторыі, захопленыя крыжацкімі ордэнамі да 1254 г.

Княствы на тэрыторыі Беларусі, статус якіх у XIII ст. невядомы

Межы

дзяржаў і агульныя межы земель Русі і Польшчы ў пачатку 1220-х гг.

рускіх і польскіх земель і княстваў у першай палове XIII ст.

балцкіх і фінскіх племянных княжанняў

далучаных тэрыторый

ваенна-палітычнага саюза балцкіх княстваў — «Літвы» ў аморфным саюзе

Агульныя межы Тэўтонскага і Лівонскага ордэнаў у 1245 г. (аб'яднаны ў 1237 г.)

Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь

Пістарычныя раёны

Назвы балцкіх і фінскіх племянных княжанняў

ПАМОР'Е

Уніта

Населеныя пункты

РЫГА Сталіцы дзяржаў і значных княстваў Русі і Польшчы

Друцк Цэнтры ўдзельных княстваў Русі і Польшчы

Слонім Іншыя гарады

Кірункі агрэсіі заходнееўрапейскіх краін у Прыбалтыцы

ордэнскіх дзяржаў

Швецыі

Даніі

Адступленне і ўцёкі войскаў

Дзеянні рускіх войскаў пад кіраўніцтвам Аляксандра Неўскага

Асноўныя кірункі літоўскіх набегаў

1237 Месцы і даты найбольш значных бітваў

ПРАВАСЛАЎНАЯ ЦАРКВА (X–XIV стст.)

Асноўныя фактары хрысціянізацыі

Мінімальныя (r = 20 км) умоўныя ареалы царкоўных прыходаў

- у канцы X–пачатку XI ст.
- у XI ст.
- у XII–XIII стст.
- у XIV ст.

Манастыры, заснаваныя:

- у XI–XII стст.
- у XIII–XIV стст.

Каменныя храмы, вядомыя па археалагічных даследаваннях і пісьмовых крыніцах

- у XI–XII стст.
- у XIII–XIV стст.

- Цэнтры епархій (XI–XIII стст.)
- 992†(1105) Даты заснавання епархій і іх першага ўпамінання

Межы

- Кіеўскай мітраполіі
- епіскапскіх епархій

Населеныя пункты

- ВІЛЬНЯ Сталіца Вялікага княства Літоўскага
- Полацк Цэнтры княстваў (X–XIII стст.)
- Камянец Іншыя населеныя пункты (XI–XIV ст.)

1:5 000 000 0 50 км

СТАРАЖЫТНЫЯ ГАРАДЫ (X–XIV стст.)

ДРУЦЕСК (X–XIII стст.)

ТУРАЎ (X–XIII стст.)

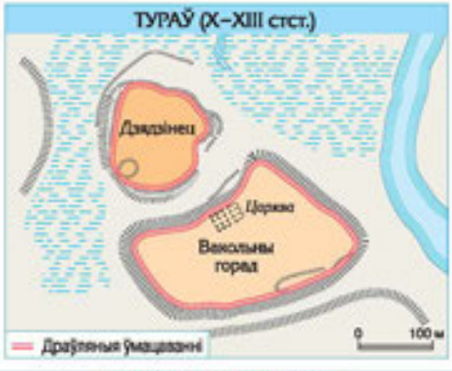

ВІЦЕБСК (X–XIV стст.)

- Тэрыторыя, умацаваная ў канцы X ст. (княжы двор)
- Тэрыторыя, умацаваная ў сярэдзіне XII ст. (пазнейшы Горні замак)
- Тэрыторыя, умацаваная ў сярэдзіне XIV ст. (пазнейшы Дольні замак)
- Неўмацаваныя пасады XII–XIV стст.
- Мураваныя ўмацаванні, пабудаваныя ў сярэдзіне XIV ст. паверх старых драўляных
- Мураваныя ўмацаванні сярэдзіны XIV ст., пабудаваныя нанова

ПОЛАЦК (XII–XIII стст.)

МЕНСК (XII–XIII стст.)

- Пасадскія паселішчы XI–XIII стст.
- Тэрыторыя пасада ў XIV–XV стст.
- Драўляныя ўмацаванні

БЕЛАРУСЬ У 1245 г. – СЯРЭДЗІНЕ XVI СТ.

Першы этап утварэння Вялікага княства Літоўскага (1245—1315 гг.)

Тэрыторыі

- непасрэдна падуладныя Міндоўгу каля 1250 г.
- балцкіх княстваў, якія каля 1250 г. знаходзіліся пад уплывам Міндоўга
- рускіх княстваў, якія з сярэдзіны XIII ст. цалкам ці часова знаходзіліся пад уплывам літоўскіх князёў
- Тэўтонскага і Лівонскага ордэнаў на 1245 г.
- Галіцка-Валынскага княства (каралеўства), перыядычна залежнага ад Залатой Арды
- рускіх земляў і княстваў, трывала залежных ад Залатой Арды
- іншых дзяржаў
- захопленыя Тэўтонскім і Лівонскім ордэнамі паміж 1245 і 1282 гг.
- яцвяжскія, захопленыя Галіцка-Валынскім княствам у 1250-я гг.
- Полацкага княства, якое ў 2-й пал. XIII ст. належала пераменна літоўскім і мясцовым князям (канчаткова далучанага да ВКЛ каля 1306 г.)
- часова страчаныя ВКЛ на карысць Лівонскага ордэна ў 1250-я і 1280-я гг.
- часова страчаныя ВКЛ на карысць Галіцка-Валынскага княства ў 1289 г.
- Лівонскага ордэна, якія часова належалі ВКЛ з 1281 да 1313 г.

Заўвага. Без подпісаў пазначаны гіпатэтычныя княствы на тэрыторыі Беларусі, якія ў гэты час не згадваюцца ў крыніцах.

Населеныя пункты

- ГАЛІЧ — сталіцы дзяржаў (на канец XIII ст.)
- Пінск — цэнтры земляў і значных княстваў
- Тураў — іншыя гарады

Межы

- дзяржаў у сярэдзіне XIII ст.
- Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ) пры Міндоўгу каля 1260 г. і пры Віцені каля 1310 г.
- земляў, княстваў і далучаных тэрыторый
- ЛІТВА — Назвы земляў і гісторыка-геаграфічных абласцей

Кірункі ваенных паходаў

- Галіцка-Валынскага княства супраць Міндоўга ў 1250-я гг.
- Войшалка ў 1264 г.
- крыжакоў супраць ВКЛ
- татар і залежных ад іх рускіх князёў супраць ВКЛ
- літвы
- 1260 — Месцы і гады найбольш значных бітваў

Вялікае княства

Населеныя пункты

- ВІЛЬНЯ — сталіцы дзяржаў
- Галіч — цэнтры земляў і значных княстваў
- Пінск — іншыя гарады
- Мураваныя замкі, пабудаваныя пры Гедзіміне і Альгердзе

Заўвага. Без подпісаў пазначаны ґіпатэтычныя княствы, звесткі аб прыналежнасці якіх у час панавання Гедзіміна (1315-41 гг.) з'яўляюцца фрагментарнымі

ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ ў ЧАСЫ ВІТАЎТА (1385 – 1430 гг.)

Населеныя пункты

ВІЛЬНЯ — сталіцы дзяржаў
Кіеў — цэнтры ваяводстваў і земляў ВКЛ
Пінск — цэнтры ўдзельных княстваў
Мазыр — іншыя гарады
1387 — Гарады, якія атрымалі магдэбурскае права і час яго надання
Мураваны замак на тэрыторыі ВКЛ, пабудаваны да 1430 г.
Крова (1385) — Месцы і даты уній паміж ВКЛ і Польшчай

Межы

дзяржаў на 1430 г.
земляў, якія карысталіся абмежаваным самакіраваннем
княстваў і намесніцтваў
ваяводстваў, утвораных у 1413 г.
ВКЛ у пачатку панавання Вітаўта (1392 г.)
ВКЛ у канцы панавання Вітаўта (1430 г.)

ПОЛЬШЧА — Назвы дзяржаў
Поляцкая зямля — Назвы ваяводстваў і земляў

Найважнейшыя ваенныя падзеі

1410 — Месцы і даты найбольш значных бітваў

Паходы
всобных літоўскіх і польскіх атрадаў
сумесны войскаў ВКЛ і Польшчы супраць Тэўтонскага ордэна ў 1410 г.
ордэнскіх атрадаў
войскаў Тэўтонскага ордэна супраць ВКЛ і Польшчы ў 1410 г.
татарскага ваяводы Едыгея ў 1416 г.
1427 — Іншыя Вітаўта і іх даты

Месцы канцэнтрацыі
ордэнскіх войскаў
польскіх і літоўскіх войскаў

Тэрыторыі ВКЛ

непасрадна падкантрольныя Вітаўту і яго намесніку з 1392 г.
удзелы Гедзімінавічаў, ператвораныя ў намесніцтвы ў канцы XIV – пачатку XV ст.
удзелы Гедзімінавічаў, якія захаваліся ці былі адноўлены ў XV ст.
упладанні іншых князёў
слабазаселеныя стэпы, падуладныя ВКЛ пры Вітаўце
Велікалуцкая воласць, якая належала сумесна ВКЛ і Ноўгараду
Наўгародскія воласці, з якіх ішла данёна ("чорная куна") на карысць ВКЛ
Наўгародскія воласці, якія належалі слуцкім літоўскім князям: Сямёну Альгердавічу (1389–92 і 1407–12 гг.) і Раману Фёдаравічу (1392–1404 гг.)

Тэрыторыі, далучаныя да ВКЛ у якасці намесніцтваў у XV ст.:

1 - Смаленскае княства (незалежнае да 1396 і ў 1401–1404 гг.), 2 - Падляшша (да Мазавецкага княства, васала Польшчы, у 1390–1408 гг.), 3 - Жамойць (да Тэўтонскага ордэна ў 1384–1410 гг.), 4 - Заходняе Падолле (да Польшчы ў 1366–1413 гг.), 5 - "Вярхоўскія" княствы, якія страцілі ўласных князёў да 1420-х гг.

1:6 000 000 — 0 60 км

БІТВА ПАД ГРУНВАЛЬДАМ (15.07.1410 г.)

Размяшчэнне і дзеянні войскаў

Саюзнікаў
Польскія войскі
Войскі Вялікага княства Літоўскага
Татары
Атакі саюзнікаў

Тэўтонскага ордэна
Конніца
Пяхота
Гарматы
Атакі крыжакоў

Першы этап бітвы
Адступленне першай лініі крыла Вітаўта

Другі этап бітвы
Уступленне ў бой другой лініі польскага войска
Адступленне крыжацкага войска
Увядзенне ў бой рэзерву крыжакоў, прарыў імі фронту і выхад у тыл польскаму войску

Трэці этап бітвы
Акружэнне і разгром крыжацкага войска

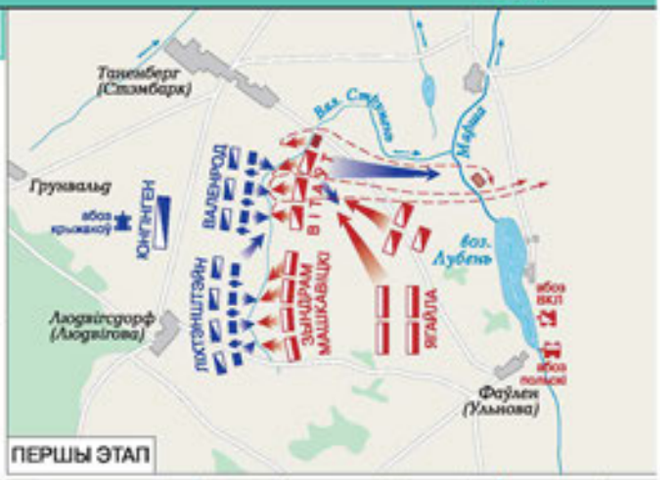

ЭПІДЭМІЯ ЧУМЫ ВА УСХОДНЯЙ ЕЎРОПЕ (сярэдзіна XIV – першая палова XV ст.)

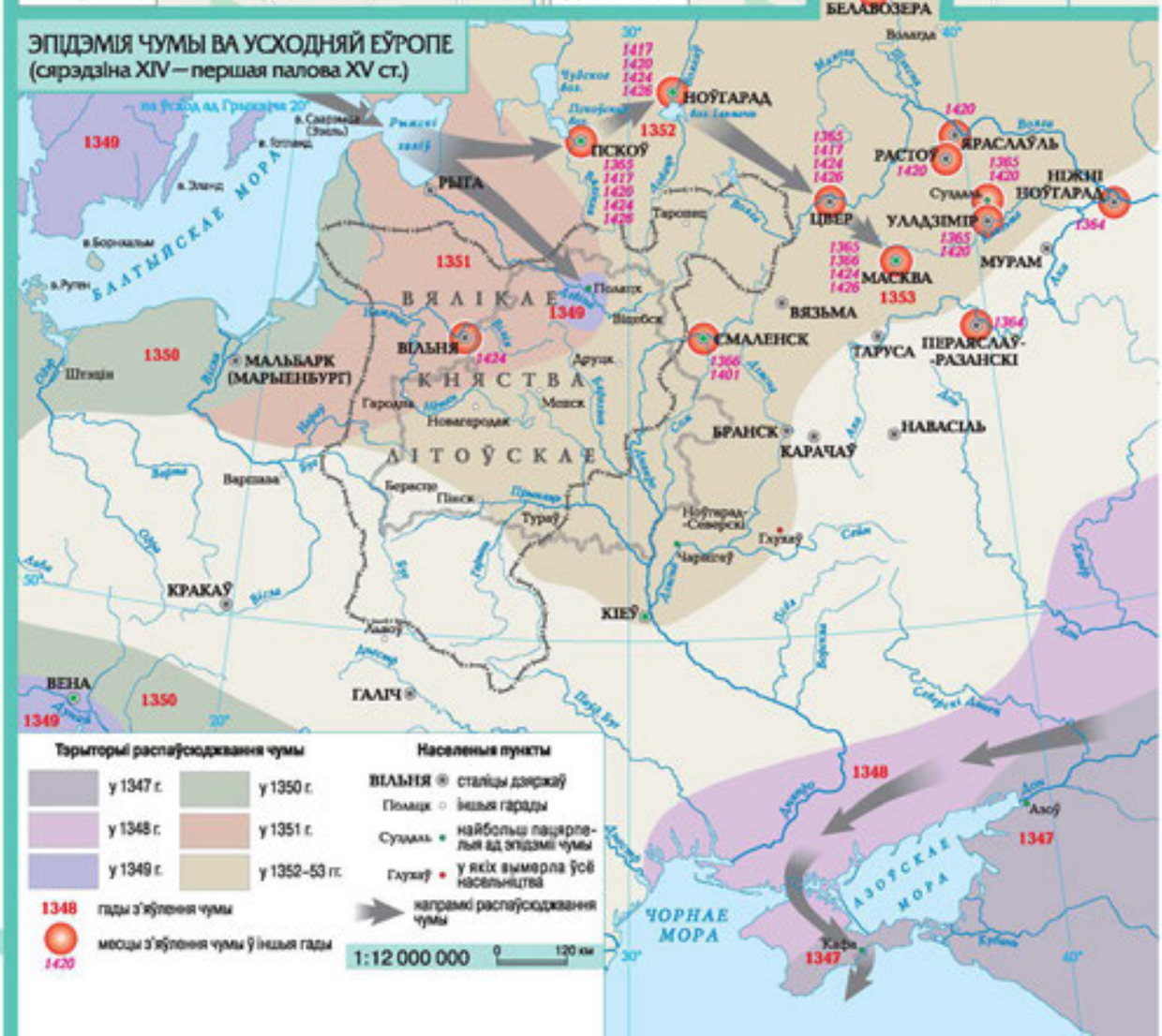

Вялікае Княства Літоўскае (1430 – 1500 гг.)

ЗАМКІ ў БЕЛАРУСІ (XIII–XVI стст.)

ВІЛЕНСКІЯ ЗАМКІ (XV ст.)

ГАРАДЗЕНСКІ ЗАМАК (XIII–XV стст.)

КРЭЎСКІ ЗАМАК (XIV ст.)

ЛІДСКІ ЗАМАК (XIV ст.)

МІРСКІ ЗАМАК (XVI –XVII стст.)

НОВАГАРОДСКІ ЗАМАК (XIII–XVI стст.)

LITHVANIA.
LIVONIAE PARS
Semigalen
CVRLAND
Maris Baltici pars
Samogitia
MAG
DVCATVS
DVCATVS
LITHVANIA
VOLHINIA
Po
DO
LI
Meri
Occidens
Septentrio
Oriens

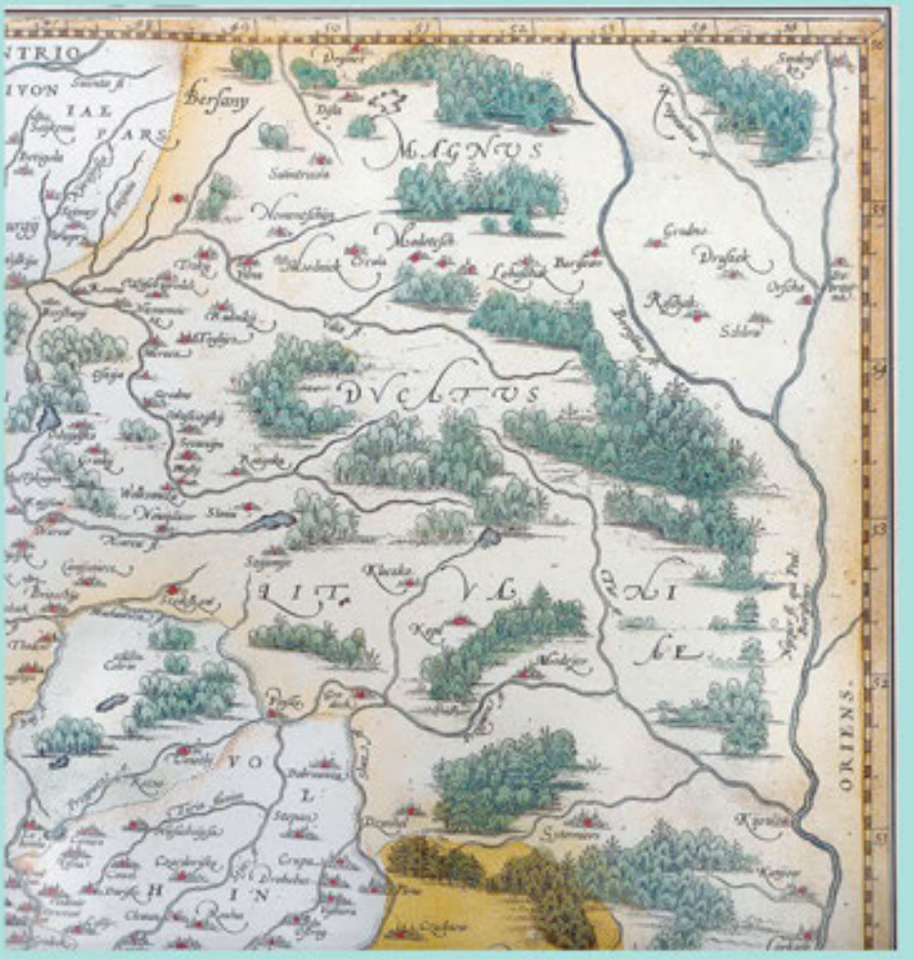

Унізе прадстаўлена карта (дрэварыт) з Касмаграфіі Себасцьяна Мюнстэра „Van dem Poland", выдадзеная Іаганам Гонтэрам, 1550 год, Базель. Мела шмат перавыданняў. Уверсе размешчана частка карты „POLONIAE finitimarumque locorum descriptio Godreccio polono" Вацлава Градзецкага, надрукавана Абрахамам Артэліусам у 1570 годзе ў Антверпене. Першапачаткова была выдадзена ў 1562 годзе і была паменшанай копіяй карты Бернарда Вапоўскага 1526 года, асноўны наклад якой на жаль згінуў. Гэта „мапа" на працягу 50 год была асновай для наступных карт Літвы і Польшчы. Адна з такіх - прадстаўлена побач - Lithuania 1595 года, вялікага фламандскага географа Герарда Меркатара, якую выдаў Йодакус Гондыус у атласе у 1609 годзе.

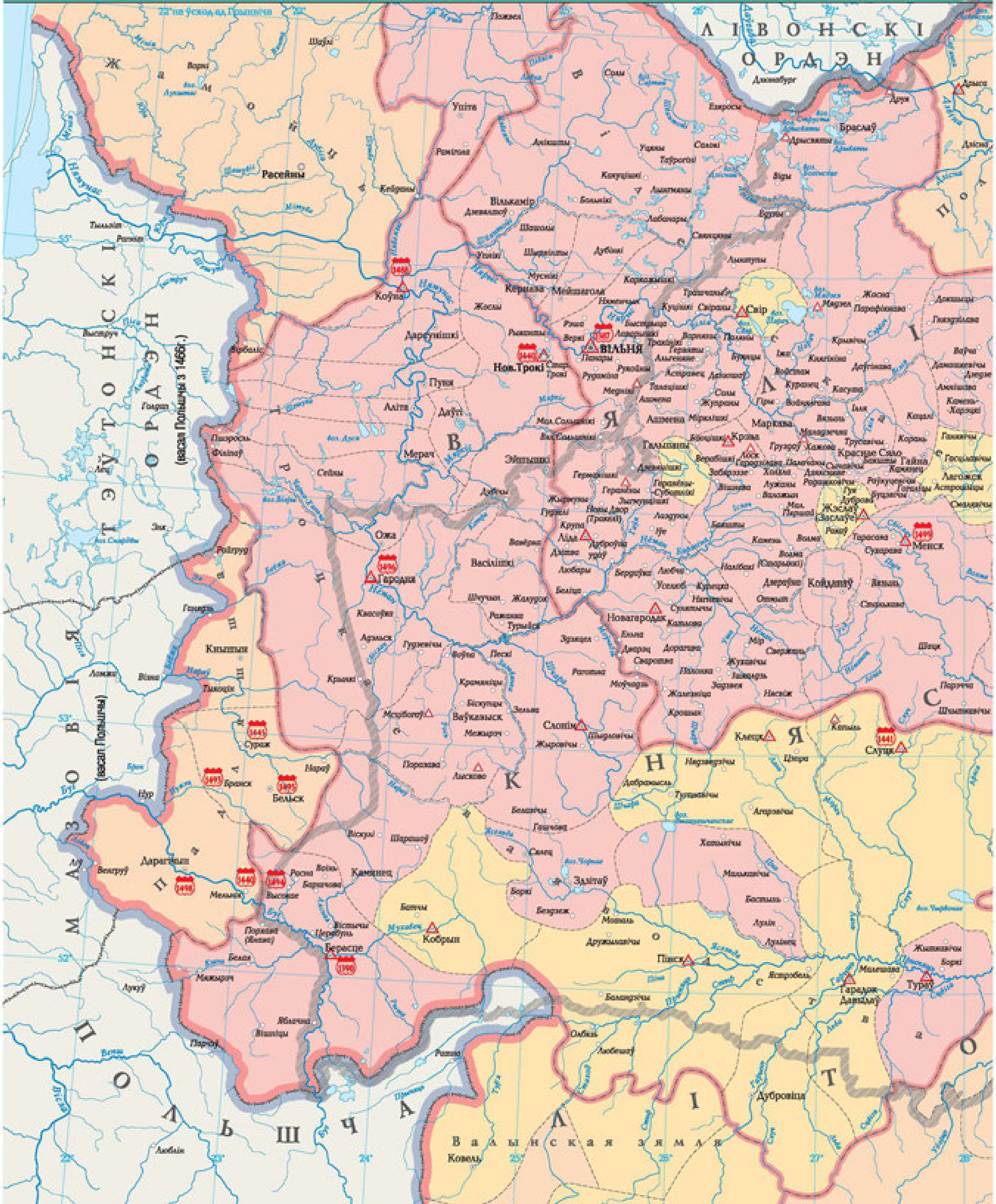

ЛІВОНСКІ ОРДЭН
ЖАМОЙЦЬ
ТЭЎТОНСКІ ОРДЭН
(васал Польшчы з 1466 г.)
МАЗОВІЯ
(васал Польшчы)
ПОЛЬШЧА
ВІЛЕНСКАЕ ВАЯВОДСТВА
ТРОЦКАЕ ВАЯВОДСТВА
ПАДЛЯШША
МАЛАЯ ЛІТВА
ПОЛАЦКАЯ ЗЯМЛЯ
ВАЛЫНСКАЯ ЗЯМЛЯ
Расейны
Вількамір
Коўна
Кернава
Вільня
Нов.Трокі
Пуня
Аліта
Даўгі
Мерач
Гародня
Ліда
Крэва
Браслаў
Свір
Маркава
Ашмена
Красное Сяло
Менск
Койданаў
Навагародак
Слонім
Ваўкавыск
Васілішкі
Клецк
Слуцк
Бельск
Драгічын
Камянец
Берасце
Кобрын
Пінск
Тураў
Гарадок Давыдаў
Дубровіца
Ковель
Сураж
Кнышын

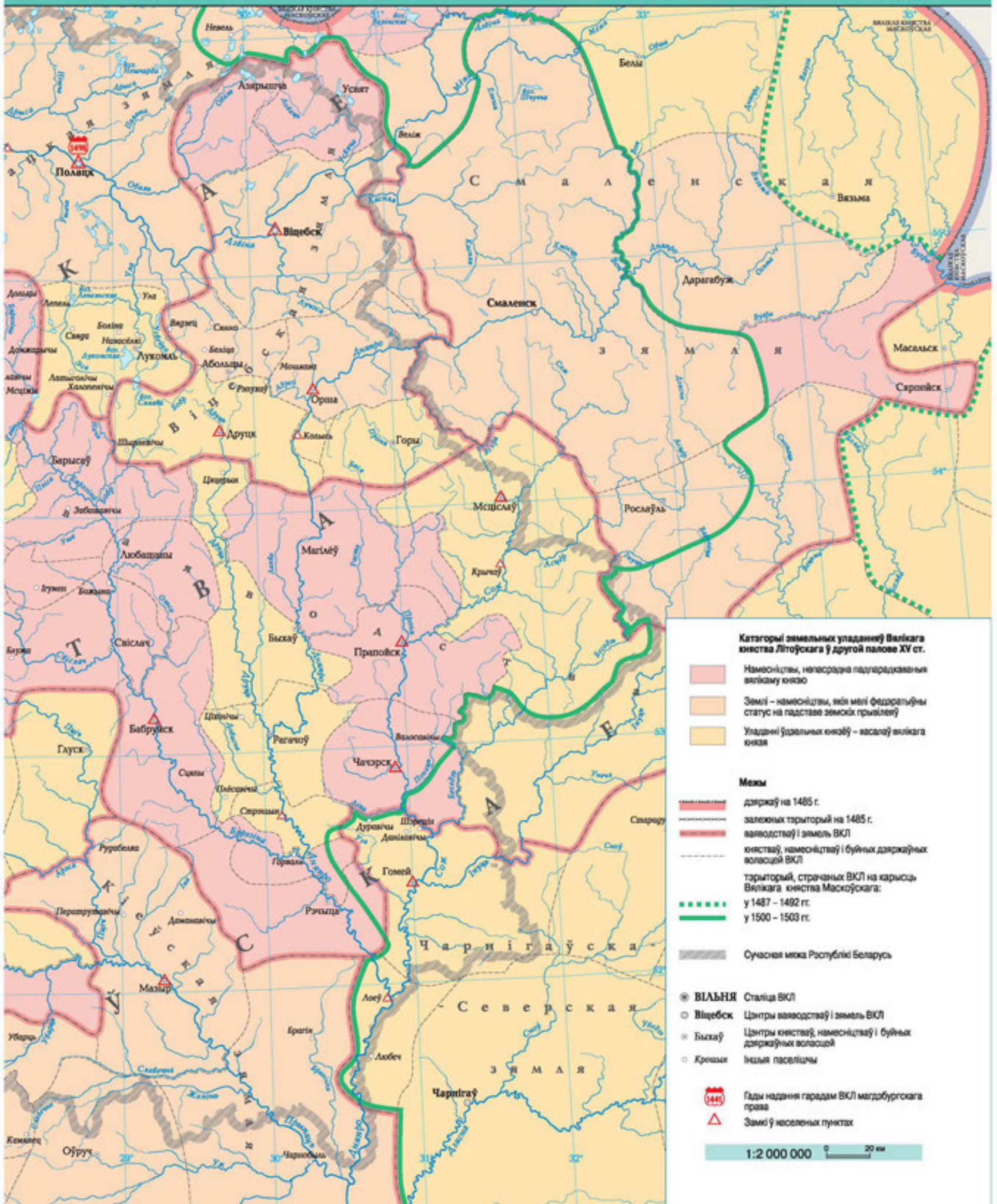
Катэгорыі зямельных уладанняў Вялікага княства Літоўскага ў другой палове XV ст.
Намеснічтвы, непасрэдна падпарадкаваныя вялікаму князю
Землі – намеснічтвы, якія мелі федэратыўны статус на падставе земскіх прывілеяў
Уладанні ўдзельных князёў – васалаў вялікага князя
Межы
дзяржаў на 1485 г.
залежных тэрыторый на 1485 г.
ваяводстваў і зямель ВКЛ
княстваў, намеснічтваў і буйных дзяржаўных валасцей ВКЛ
тэрыторый, страчаных ВКЛ на карысць Вялікага княства Маскоўскага:
у 1487 – 1492 гг.
у 1500 – 1503 гг.
Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь
ВІЛЬНЯ Сталіца ВКЛ
Віцебск Цэнтры ваяводстваў і зямель ВКЛ
Быхаў Цэнтры княстваў, намеснічтваў і буйных дзяржаўных валасцей
Крэшы Іншыя паселішчы
1445 Гады надання гарадам ВКЛ магдэбургскага права
Замкі ў населеных пунктах
1:2 000 000
0 20 км
Полацк
Віцебск
Смаленск
Орша
Друцк
Горы
Мсціслаў
Магілёў
Крычаў
Прапойск
Быхаў
Чачэрск
Гомей
Бабруйск
Мазыр
Чарнігаў
Любеч
Лоеў
Рэчыца
Гарадок
Слуцк
Клецк
Ваўкавыск
Гродна
Трокі
Менск
Полацкая зямля
Віцебская зямля
Смаленская зямля
Мсціслаўская зямля
Магілёўская зямля
Гомельская зямля
Чарнігаўская зямля
Северская зямля
Трокская зямля
Менская зямля
Гродзенская зямля
Клецкая зямля
Ваўкавыская зямля

Пашырэнне каталіцкага ўплыву ў Беларусі (1387 – 1480 гг.)

Уладанні дынастыі Ягелонаў (1434 – 1572 гг.)

АДНОСІНЫ ВКЛ З КРЫМСКІМ ХАНСТВАМ (1475—1550 гг.)

Літвай 1 на карце пазначана Пскоўскае княства, якое было далучана да Вялікага княства Маскоўскага ў 1510 г.

БІТВА ПАД КЛЕЦКАМ (5.08.1506 г.)

Рух войска ВКЛ
Размяшчэнне і наступленне палкоў ВКЛ
Татарскі кош і контрнаступленне татар
Уцёкі татар

Насельныя пункты ВКЛ з найбуйнейшымі паселішчамі татар: а — дзе мелася мячэць, б — дзе не было мячэці
Асноўныя памежныя замкі
Асноўныя напрамкі татарскіх набегаў на ВКЛ
Адыход татарскага войска
Дзеянні войскаў ВКЛ і Польшчы
Асноўныя брады
1503 Месцы і гады найбольш значных бітваў
1505 Месцы і гады размяшчэння татарскага лагера (коша)
Аблогі гарадоў татарамі
Раёны найбольшага спустошэння пасля татарскіх набегаў
Галоўны рынак рабоў у Крыме

Слабазаселеныя стэпы, спорныя памеж ВКЛ і Крымскім ханствам у канцы XV — першай палове XVI ст.
Найбуйнейшыя крымскіх храмы (а) і святыні ў Крыме і турэцкіх уладаннях (б)

Гандаль з Крымскім ханствам

Воск — Склад экспарту ВКЛ
Соль — Склад імпарту ВКЛ
Марскія парты
Сухапутныя шляхі зносін
Марскія шляхі зносін

ВІЛЬНЯ Сталіцы дзяржаў
Віцебск Цэнтры ваяводстваў і земель
Магілёў Іншыя населеныя пункты

Межы

ВКЛ у 1487 г.
дзяржаў у 1503 г.
ВКЛ у сярэдзіне XVI ст.
залежных дзяржаў у 1503 г.
ваяводстваў і земель ВКЛ у першай палове XVI ст.

Тэрыторыі

вернутыя ў склад ВКЛ у 1508 г.
страчаныя на карысць Вялікага княства Маскоўскага у 1513—1514 гг.
страчаныя на карысць Вялікага княства Маскоўскага у 1536 г.
вернутыя ў склад ВКЛ у 1537 г.
якія вышлі да Крымскага ханства каля 1484 г., да Турцыі (Порты) у 1526 г.

1:6 000 000 0 60 км

ВАЙНА ПАМІЖ ВЯЛІКІМІ КНЯСТВАМІ ЛІТОЎСКІМ І МАСКОЎСКІМ (1487–1494 гг.)

ВАЙНА ВКМ З ВКЛ (1500–1503 гг.)

ВАЙНА ВКМ З ВКЛ (1507–1508 гг.)

Населеныя пункты

ВІЛЬНЯ ⊛ сталіца ВКЛ
Ліда ○ іншыя гарады і замкі

Межы

дзяржаў на 1507 г.
тэрыторыі, вернутых ВКЛ паводле дагавора аб "вечным міры" 1508 г.

Кірункі паходаў

паходы войскаў Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ)
паходы войскаў Вялікага княства Маскоўскага (ВКМ)
паходы войскаў Міхаіла Глінскага
Жыгімонт І 1508 удзельнікі і гады паходаў
Друцк лп. 1508 захопленыя гарады, даты захопу (колер значка адпавядае войску, якое здзейсніла захоп)

1:6 000 000 0 60 км

БІТВА ПАД ОРШАЙ (8.09.1514 г.)

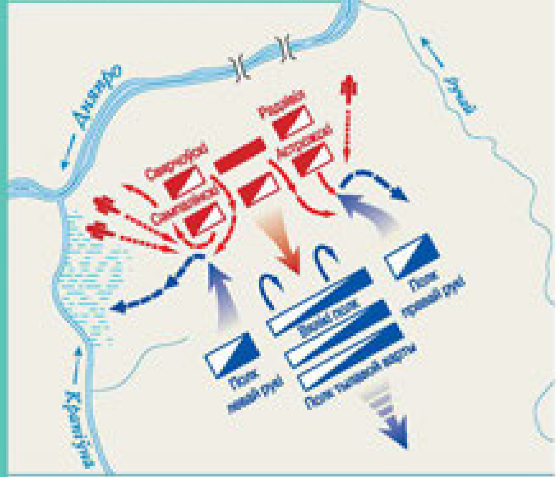

Месцы пераправы войска ВКЛ праз р. Дняпро

Размяшчэнне войскаў напачатку бітвы

конніца ВКЛ і Польшчы
наймная пяхота ў войску ВКЛ
артылерыя ВКЛ
маскоўская конніца

Ход бітвы

флангавыя ўдары і адыход маскоўскай конніцы на першым этапе бітвы
дзеянні конніцы ВКЛ і Польшчы
дзеянні пяхоты ВКЛ
агонь артылерыі ВКЛ
франтальны ўдар войска ВКЛ на заключным этапе бітвы
спроба атакі і адступленне галоўных сіл маскоўскага войска

ВАЙНА ВКМ З ВКЛ (1512–1522 гг.)

Населеныя пункты

ВІЛЬНЯ ⊛ сталіца ВКЛ
Ліда ○ іншыя гарады і замкі

Межы

дзяржаў на 1512 г.
Смаленшчыны, якая паводле міру 1522 г. адышла да ВКМ

Ваенныя дзеянні

паходы войскаў ВКЛ
паходы войскаў ВКМ
паходы войскаў Крымскага ханства
Жыгімонт І 1514 удзельнікі і гады паходаў
Смаленск 31.7.1514 захопленыя гарады, даты захопу (колер значка адпавядае войску, якое здзейсніла захоп)
27.8.1514 ✕ месцы і даты бітваў (колер значка адпавядае войску, якое атрымала перамогу)

1:6 000 000 0 60 км

ВАЙНА ВКЛ З ВКМ (1534–1537 гг.)

Населеныя пункты

ВІЛЬНЯ ⊛ сталіца ВКЛ
Ліда ○ іншыя гарады і замкі

Межы

дзяржаў на 1534 г.
Гомельшчыны, якая паводле перамір'я 1537 г. адышла да ВКЛ, Себежскай і Завалоцкай валасцей, якія адышлі да ВКМ

Ваенныя дзеянні

паходы войскаў ВКЛ
паходы войскаў ВКМ
Ю.М.Радзівіл 1534 удзельнікі і гады паходаў
Гомель 17.7.1535 захопленыя гарады, даты захопу (колер значка адпавядае войску, якое здзейсніла захоп)
лп. 1536 ✕ месцы і даты бітваў (колер значка адпавядае войску, якое атрымала перамогу)

1:6 000 000 0 60 км

МІЖНАРОДНЫЯ СУВЯЗІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА (2-я пал. XV - 1-я пал. XVI ст.)

БЕЛАРУСЬ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI СТ. – КАНЦЫ XVIII СТ.

ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ (другая палова XVI ст.)

ІНФЛЯНТЫ (ЛІВОНІЯ) у канцы XVI ст.
МІТАВА
Сталіца Курляндскага і Земгальскага герцагства
Вендэн
Цэнтры правінцый Задзвінскага княства (з 1598 г. ваяводстваў)
Розітэн
Іншыя гарады
Межы
Рэчы Паспалітай
саюзных і залежных дзяржаў
правінцый Задзвінскага княства (з 1598 г. ваяводстваў)
Пілтэнская зямля — былое Курляндскае біскупства (у 1560—1583 гг. уладанне герцага Магнуса, у 1583—1585 гг. уладанне Даніі, з 1585 г. уладанне Рэчы Паспалітай)
1:5 000 000
Рыжскі заліў
Задзвінскае княства
КУРЛЯНДСКАЯ І ЗЕМГАЛЬСКАЯ ГЕРЦАГСТВА
Дорпат
Парнаў
Фелін
Вендэн
Рыга
Кокенгузен
Мітава
Пскоў
Населеныя пункты
ВИЛЬНА
Сталіца Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага
Витебск
Цэнтры ваяводстваў Рэчы Паспалітай
Ошмена
Цэнтры паветаў ВКЛ, земель Каралеўства Польскага і паветаў («уездов») Рускага царства
Могилёв
Цэнтры буйных уладанняў («волостей») ВКЛ і паветаў Каралеўства Польскага
Юрборк
Іншыя населеныя пункты
Сёлы
Мястэчкі
Населеныя пункты паводле тыпу ўласнасці (у Беларусі)
дзяржаўныя (велікакняжацкія, «гаспадарскія» або каралеўскія)
шляхецкія
праваслаўнай царквы
каталіцкай царквы
Замкі ў населеных пунктах
Населеныя пункты ВКЛ, якія атрымалі права на самакіраванне (магдэбургскае або іншае) да 1551 г.
Гады надання населеным пунктам ВКЛ права на самакіраванне (магдэбургскага або іншага)
Замкі, пабудаваныя войскамі Рускага царства на тэрыторыі ВКЛ у час Інфлянцкай (Лівонскай) вайны 1558—1583 гг.
Асноўныя рэлігійныя цэнтры ВКЛ
праваслаўныя
каталіцкія
пратэстанцкія
іудзейскія
ісламскія
Межы
дзяржаў у сярэдзіне XVI ст.
Рэчы Паспалітай пасля заключэння Ям-Запольскага мірнага дагавора (15.I.1582)
саюзных і залежных дзяржаў на канец XVI ст.
ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай
ваяводстваў Рэчы Паспалітай на 1569 г.
паветаў ВКЛ на 1566 г.
Сучасная мяжа Беларусі
Месцы і даты заключэння
дагавора караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста з прадстаўнікамі Інфлянцкага (Лівонскага) ордэна аб секулярызацыі апошняга, утварэнні Курляндскага і Земгальскага герцагства і асабістым пратэктараце над яго былымі ўладаннямі
дагавора аб пераўтварэнні Курляндскага і Земгальскага герцагства ў васала ВКЛ, секулярызацыі Рыжскага арцыбіскупства, утварэнні Задзвінскага княства і далучэнні да ВКЛ
Люблінскай уніі аб стварэнні Рэчы Паспалітай
Берасцейскай (Брэсцкай) уніі аб падпарадкаванні праваслаўнай царквы Рэчы Паспалітай рымскаму папе
Тэрыторыі
Інфлянцкага (Лівонскага) ордэна ў 1551 г.
ВКЛ, якія адышлі да Каралеўства Польскага ў 1569 г.
Рускага царства, якія адышлі да ВКЛ паводле Ям-Запольскага мірнага дагавора (15.I.1582)
Асноўныя дарогі («гостинцы»)
Назвы гістарычных рэгіёнаў
Лічбай 1 на карце пазначана Курляндскае і Земгальскае герцагства (васал караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста з 1561 г., ВКЛ з 1566 г., Рэчы Паспалітай з 1569 г.)
Заўвага. У адпаведнасці з прынцыпам гістарызму назвы населеных пунктаў на тэрыторыі ВКЛ (у межах сярэдзіны XVI ст.) дадзены на тагачаснай «рускай» мове, згодна з асноўнай формай іх напісання ў крыніцах ВКЛ XVI ст.
1:2 000 000
Полоцк
Витебск
Орша
Могилёв
Мстиславль
Смаленск
Невель
Борисов
Бобруйск
Речица
Мозыр
Рогачев
Пропойск
Кричев
Рослаўль
Мглін
Папова Гара
Стaрадуб
Чарнігаў
Лоева Гора
Любеч
Чечерск
Горваль
Стрешин
Быхов
Чаусы
Копысь
Шклов
Дубровна
Любошаны
Березина
Туровля
Сокол
Сураж
Усвят
Велиж
Езерище
Городок
Лукомль
Друцк
Белыничи
Княжичи
Горы
Горки
Радомль
Жуково
Святая
Северщина
РУСКАЕ ЦАРСТВА

СТРУКТУРА ЗЯМЕЛЬНАЙ УЛАСНАСЦІ ў БЕЛАРУСІ (1567 г.)

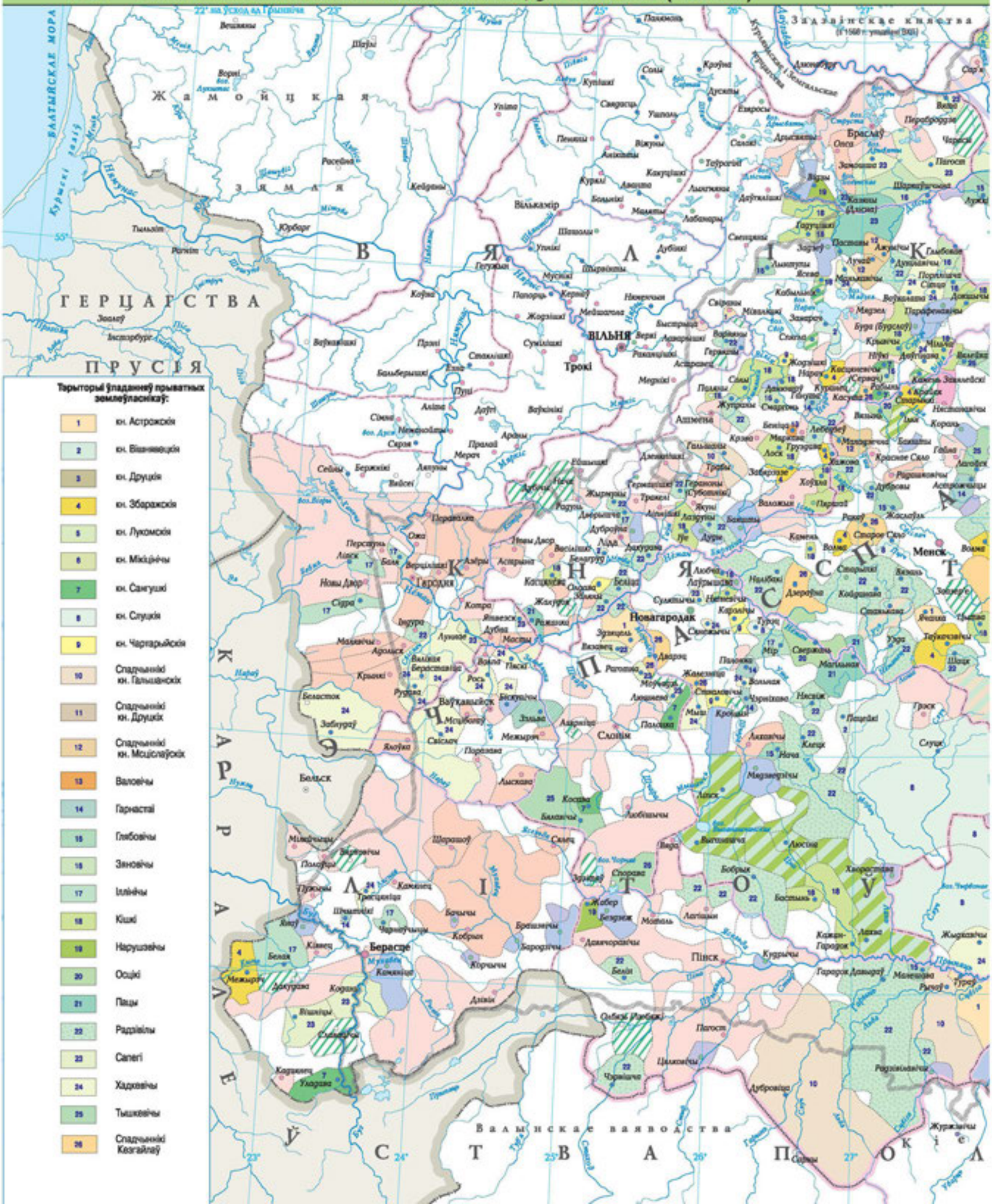

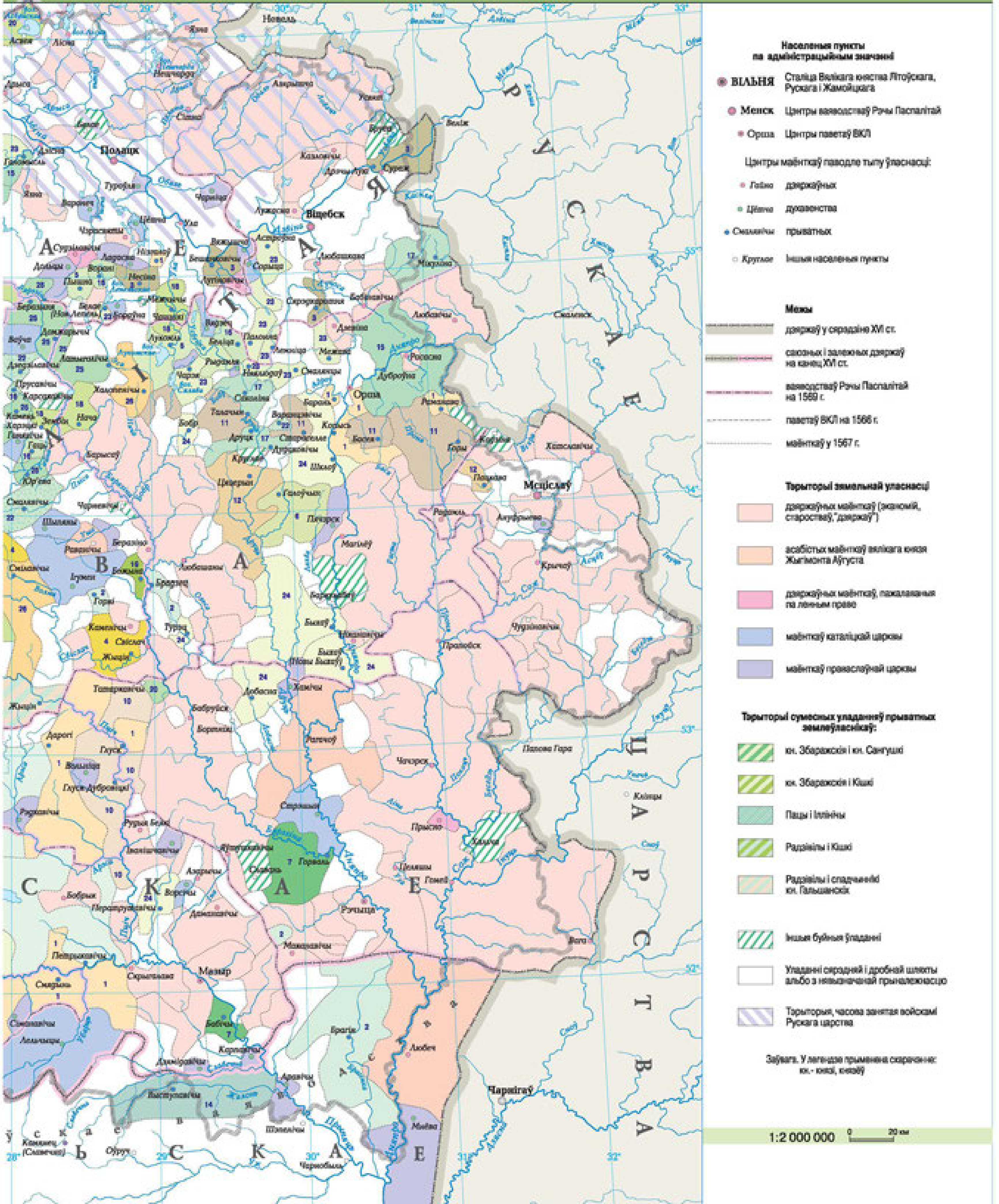
Невель
Полацк
Віцебск
Орша
Мсціслаў
Смаленск
Магілёў
Крычаў
Прапойск
Бабруйск
Рэчыца
Гомей
Мазыр
Любеч
Чарнігаў
Населеныя пункты па адміністрацыйным значэнні
ВІЛЬНЯ Сталіца Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага
Менск Цэнтры ваяводстваў Рэчы Паспалітай
Орша Цэнтры паветаў ВКЛ
Цэнтры маёнткаў паводле тыпу ўласнасці:
Гайна дзяржаўных
Цёвна духавенства
Смалявічы прыватных
Круглое Іншыя населеныя пункты
Межы
дзяржаў у сярэдзіне XVI ст.
саюзных і залежных дзяржаў на канец XVI ст.
ваяводстваў Рэчы Паспалітай на 1569 г.
паветаў ВКЛ на 1566 г.
маёнткаў у 1567 г.
Тэрыторыі земельнай уласнасці
дзяржаўных маёнткаў (эканомій, староостваў, "дзяржаў")
асабістых маёнткаў вялікага князя Жыгімонта Аўгуста
дзяржаўных маёнткаў, пажалаваных па ленным праве
маёнткаў каталіцкай царквы
маёнткаў праваслаўнай царквы
Тэрыторыі сумесных уладанняў прыватных землеўласнікаў:
кн. Збаражскія і кн. Сангушкі
кн. Збаражскія і Кішкі
Пацы і Іллінічы
Радзівілы і Кішкі
Радзівілы і спадчыннікі кн. Гальшанскіх
Іншыя буйныя ўладанні
Уладанні сярэдняй і дробнай шляхты альбо з нявызначанай прыналежнасцю
Тэрыторыя, часова занятая войскамі Рускага царства
Заўвага. У легендзе прыменена скарачэнне: кн. - князі, князеў
1:2 000 000
0
20 км

ІНФЛЯНЦКАЯ (ЛІВОНСКАЯ) ВАЙНА 1558 – 1582 гг. ВАЕННЫЯ ДЗЕЯННІ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

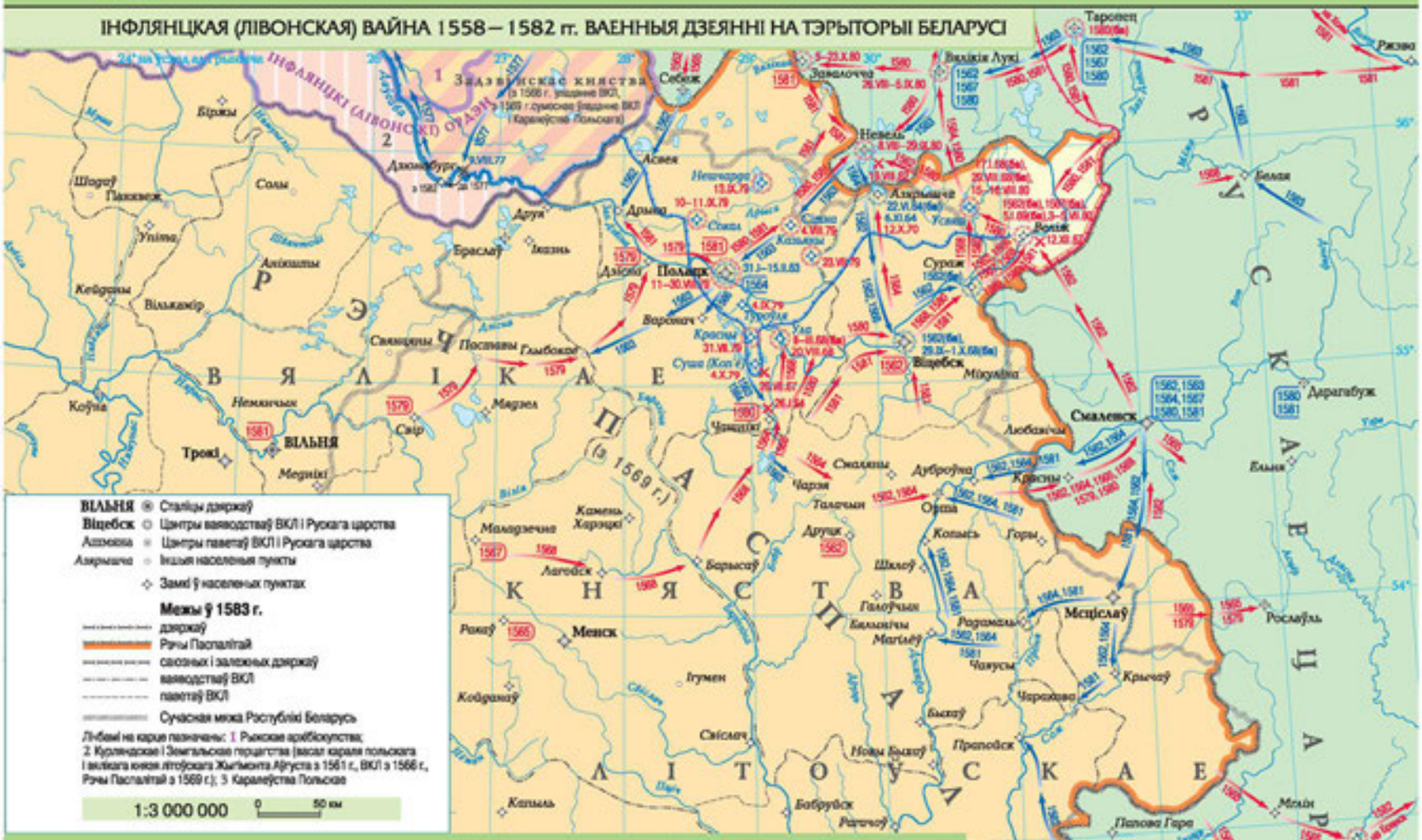
ІНФЛЯНЦКІ (ЛІВОНСКІ) ОРДЭН
Задзвінскае княства
ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ
ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ПАЛАЦКАЕ (з 1569 г.)
РУСКАЯ ЦАРСТВА
ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ
ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ПАСПАЛІТАЯ
ВІЛЬНЯ
Віцебск
Полацк
Менск
Смаленск
Мстіслаў
Орша
Магілёў
Гродна
Берасце
Тарапец
Вялікія Лукі
Невель
Себеж
Заваліча
Ізборск
Дарагабуж
Ельня
Рослаўль
Стародуб
Гомель
Чарнігаў
Ноўгарад-Северскі
Трубчэўск
Почап
Ніжні Ноўгарад
Псковскае воз.
Псков
Порхаў
Воскрэсенскі манастыр
Вялікія Ноўгарад
Руса
Ям-Запольскі
Холм
Таржок
Селігарава
Старыца
Ржэва
Вязьма
Белая
Мозыр
Лоєва Гора
Любеч
Попова Гора
Рыжскі залій
Вольмар
Вендэн
Марыенбурга
Ковенгузен
Рыга
МІТАВА
Бауска
Розіцкі
Дзісна
Браслаў
Друя
Ізвея
Дрыса
Сонка
Ушачы
Полацк
Глыбокае
Суша (Коп'е)
Чашнікі
Сураж
Віцебск
Мікулінка
Любавічы
Дуброўна
Красны
Орша
Копысь
Горы
Шклоў
Галоўчыц
Білянічы
Могілёў
Радамаль
Чаусы
Чэрыкаў
Крычаў
Быхаў
Прапойск
Новы Быхаў
Бабруйск
Рагачоў
Мозыр
Пінск
Ігумен
Слуцк
Клецк
Ваўкавыск
Гродна
Берасце
Ліда
Навагрудак
Слонім
Паставы
Глыбокае
Свянцяны
Мядзел
Сэр
Трокі
Медніці
Коўна
Вількамір
Кейданы
Расейняй
Шаўлі
Паневежыс
Упіна
Анікшты
Солы
Біржы
Шодуй
Дзюнабург
Ізборск
Себеж
Заваліча
Вялікія Луки
Невель
Усвяты
Белая
Ржэва
Старыца
Селігарава
Таржок
Холм
Ям-Запольскі
Воскрэсенскі манастыр
Порхаў
Псков
Руса
Ноўгарад-Северскі
Трубчэўск
Стародуб
Почап
Гомель
Чарнігаў
Любеч
Лоєва Гора
Попова Гора
Мозыр
Пінск
Ваўкавыск

РЭЧ ПАСПАЛІТАЯ ў другой палове XVI ст.

Warhafftte Contrafactur vnd gewiſse Zeitung/welcher maſſen die Königliche Wirden in Poln/die Stat vnnd daß Schloß Polotzko im Littawen gelegen/ſampt andern Heuſern/die der Moſcowiter vor der zeyt der Kron vnbillich abgedrungen/widerumben belegert vnd eingenommen. Auch was ſich in ſolchem Zug verloffen hat.

Вільня. Гравюра XVI ст.

ВІЛЬНЯ (канец XVI ст.)

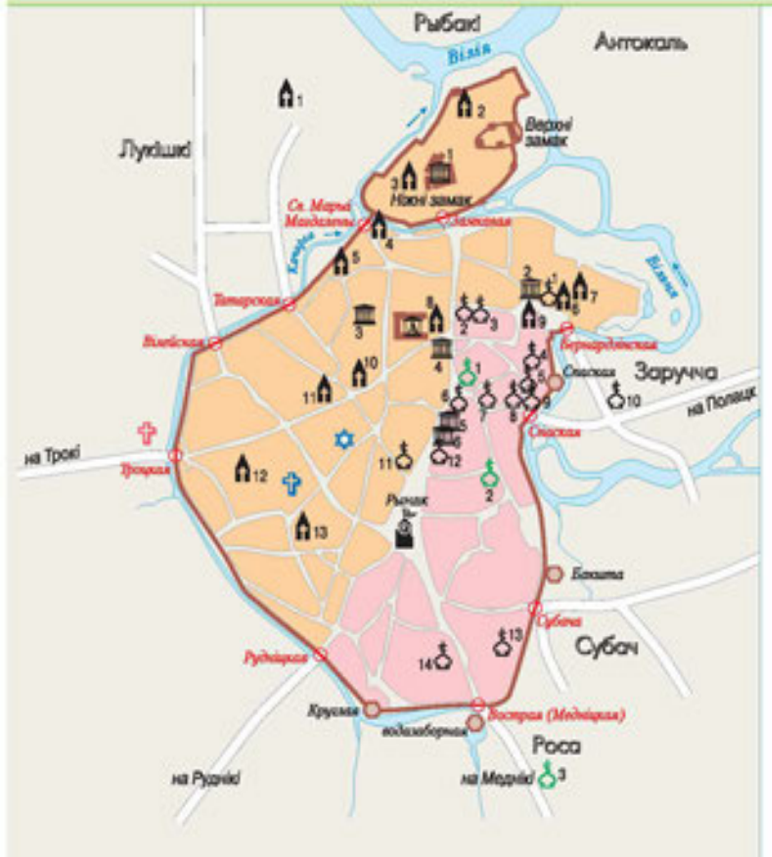

Ратуша
Акадэмія
Брамы
Вежы
"Рускі горад"

Царквы мураваныя
1 Пакроўская
2 Міхайлаўская
3 Іванаўская
4 Кацярынінская
5 Прачысценскі сабор
6 Пятніцкая
7 Ільінская
8 Раждественская
9 Спаская
10 Петрапаўлаўская
11 Васкрасенская
12 Мікольская (Перанясенская)
13 Свята-Духава
14 Троіцкая

Царквы драўляныя
1 Мікольская (Успенская)
2 Казімірзім'янаўская
3 Юр'еўская

Касцёлы мураваныя
1 кармеліцкі Святога Георгія
2 Святой Ганны (Святой Барбары)
3 катэдральны Святога Станіслава
4 Святой Марыі Магдалены
5 Святога Крыжа (пазней-бернардзінскі)
6 Святой Ганны
7 бернардзінскі Святога Францішка і Святога Бернарда (мужчынскага кляштара)
8 езуіцкі Святога Яна
9 бернардзінскі Святога Міхаіла Архангела (жаночага кляштара)
10 Святой Тройцы
11 дамініканскі Святога Духа
12 францішканскі Унебаўзяцця Найсвяцейшай Панны Марыі
13 Святога Міхала

Кальвінскі збор
Лютэранскі збор
Сінагога

Палацы
1 вялікакняжескі
2 Сапегаў
3 віленскіх біскупаў
4 Радзівілаў (Кардынальны)
5 Хадкевічаў
6 Радзівілаў

1:20 000 0 200 м

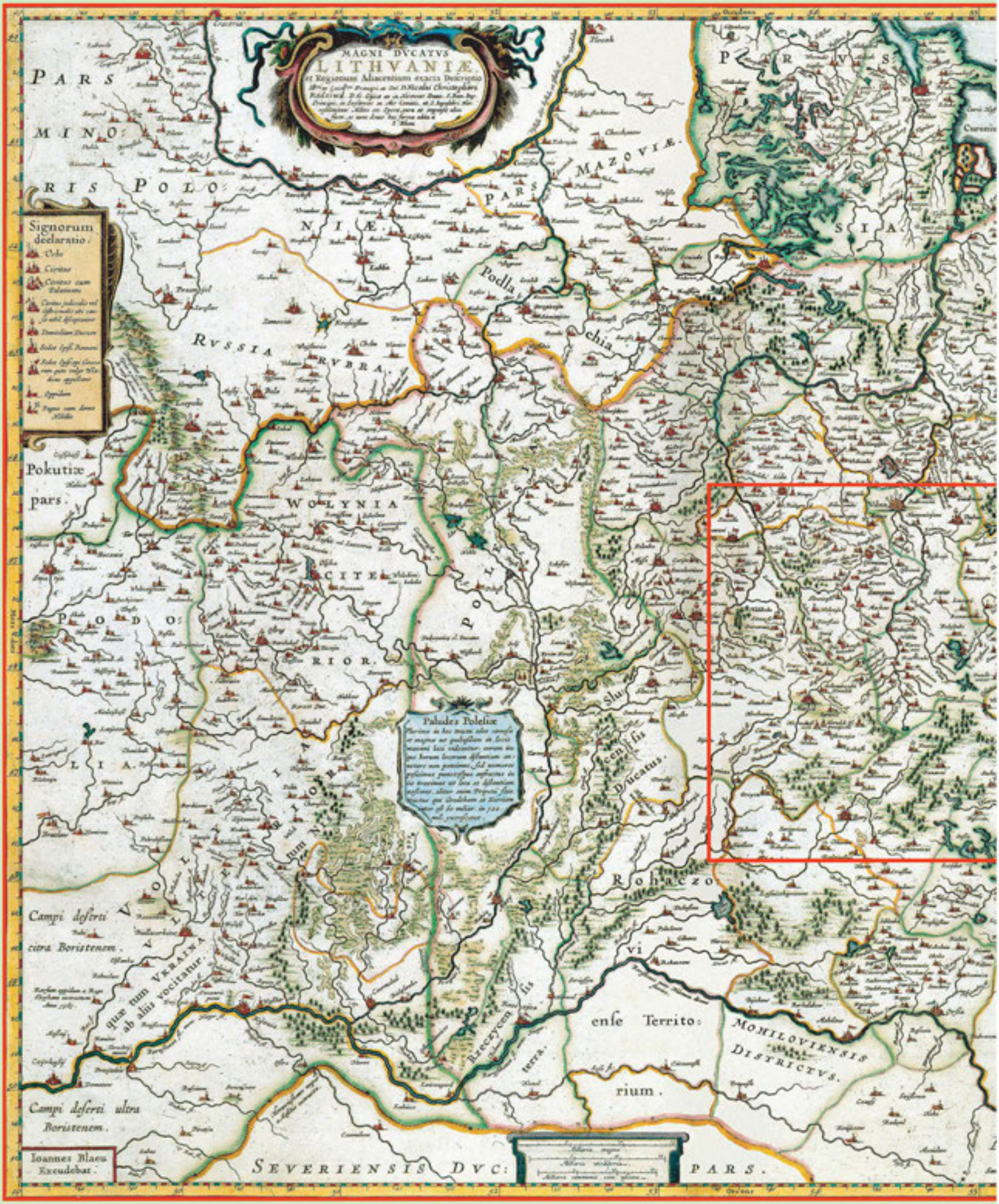
MAGNI DVCATVS
LITHVANIÆ
et Regionum Adiacentium exacta Descriptio
Signorum declaratio.
PARS MINORIS POLONIÆ
PARS MAZOVIÆ.
PRVSSIA
Podlachia
RVSSIA RVBRA.
Pokutiæ pars.
WOLYNIA
CITE
RIOR.
Paludes Poleſiæ
Campi deſerti citra Boriſtenem.
quæ tum VKRAINA ab aliis vocitatur.
Campi deſerti ultra Boriſtenem.
Rohaczo
enſe Territorium.
MOHILOVIENSIS DISTRICTVS.
SEVERIENSIS DVC: PARS.
Ioannes Blaeu Excudebat.

MAGNI DVCATVS LITHVIANIAE

et Regionum Adiacentium exacta Descriptio Ill[ustrissi]mi ac Excell[entissi]mi Principis et D[omi]ni D. Nicolai Christophori Radziwil. D. G. Olcae ac in Nieswies Ducis, S. Rom. Imp. Principis in Szlowiec ac Mir Comitis, et S. Sepulchri Hierosolimitani Militis etc. Opera, cura et impensis olim facta, ac nunc denuo hac forma edita a I. Blaeu.

ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ

І іншыя прылягаючыя раёны, астатнія апісаны. Выйшла ў свет дзякуючы працы і турбоце Найяснейшага і Найдастойнейшага князя і пана Мікалая Крыштофа Радзівіла Б[ожаю] л[ітасцю] князя на Аліцы і Нясвіжы, князя С[вяшчэннай] Рым[скай] імперыі, графа на Шыдлоўцы і Міры і рыцара С[вятога] Гробу Іерусалімскага і інш.

АЎТАР	Nicolai Christophori Radziwil (Hessel Gerritsz)
МЕСЦА ВЫДАННЯ	Амстэрдам, 1648 г. Выдавец Ioannes Blaeu
ТЭХНІКА	Маляваная гравюра на медзі
ПАМЕР ВЫЯВЫ	44,5х53 см
МАШТАБ	каля 1:2 000 000 (1см - 20км) *МОВА* Лаціна

Мапа Вялікага Княства Літоўскага выконвалася па замове Мікалая Крыштофа Радзівіла (па мянушцы Сіротка, 1549 –1616) шэрагам выдатных картографаў і навукоўцаў, у тым ліку выкладчыкамі Віленскай езуіцкай акадэміі, на працягу 1590-х гг.. На падставе падрыхтаваных імі матэрыялаў былі выгравіраваны два варыянты мапы. Адзін з іх, памерам 112 х 87 см, быў выкананы вядомым гравёрам Тамашом Макоўскім, які працаваў у Нясвіжскай ардынацыі Радзівіла напачатку 1600-х гг. Ён вядомы як "мапа Макоўскага". На думку некаторых даследчыкаў, пробнае выданне было здзейснена каля 1603 г. у Нясвіжы ці Гданьску, але яно не захавалася. Найбольш раннія асобнікі, што зберагліся, адносяцца да амстэрдамскага выдання 1613 г. Гэты ж варыянт у крыху дапрацаваным выглядзе вядомы як "Вялікая Радзівілаўская мапа", якую двойчы выдаў у 1631 і 1648 гг. нідэрландскі выдавец Іаан Блау (Ioannes Blaeu, 1598 –1673). Менш вядомы другі варыянт, паменшаны прыкладна ўдвая (44,5х53 см) і выкананы ў заходняй арыентацыі (захад уверсе). У ім адсутнічае таксама дадатак – мапа ніжняга цячэння Дняпра, што ёсць на мапе Макоўскага. Гэты варыянт быў выгравіраваны Хеселем Герыцам (Hessel Gerritsz) і надрукаваны ў Амстэрдаме ў 1613 г. Янам Янсанам (Johannes Janssonius) адначасова з мапай Макоўскага. Абедзве мапы змяшчаюць прысвячэнне М.К.Радзівілу як іх аўтару.

Дадзеная рэпрадукцыя мапы Герыца прыводзіцца паводле выдання Іаана Блау 1648 г..

КАТАЛІЦКАЯ ЦАРКВА (XVI – XVII стст.)

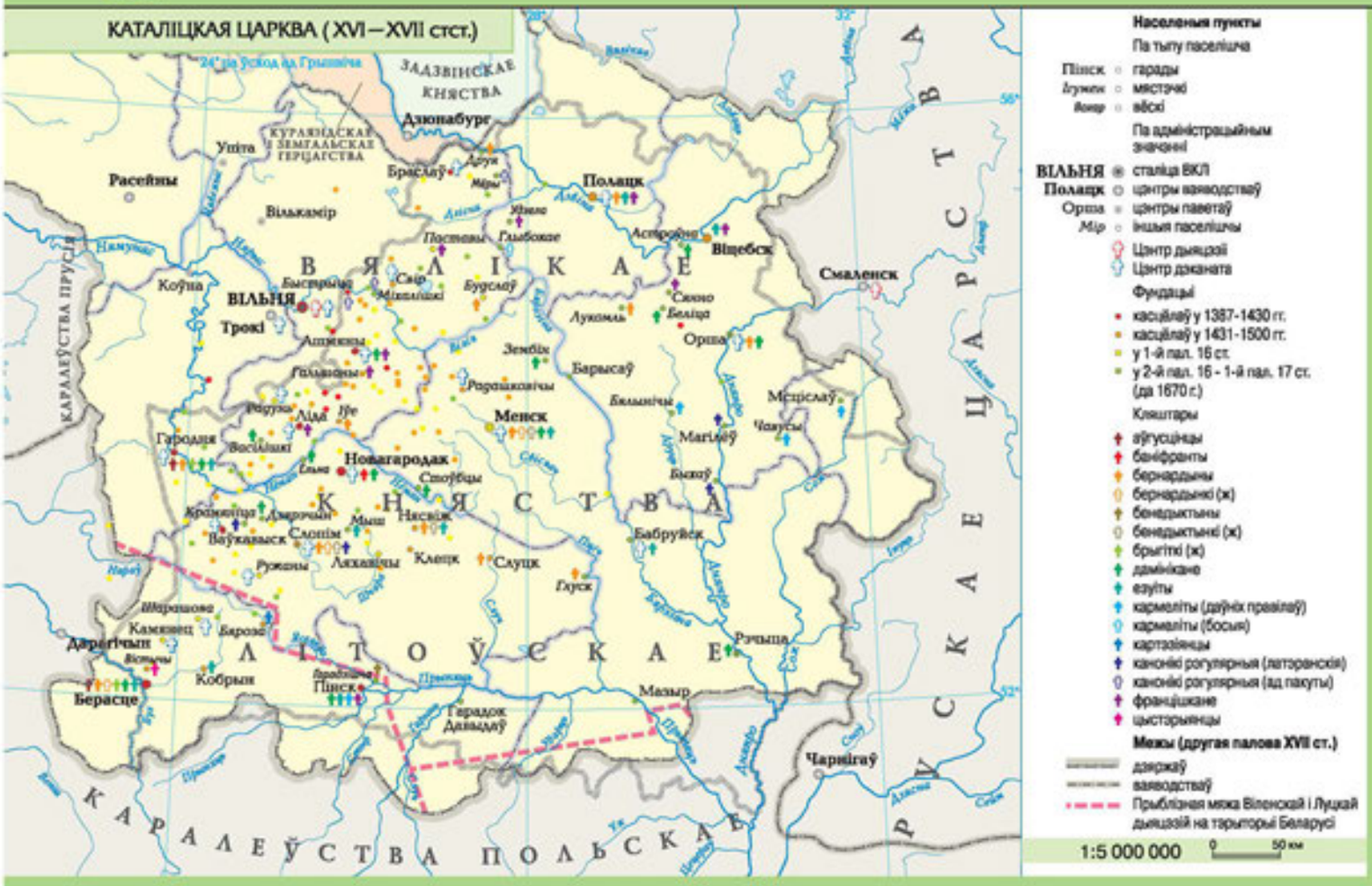

ВЯЛІКАЕ

РЭФАРМАЦЫЯ (XVI – XVII стст.)

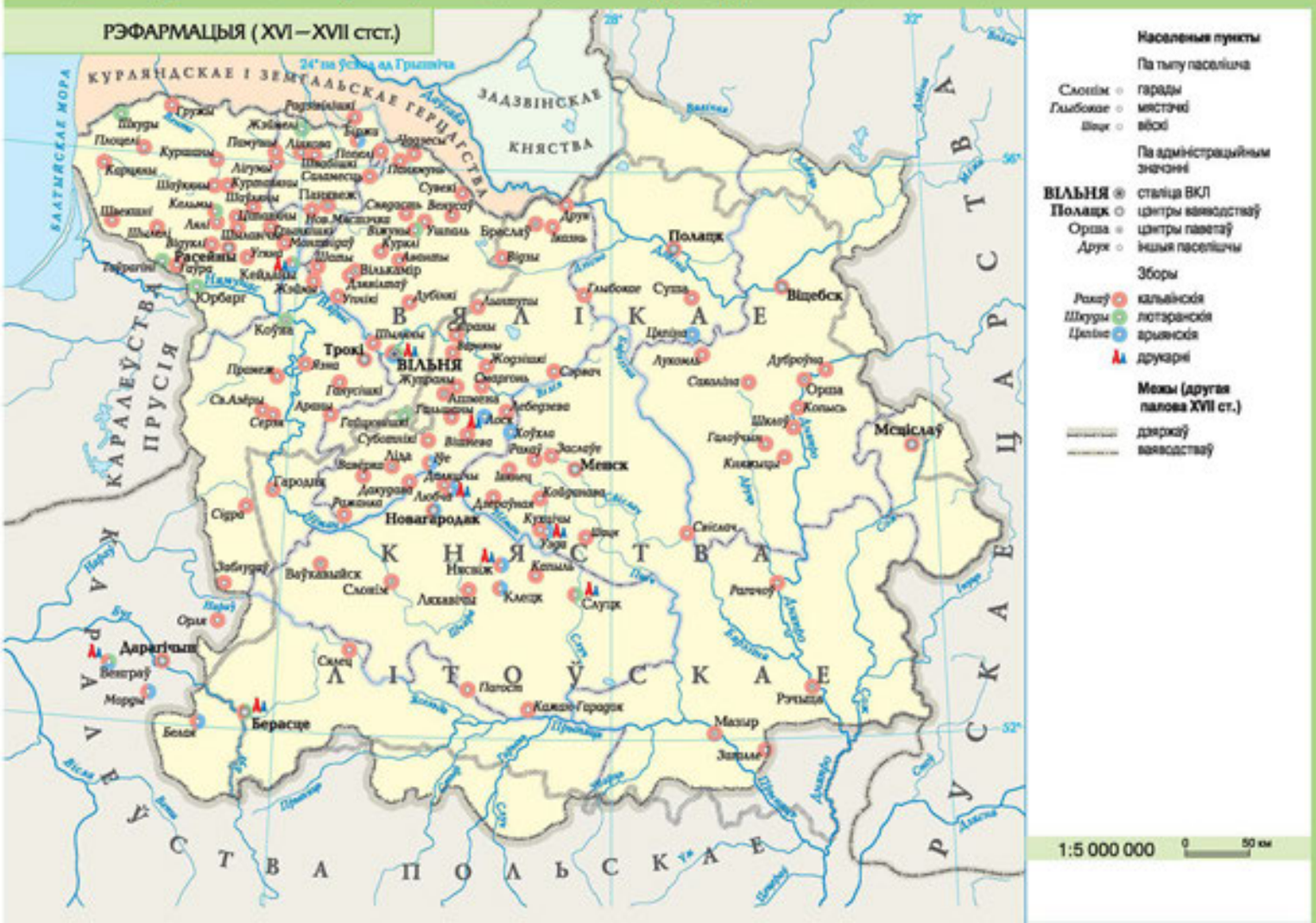

Гарады
ВІЛЬНЯ
Полацк
Ашмяны
Кобрын
Вострыў
Мястэчкі
Глыбокае
Брагін
Сёлы
Бабічы

КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ (першая палова XVII ст.)

БІТВА ПАД КІРХГОЛЬМАМ (27.09.1605 г.)

Войскі Рэчы Паспалітай
Кавалерыя
гусары
рэйтары
лёгкая
Пяхота
Артылерыя
Напрамкі ўдараў
Войскі каралеўства Швецыя
Кавалерыя
Пяхота
Артылерыя
Напрамкі ўдараў і адыход

Стаўліцы дзяржаў
Цэнтры ваяводстваў Рэчы Паспалітай і Рускага царства
Цэнтры паветаў Рэчы Паспалітай і Рускага царства
Цэнтры валасцей ВКЛ
Іншыя населеныя пункты
Цэнтры валасцей ВКЛ
Іншыя населеныя пункты
Іншыя населеныя пункты
Замкі ў населеных пунктах

Межы
дзяржаў у 1600 г.
дзяржаў у 1650 г.
саюзных і залежных дзяржаў у сярэдзіне XVII ст.
ваяводстваў ВКЛ
паветаў ВКЛ
Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь

Тэрыторыі
1 2 Рускага царства, далучаныя да Рэчы Паспалітай паводле Дэулінскага перамір'я 1618 г. (1 — да ВКЛ, 2 — да Каралеўства Польскага)
Каралеўства Польскага, далучаныя да ВКЛ у 1625 г. (да Мазырскага павета)
Рэчы Паспалітай, далучаныя да Швецыі паводле Альтмарскага перамір'я 1629 г.
Рэчы Паспалітай, далучаныя да Рускага царства паводле Палянаўскага міру 1634 г.
Каралеўства Польскага, далучаныя да ВКЛ у 1646 г. (да Стародубскага павета)
Біскупствы ў Курляндскім і Земгальскім герцагстве

Ваенныя дзеянні
Войскаў Рэчы Паспалітай
у 1601—1605 гг.
у 1609—1610 гг.
у 1612 г.
у 1617 г.
у 1618 г.
у 1625—1626 гг.
у 1633 г.
Дзмітрыя II Самазванца ў 1607—1608 гг.
першы паход
другі паход

Войскаў каралеўства Швецыя
у 1600—1602 гг.
у 1605 г.
у 1617—1618 гг.
у 1621 г.
у 1625 г.
Войскаў Маскоўскага царства
у 1613—1614 гг.
у 1632—1633 гг.

1617 Аблога населеных пунктаў
1600 Пады захопаў населеных пунктаў
1601 Месцы і гады бітваў
Месцы і даты заключэння
15.11.1618 перамір'я
27.05.1634 мірнага дагавора

1:4 000 000
0 40 км

БЕЛАРУСКІЯ ЗЕМЛІ ў ЧАСЫ КАЗАЦКАЙ ВАЙНЫ (1648 – 1651 гг.)

ВАЙНА РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ З МАСКОЎСКІМ

Бітва пад Лоевам

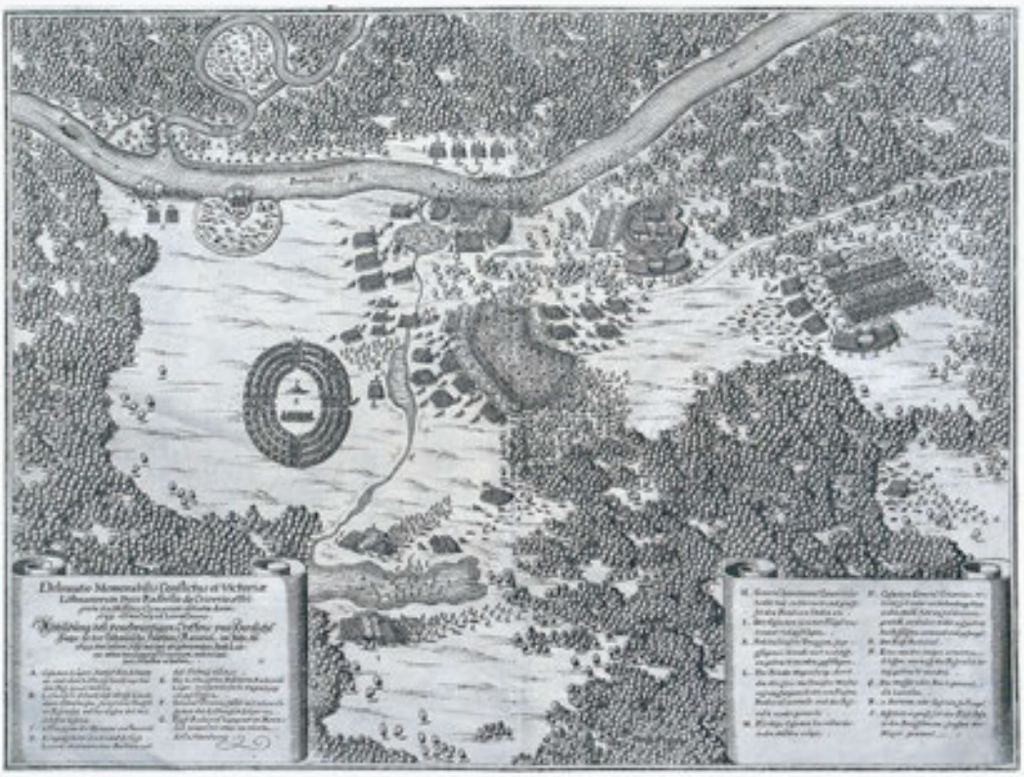

ЦАРСТВАМ І ШВЕДСКІМ КАРАЛЕЎСТВАМ (1654—1667 гг.)

Ваенныя дзеянні

Расійскага войска
- у 1654 г.
- у 1655-1656 гг.
- у 1659-1661 гг.

Казацкага войска
- у 1654 г.
- у 1655 г.

Войска шведскага караля

Войска шведскага караля і князя Георга Ракочы

Войска ВКЛ
- у 1654 г.
- у 1655 г.

Войска Рэчы Паспалітай у 1659-1654 гг.

Месцы і гады канцэнтрацыі войскаў
- 1654 Рускага царства
- 1654 ВКЛ

Ляхавічы 03.06.1660 — Аблогі гарадоў і іх даты (колер значка адпавядае колеру войска, якое здзейсніла аблогу)

Ліда 1655 — Захопы гарадоў і іх даты (колер значка адпавядае колеру войска, якое здзейсніла захоп)

24.08.1654 — Месцы і даты бітваў (колер значка адпавядае колеру войска, якое перамагло)

Гарады, у якіх адбыліся паўстанні супраць улады Рускага царства

Месцы і даты, дзе адбылося
- 03.10.1656 перамір'е
- 30.01.1667 замірэнне
- 20.08.1655 унія са шведскім каралём

Тэрыторыя біскупстваў у Курляндыі

1:3 000 000 (0–30 км)

Межы
- дзяржаў у 1650 г.
- ваяводстваў
- паветаў
- Мяжа Рэчы Паспалітай у 1650 г.
- Мяжа Рэчы Паспалітай паводле Андрусаўскага пагаднення 1667 г.
- Усходняя мяжа Рэчы Паспалітай паводле "вечнага міру" 1686 г.
- Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь

ГАБРЭІ Ў ВКЛ (кан. XIV—XVII ст.)

Населеныя пункты

па адміністрацыйным значэнні

- **ВІЛЬНЯ** — Сталіца ВКЛ
- **Полацк** — Цэнтры ваяводстваў ВКЛ
- Ашмяна — Цэнтры паветаў ВКЛ
- Вострaў — Іншыя паселішчы

па тыпу паселішча

- Пінск — гарады
- *Брагін* — мястэчкі
- *Бабічы* — вёскі

Межы

- дзяржаў у 1650 г.
- ВКЛ у 1650 г.
- саюзных і залежных дзяржаў у сярэдзіне XVII ст.
- ваяводстваў ВКЛ
- паветаў ВКЛ
- галоўных абшчын (кагалаў) з 1623 г. (да выдзялення Віленскай і Слуцкай абшчын)
- Віленскай (з 1652 г.) і Слуцкай (з 1691 г.) абшчын (кагалаў)
- Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь

- сінагогі мураваныя
- 1623 — галоўныя абшчыны – кагалы ("рошэ медзіна") і гады іх утварэння
- 1623 — месцы і гады паседжанняў сейма габрэяў ("Літоўскі Ваад")
- Іешывы
- 1687 — Вышэйшыя габрэйскія суды і гады іх заснавання
- 1563, 1655 — месцы і гады знішчэння габрэяў (патапленне ў Дзвіне і выразанне казакамі)

Рассяленне габрэяў

- 1502 — напрамкі і даты засялення
- 1655 — напрамкі і даты выгнання
- **Трокі** — абшчыны 1382 – 1495 гг.
- 1388 — гады заснавання альбо першыя згадкі абшчын
- **Клецк** 1539 — месцы і гады заснавання першых абшчын пасля другога засялення (1502 – 1563 гг.)

Прыналежнасць абшчын у 1623 г.:

- Орша — да Берасцейскай галоўнай абшчыны
- Ліда — да Гарадзенскай галоўнай абшчыны
- Тураў — да Пінскай галоўнай абшчыны

- Прыход Кабалы ў Літву

Уплыў іешываў (вышэйшыя школы па падрыхтоўцы рабінаў)

- Нямеччыны
- Літвы

1:4 000 000

"АБЛОГА БЕРАСЦЯ" гравюра Э. Дальберга 1657 г.

"АБЛОГА СМАЛЕНСК А" гравюра 1611 г.

ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ Ў ГАДЫ ПАЎНОЧНАЙ ВАЙНЫ (1700 – 1721 гг.)

ПРАВАСЛАЎНАЯ ЦАРКВА (XVII – XVIII стст.)

УНІЯЦКАЯ ЦАРКВА (XVII – XVIII стст.)

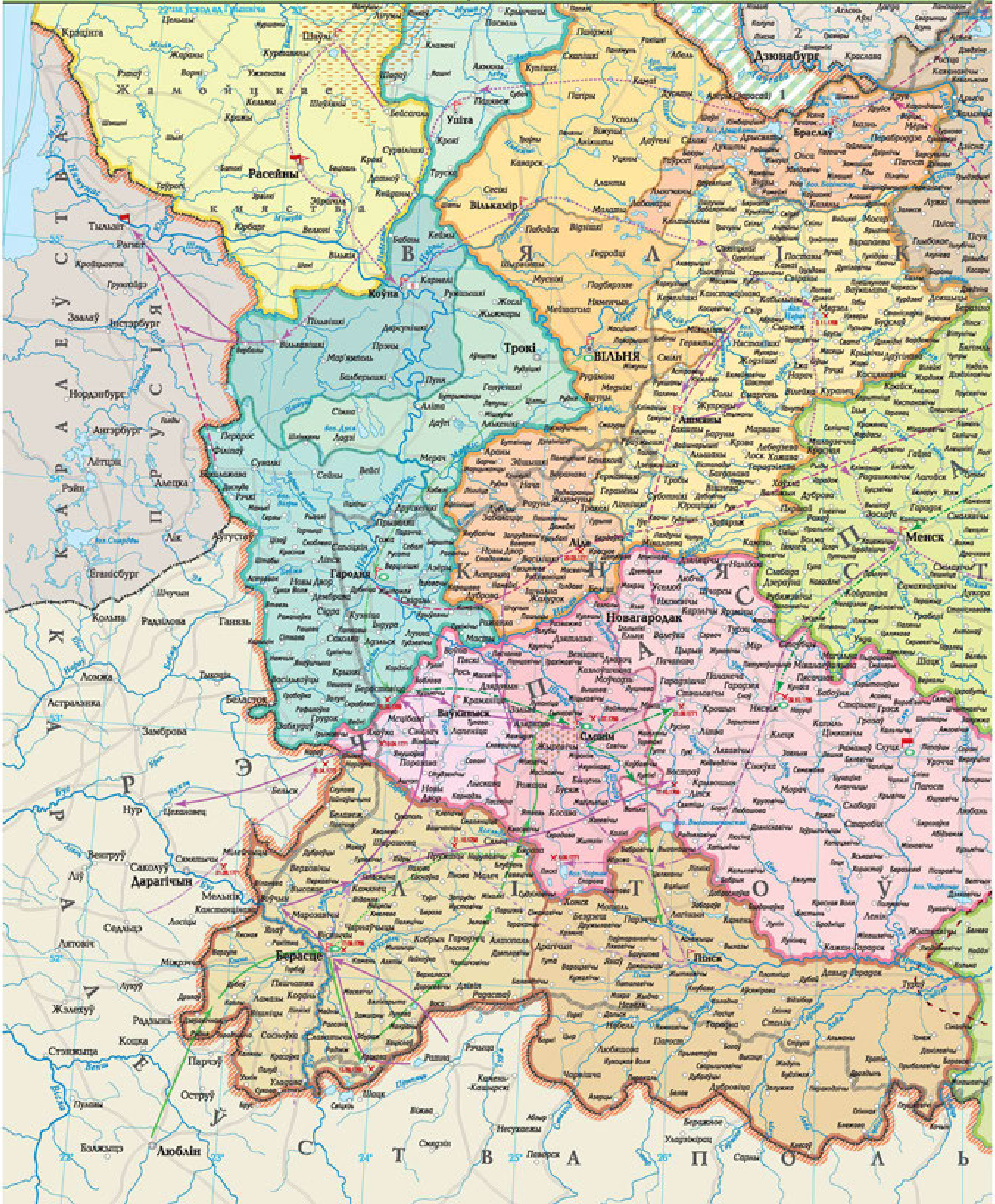
Ж а м о й ц к а е к н я с т в а
Расейны
Упіта
Дзюнабург
Браслаў
Вількамір
Коўна
Трокі
ВІЛЬНЯ
Ашмяны
Менск
Гародня
Новагародак
Ваўкавыск
Слонім
Берасце
Пінск
Мазыр
Тыльзіт
Інстэрбург
Беласток
Дарагічын
Люблін
К а р а л е ў с т в а П р у с і я
В я л і к а е к н я с т в а Л і т о ў с к а е
Р э ч
П о с п а л і т а я
Н а в а г а р о д с к а е
М е н с к а е
Б е р а с ц е й с к а е
П а л е с с е
с т в а
С т в а р а П о л ь

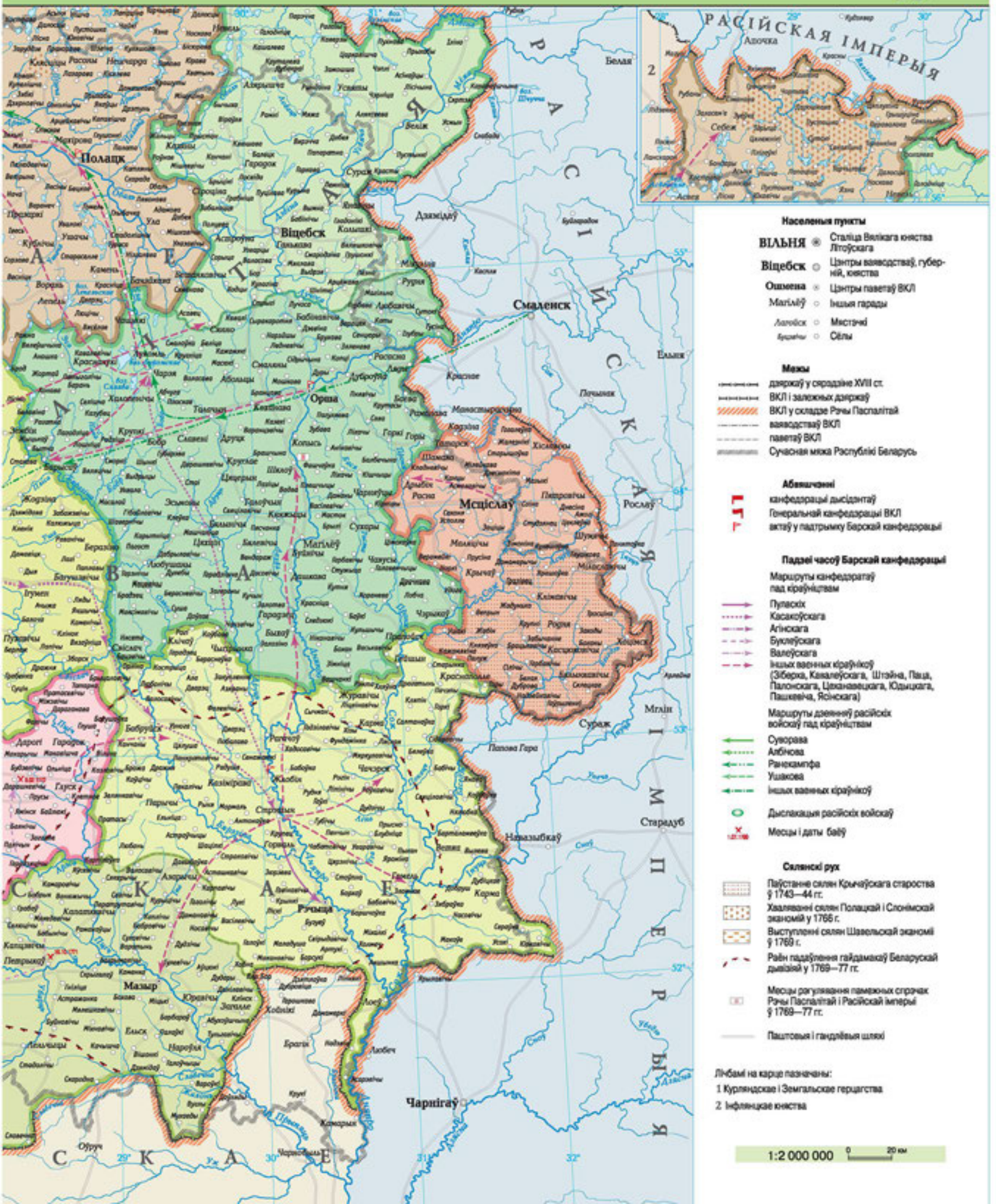
РАСІЙСКАЯ ІМПЕРЫЯ
Адочка
Себеж
Полацк
Віцебск
Смаленск
Орша
Мсціслаў
Магілёў
Рэчыца
Мазыр
Чарнігаў
Дзяміданаў
Белая
Ельня
Рослаў
Мглін
Сураж
Стародуб
Навазыбкаў
Попова Гора
Красное
Манастырщына
Дрыбін
Дарогі
Гарадок
Гарск
Бобруйск
Жлобін
Лоєв
Ерагін
Ваўкавыск
Слонім
Ашмяны
Мінск
Полоцкае ваяводзтва
Віцебскае ваяводзтва
Мінскае ваяводзтва
Менскае ваяводзтва
Берасцейскае ваяводзтва
Мсціслаўскае ваяводзтва
Чарнігаўскае ваяводзтва
Смаленскае ваяводзтва
Рэчыцкае ваяводзтва
Мазырскае ваяводзтва
Населеныя пункты
ВІЛЬНЯ Сталіца Вялікага княства Літоўскага
Віцебск Цэнтры ваяводстваў, губерній, княства
Ошмена Цэнтры паветаў ВКЛ
Магілёў Іншыя гарады
Лагойск Мястэчкі
Бурэйчы Сёлы
Межы
дзяржаў у сярэдзіне XVIII ст.
ВКЛ і залежных дзяржаў
ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай
ваяводстваў ВКЛ
паветаў ВКЛ
Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь
Абвяшчэнні
канфедэрацыі дысідэнтаў
Генеральная канфедэрацыя ВКЛ
акт у падтрымку Барскай канфедэрацыі
Падзеі часоў Барскай канфедэрацыі
Маршруты канфедэратаў пад кіраўніцтвам
Пуласкіх
Касакоўскага
Агінскага
Буклеўскага
Валеўскага
Іншых ваенных кіраўнікоў (Зіберка, Кавалеўскага, Штэйна, Паца, Палонскага, Цеханавецкага, Юдыцкага, Пашкевіча, Ясінскага)
Маршруты дзеянняў расійскіх войскаў пад кіраўніцтвам
Суворава
Альбрэхта
Ранекампфа
Ушакова
Іншых ваенных кіраўнікоў
Дыслакацыя расійскіх войскаў
Месцы і даты баёў
Сялянскі рух
Паўстанне сялян Крычаўскага староства у 1743—44 гг.
Хваляванні сялян Полацкай і Слонімскай эканомій у 1766 г.
Выступленні сялян Шавельскай эканоміі у 1769 г.
Рэйд падаўлення гайдамакаў Беларускай дывізіяй у 1769—77 гг.
Месцы рэгулявання памежных спрэчак Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі у 1769—77 гг.
Паштовыя і гандлёвыя шляхі
Лічбамі на карце пазначаны:
1 Курляндскае і Земгальскае герцагства
2 Інфлянцкае княства
1:2 000 000
0
20 км

ПРАМЫСЛОВАСЦЬ І ГАНДАЛЬ БЕЛАРУСІ (XVIII ст.)

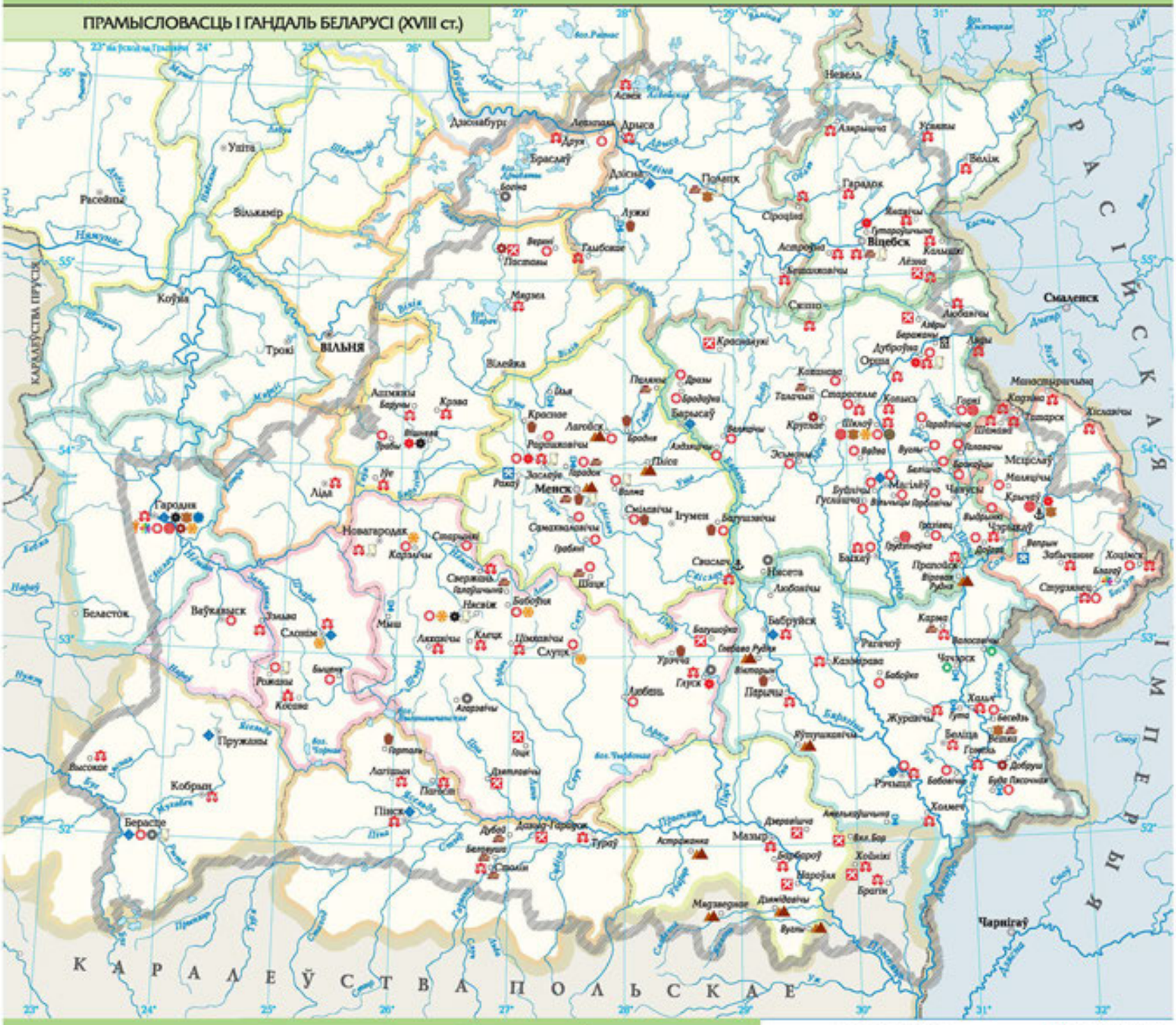

ГАРАДНІЦА (1780 г.)

1 Лямус
2 Фальварак
3 Мануфактуры
4 Дом віцэ-адміністратара
5 Тэатральны дом
6 Музычны дом
7 Медыцынская акадэмія
8 Гасцінны дом
9 Палац Тызенгаўза
10 Опергаўз, броварь, шпіталь. Бібліятэка Варшаўскага універсітэта
11 Басняцкія дамы
12 Карчма "Галеча"

1: 10 000 0 100 м

Населеныя пункты

Па тыпу паселішча

Пінск — гарады
Глуск — мястэчкі
Вулы — сёлы

Па адміністрацыйным значэнні

ВІЛЬНА — сталіца ВКЛ
Віцебск — цэнтры ваяводстваў
Орша — цэнтры паветаў
Турэў — іншыя паселішчы

Межы

дзяржаў
ВКЛ у 1750 г.
ваяводстваў
сучасная Рэспубліка Беларусь

Прадпрыемствы па галінах вытворчасці

ардынная
гадзіннікавая
гончарна-керамічная
дроваапрацоўчая
золата-ткацкая
каратная
канатная
ліцейная
лесапільная
металургічная
медзяапрацоўчая
палатняная
панчошная
паперні
рудні
скуранная
суконная
суднаверф
фарбавая
цаглянная
шкляная
шоўкавая
рамесныя цэхі
ярмаркі

1:3 000 000 0 30 км

АДУКАЦЫЯ І КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ (XVIII ст.)

1:3 000 000 0 30 км

ГАЛЬШАНСКІ ЗАМАК (канец XVI – пачатак XVII ст.)

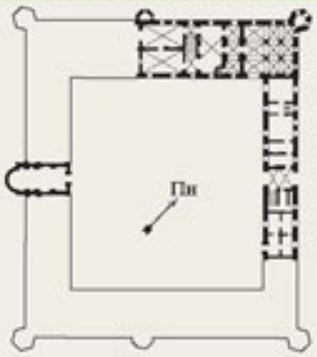

Муры, якія захаваліся да XX ст.

1:2 500 0 25 м

Населеныя пункты

Па тыпу паселішча

Пінск — гарады
Гуск — мястэчкі
Вуллы — сёлы

Па адміністрацыйным значэнні

ВІЛЬНЯ — сталіца ВКЛ
Віцебск — цэнтры ваяводстваў
Орша — цэнтры паветаў
Турэў — іншыя паселішчы

Межы

дзяржаў
ВКЛ у 1750 г.
ваяводстваў
сучасная Рэспубліка Беларусь

Навучальныя ўстановы

Езуіцкія школы:
пры рэзідэнцыях
калегіумы
акадэміі

Акадэмічныя школы Адукацыйнай камісіі (1773 г.):
3-х класныя
6-ці класныя
галоўная школа ВКЛ

Піярскія школы:
пры рэзідэнцыях
калегіумы

Дамініканскія школы:
кожныя
калегіумы

Місіянерскія школы
Кармеліцкія школы
Бернардзінскія школы
Францішканскія школы
Трынітарскія школы

Каталіцкія семінарыі
Уніяцкія семінарыі
Праваслаўныя семінарыі

Школы уніяцкіх брацтваў
Школы пры праваслаўных манастырах
Школы пры уніяцкіх манастырах
Пратэстанцкія школы

Расійскія школы ва Усходняй Беларусі (з 1787 г.)

малыя народныя вучылішчы
галоўныя народныя вучылішчы

Кадэцкія корпусы
Жаночыя пансіёны
Тэатральна-мастацкія школы
Рамесныя школы
Друкарні

Царкоўныя бібліятэкі
Прыватныя бібліятэкі
Архівы
Царкоўныя (школьныя) тэатры
Прыватныя тэатры
Тэатры марыянетак
Вайсковыя капэлы
Езуіцкія музычныя бурсы
Царкоўныя капэлы
Прыватныя капэлы
Арганы
Манументальныя роспісы
Музейныя зборы
Галерэі

Найбольш значныя творы архітэктуры:

палацава-паркавыя комплексы
у т. л. у стылі класіцызму
Ратушы
Касцёлы
у т. л. у стылі віленскага барока
у т. л. у стылі класіцызму
Уніяцкія царквы
у т. л. у стылі віленскага барока
Праваслаўныя царквы
у т. л. у стылі віленскага барока
у т. л. у стылі класіцызму
Сінагогі
Мечэці

ПЛАНЫ ГАРАДОЎ У XVII–XVIII стст.

ДРУЯ (XVII ст.)

ШКЛОЎ (сярэдзіна XVII ст.)

МАГІЛЁЎ (канец XVII ст.)

ГАРОДНЯ (1780-я гг.)

НЯСВІЖ (XVIII ст.)

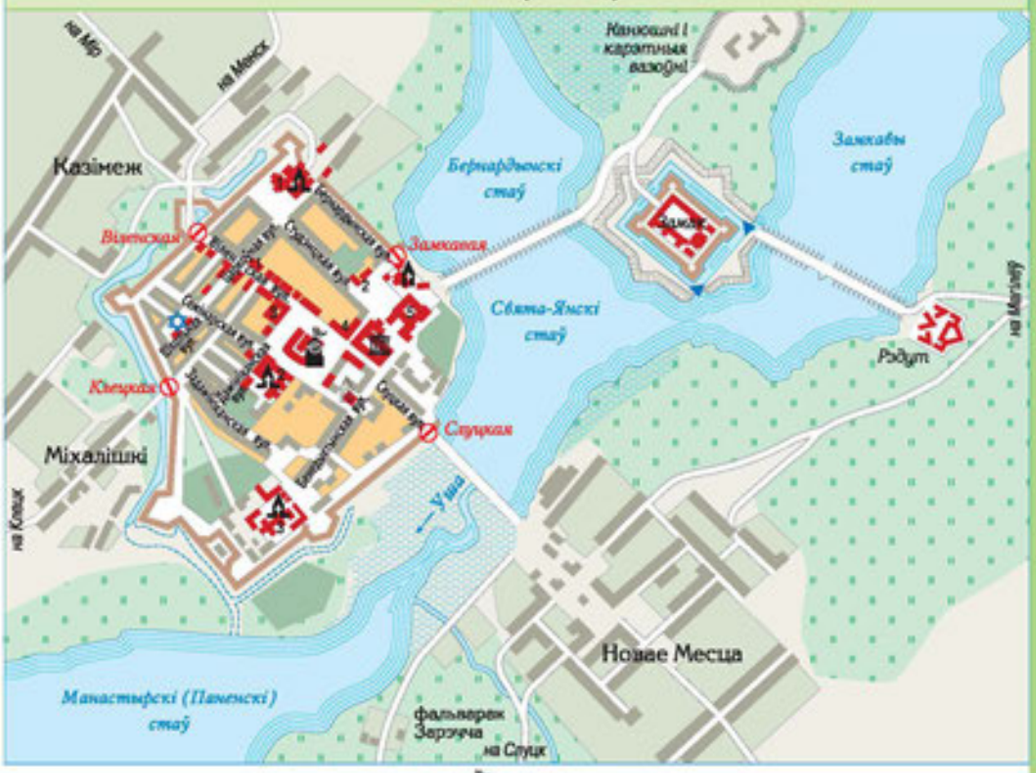

- Царква Праабражэння Гасподняга (уніяцкая)
- Касцёл Божага Цела, парафіяльны (былы езуіцкі)
- Кляштары
  1. Бернардынскі (мужчынскі) з касцёлам св. Кацярыны
  2. Дамініканскі (мужчынскі) з касцёлам Яна Хрысціцеля
  3. Бенедыктынскі (жаночы) з касцёлам св. Эўфеміі
- Сінагогі
- Ратуша з лаўкамі
- Палац (гарадская рэзідэнцыя Радзівіла)

Іншыя пабудовы
1. Аптэка
2. Плябанія
3. Заезны двор
4. Паштовы двор
5. Будынак былога езуіцкага калегіума

- Каменныя будынкі
- Драўляная забудова
- Брамы гарадскія
- Выпускныя шлюзы замкавага рова

1: 20 000 (0 – 200 м)

БАБРУЙСК (1794 г.)

- Парафіяльная уніяцкая царква
- Уніяцкая каплліца
- Былы кляштар езуітаў
- Парафіяльны касцёл
- Рэшткі замка
- Крамы
- Дом старасты
- Вадзяны млын
- Пераваз

СТАРЫ БЫХАЎ (канец XVIII ст.)

- Царква
- Касцёл
- Сінагога
- Крамы
- Брамы гарадскія

1: 12 000 (0 – 120 м)

ПОЛАЦК (1780-я гг.)

Царквы і манастыры
1. Сафійскі сабор
2. Базыльянскі мужчынскі манастыр
3. Базыльянскі жаночы манастыр
4. Базыльянская царква
5. Богаяўленскі манастыр
6. Богаяўленская царква

Касцёлы і калегіум
1. Езуіцкі касцёл Падняцення Святога Крыжа
2. Езуіцкі касцёл св. Пятра і Паўла
3. Езуіцкі касцёл св. Стэфана
4. Пабудовы езуіцкага калегіума
5. Дамініканскі касцёл Найсвяцейшай Панны Марыі
6. Францішканскі касцёл св. Антонія
7. Бернардынскі касцёл св. Ганны

Сінагога

Іншыя пабудовы
1. Правіянцкі склад
2. Пошта
3. Адміністрацыйныя будынкі
4. Палац генерал-губернатара
5. Дом Пятра I
6. Мытня

1: 10 000 (0 – 100 м)

БЕРАСЦЕ

НОВАГАРОДАК

ПІНСК

Царквы праваслаўныя
1 Мікалаеўская царква
2 Васкрасенская царква

Царквы уніяцкія
1 Базыльянская царква (закінутая)
2 Базыльянскі манастыр і Барысаглебская царква

Касцёлы і кляштары каталіцкія
1 Фарны касцёл
2 Былы езуіцкі касцёл
3 Францішканскі касцёл і кляштар
4 Дамініканскі касцёл і кляштар

Сінагога

Мячэць

Ратуша

Іншыя пабудовы

1 Гарадская цагельня
2 Мураваныя вежы замка
3 Земская канцылярыя
4 Аптэка
5 Купецкі дом
6 Крамы
7 Дом Радзівілаў
8 Кавярня
9 Шляхецкія дамы
10 Корчмы

1: 15 000 0 150 м

ВАЎКАВЫСК

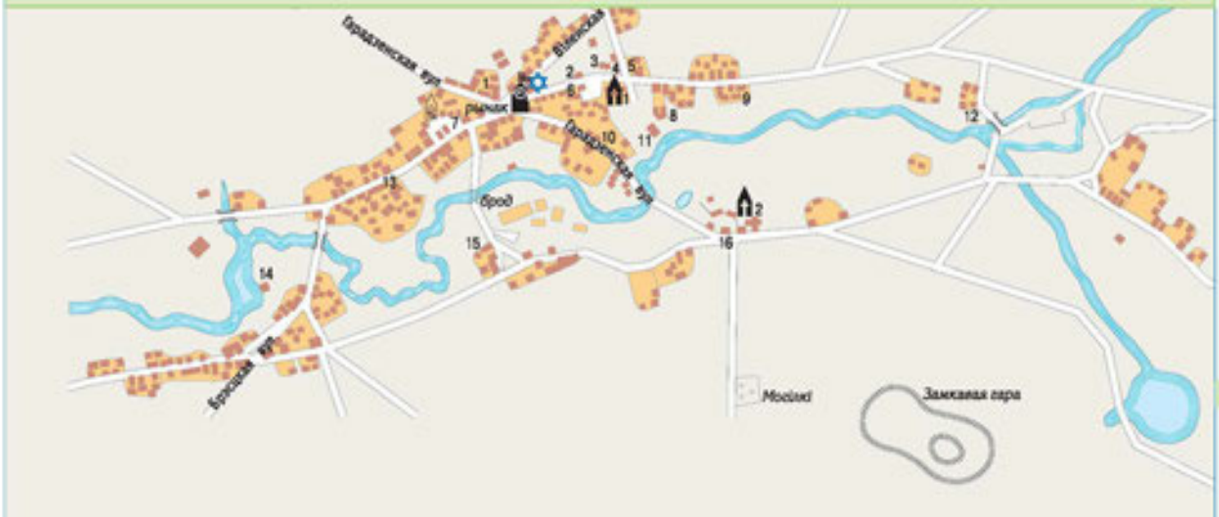

Ратуша

Царква уніяцкая (разбураная)

1 Езуіцкі касцёл і кляштар
2 Касцёл фарны

Габрэйская школа

1 Дом шляхціца Чартарыйскага
2 Земская канцылярыя
3 Дом судзі Калупайлы
4 Дом падкаморай Сухадольскай
5 Крамы
6 Дом шляхціца Быхаўца
7 Дом шляхціца Сечаня
8 Дом судзі Быкоўскага
9 Дом хірурга Берка
10 Дом суддоў земскіх і гродскіх
11 Канцылярыя гарадская
12 Дом шляхціца Немчыновіча
13 Дом шляхціца Петрашэўскага
14 Дом замкавы
15 Млын
16 Дом святара

1: 20 000 0 200 м

ВІЦЕБСК

Цэрквы праваслаўныя
1 Іллі Прарока
2 Праабражэнская (будуецца)
3 Івана Багаслова
4 Батальённая (гарнізонная) св. Цудатворца Мікалая
5 Сімяона Стоўпніка
6 Св. Аляксандра Неўскага
7 Саборная Прасвятой Багародзіцы
8 Увядзенская
9 Васкрасенская на рынку
10 Св. Пятра і Паўла
11 Благавешчання Прасвятой Багародзіцы
12 Пакрова Багародзіцы на Заручаўі
13 Раства Хрыстова
14 Васкрасенская на Заручаўі

Цэрквы і капліцы уніяцкія
1 Св. Тройцы прыходская
2 Св. Тройцы (капліца на могілках)
3 Св. Мікалая Цудатворца
4 Сашэсця св. Духу з базыльянскім жаночым манастыром
5 Св. Архістрацігa Міхаіла (капліца на могілках)

Касцёлы і капліцы каталіцкія
1 Св. Язафата (капліца)
2 Св. Варвары прыходскі
3 Піярскі
4 Бернардынскі
5 Прасвятой Тройцы прыходскі (фарны)
6 Езуіцкі
7 Дамініканскі
8 Трынітарскі

Іншыя пабудовы
1 Сіроцкі дом
2 Паштовы дом (канюшня)
3 Дом віцебскага каменданта графа Мніха
4 Батальённая школа
5 Галоўная піцейная кантора
6 Дом дваранскага сходу (асабняк Кудзіловіча), пасля 1806 г.- рэзіданцыя генерал-губернатара
7 Гімназійская школа
8 Кантора паштовая
9 Аптэка
10 Купецкія і мяшчанскія крамы (каменныя і драўляныя)
11 Дом пры саборнай царкве, дзе размяшчаюцца дзяржаўныя ўстановы (губернскае правленне, суды і г.д.)
12 Народная школа
13 Дом, у якім размешчаны гарадская паліцыя, кардэгард, турма і ваенны суд (былая ратуша)
14 Былы дом дзяржаўных устаноў
15 Губернская чарцёжная і казённая друкарня
16 Дом палкоўніка і палкавой канцылярыі
17 Дом віцэ-губернатара
18 Дом губернатара (былое езуіцкае вучылішча)
19 Капліца на месцы старажытнай царквы
20 Палкавы двор
21 Хлебныя магазіны, дзе захоўваюцца і архівы службовых устаноў
22 Турма

Будынкі каменныя

Будынкі драўляныя

Старажытная планіроўка горада

Праектная планіроўка горада канца XVIII ст.

1: 20 000 0 200 м

СЛУЦК

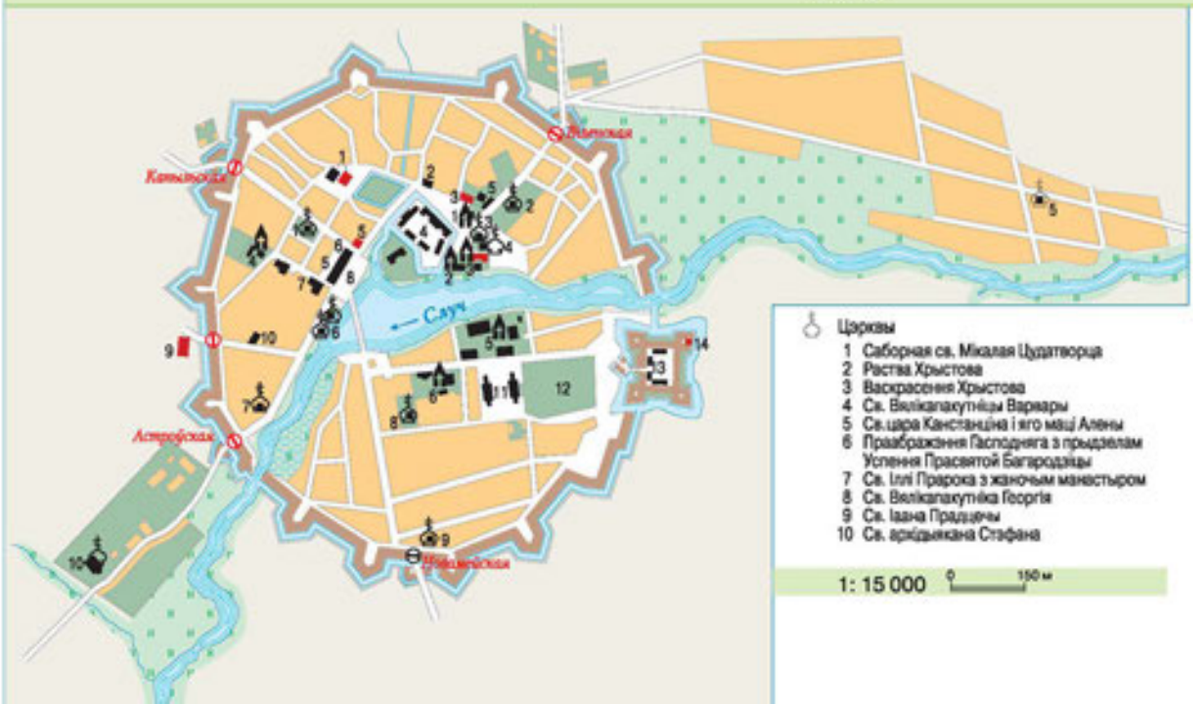

Касцёлы, кірхі і кляштары
1 Фарны або парафіяльны рымска-каталіцкі касцёл
2 Бернардынскі касцёл і кляштар
3 Новазакладзены бернардынскі кляштар
4 Лютаранская кірха
5 Кальвінісцкі кляштар, кірха і вучылішча
6 Былы езуіцкі касцёл і кляштар

Іншыя пабудовы
1 Гімназійскія школы
2 Паштовы дом
3 Дом гарадніча
4 Замак
5 Крамы
6 Гаўптвахта
7 Аптэка прывілеяваная
8 Гандлёвая плошча
9 Адміністрацыйны будынак (казначейства, кладоўка і казармы)
10 Паштовая кантора
11 Фабрыка слуцкіх паясоў князёў Радзівілаў
12 Рэгулярны сад князёў Радзівілаў
13 Цытадэль
14 Парахавы склеп у цытадэлі

Цэрквы
1 Саборная св. Мікалая Цудатворца
2 Раства Хрыстова
3 Васкрасення Хрыстова
4 Св. Вялікапакутніцы Варвары
5 Св.цара Канстанціна і яго маці Алены
6 Праабражэння Гасподняга з прыдзелам Успення Прасвятой Багародзіцы
7 Св. Іллі Прарока з жаночым манастыром
8 Св. Вялікапакутніка Георгія
9 Св. Івана Прадцечы
10 Св. арэдыякана Стэфана

1: 15 000 0 150 м

Брамы з пад'ёмным мостам мураваныя

Брама з пад'ёмным мостам драўляная

Будынкі каменныя

Будынкі драўляныя

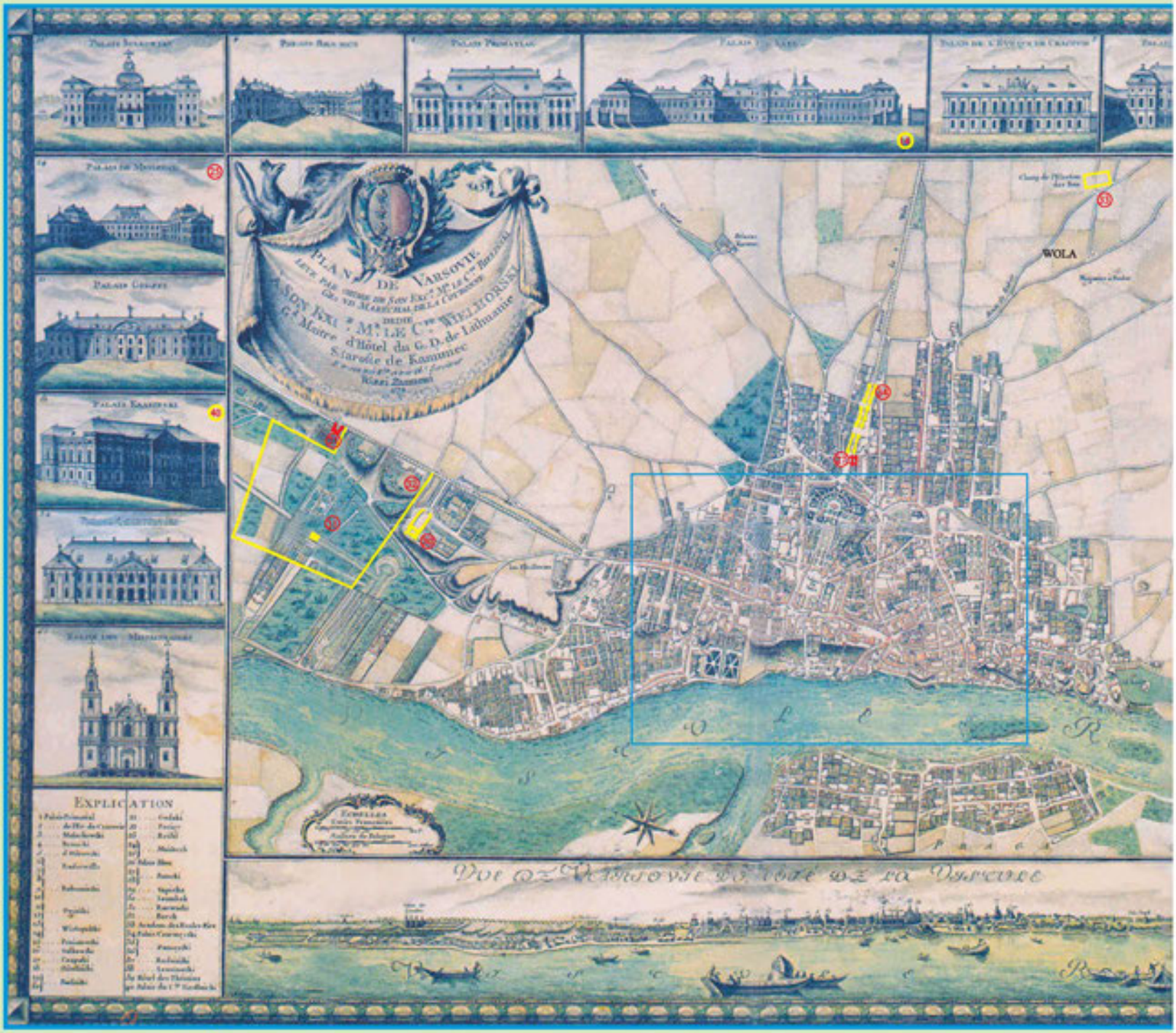

Публічныя пабудовы ў Варшаве, якія мелі значэнне ў супольнай гісторыі Рэчы

1. **Каралеўскі замак**
2. **Палац пад Блахой** (Палац князя Ёзэфа Панятоўскага)
3. **Калона Сігізмунда III Вазы**
4. **Варшавская катэдра Святога Яна** (месца каранацыі і пахавання Станіслава Аўгуста Панятоўскага)
5. **Замкавая плошча**
7. **Ратуша Старога горада**
8. **Касцёл Святога Яцэка (ордэну Аўгусцінцаў)**, месца збору Варшаўскіх сеймікаў
9. **Рэшткі сярэдневяковых муроў Старога горада**
13. **Плошча Саская**
14. **Палац Сасаў**
15. **Парк Саскі**
16. **Казіміраўскі палац** – палац, пабудаваны каралём Янам Казімірам у сярэдзіне XVII ст., сядзіба Рыцарскай школы, цяпер – рэктарат Варшавскага універсітэта
18. **Казармы каралеўскай школы кадэтаў**, цяпер – Варшаўскі універсітэт
28. **Арсенал**
30. **Палац Младзекоўскіх** (Мнішкаў), сядзіба расійскага пад час паўстання Касцюшкі
33. **Замак Уяздоўскі**, казармы Літоўскай Пешай Гвардыі
31. **Палац Станіслава Аўгуста Панятоўскага** ў Лазенках
32. **Будучая мяжа Лазенкаўскага парка**
43. **Месца выбараў караля Рэчы Паспалітай і вялікага**
34. **Казармы Гвардыі Коннай Кароны** (Саская Вось)
36. **Калегіум Нобіліум** – Вышэйшая школа Піяраў
37. **Казармы Гвардыі Пешай Кароны**, былы кляштар
38. **Опералыня**, пабудаваная Аўгустам Моцным Сасам, першы
39. **Нацыянальны тэатр** у 1772 – 1821 гг.
40. **Палац Рэчы Паспалітай** (Палац Красінскіх) – сядзіба фінансаў Абодвух Народаў
41. **Палац Брула** – сядзіба пасольства Расіі, якую набылі ў 1787 г.
42. **Палац Прымаса** – старшыні Каталіцкага Касцёла, Інтэрэгента–

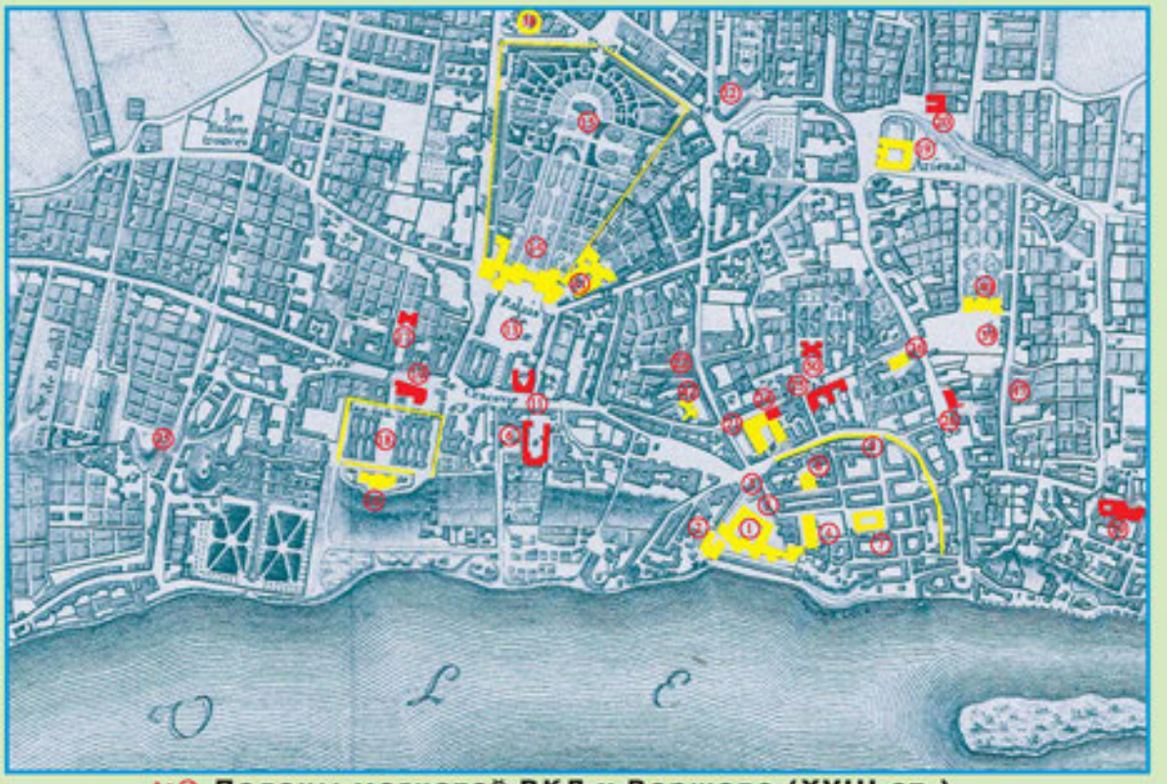

№ 18 Палацы магнатаў ВКЛ у Варшаве (XVIII ст.)

6 Палац Радзівілаў, Кракаўскае Прадмесце, 46/48
Пачаў будавацца ў 1643 г. па замове вялікага кароннага гетмана Станіслава Канецпольскага. З 1647 па 1818 г. быў уласнасцю Радзівілаў. У XIX ст. перабудаваны ў палац намеснікаў. Сёння тут знаходзіцца рэзідэнцыя прэзідэнта Польшчы.

16 Палац Тышкевічаў, Кракаўскае Прадмесце, 32
Пабудаваны польскім і літоўскім гетманам Людвікам Тышкевічам у 1781– 1792 гг. Архітэктарам да 1785 г. быў Завадскі, а пасля разарвання кантракту з ім, Ян Хрысціян Камсэцер. У выніку атрымаўся адзін з найпрыгажэйшых палацаў Варшавы ў стылі класіцызму з фасадам, які прымыкаў да вуліцы. У XIX ст. належаў Патоцкім. Цяпер належыць Варшаўскаму універсітэту.

11 Палац Агінскіх
Пабудаваны ў пач. XVIII ст. Належаў Агінскім з пач. XVIII ст. да кан. XVIII ст. На ягоным месцы цяпер стаіць гатэль Еўрапейскі.

12 Палац Агінскіх (Вішнявецкіх), пл. Банкавая, 3
Пабудаваны ў пач. XVIII ст. Вішнявецкімі. Пасля перайшоў да роду Агінскіх. У XIX ст. быў перабудаваны ў палац Міністра фінансаў.

17 Палац Чапскіх (іншыя назвы – Красінскіх ці Рачынскіх), Кракаўскае Прадмесце, 5.
Пабудаваны ў 1680 –1705 гг. (на месцы драўлянага двору Радзівілаў), для прымаса Міхала Радзеёўскага, па праекце Тыльмана з Гамэрэн. У 1733 будынак набыла сям'я Чапскіх. У 1752 – 56 гг. перабудаваны ў познабарочным стылі. У XIX ст. належаў Красінскім, а ў пачатку XX ст. перайшоў перайшоў да графоў Рачынскіх. Цяпер у будынку размяшчаецца польская Акадэмія Мастацтваў.

20 Палац Мастоўскіх, вул. Навалінье, 2
Пабудаваны ў 1762 –1765 гг. у барочным стылі для мінскага ваяводы Яна Аўгуста Гільзена. У 1795 г. быў набыты Тадэвушам Мастоўскім, а ў пачатку XIX ст. перайшоў да гарадскіх уладаў і перабудаваны ў стылі класіцызму. Сёння ў палацы размяшчаецца Камендатура паліцыі.

22 Палац Пацеяў (не захаваўся), перахрыжаванне вуліц Сенатарскай і Мальера
Дата будаўніцтва невядомая. У XVIII ст. належаў Пацеям. У 1808 г. разабраны і на яго месцы пабудаваны Вялікі тэатр і Тэатральная плошча .

23 Бельведэр, вул. Бельведэрская, 54 – 56
Быў пабудаваны ў 1662 г. літоўскім падканцлерам Крыштафам Пацам. У 1764 г. перайшоў да Станіслава Панятоўскага, які размясціў тут фаянсавую фабрыку. У XIX ст. палац быў моцна перабудаваны. Сёння – адна з рэзідэнцый прэзідэнта Польшчы.

24 Палац Шаняўскіх, вул. Мядовая, 8
Пабудаваны ў пач. XVIII ст. (да 1733 г.) ліўскім падкаморным Шаняўскім.
У пач. XIX ст. перайшоў да сям'і Астроўскіх і быў перабудаваны ў стылі класіцызму.

25 Палац Мнішкаў-Хадкевічаў, вул. Мядовая,14
У 1630 г. кракаўскі біскуп пабудаваў палац, які быў знішчаны шведамі ў 1655 г. і адбудаваны ў канцы XVII ст. маршалкам каронным Ежы Мнішкам. У 1790 г. пасля частай змены гаспадароў перайшоў да Хадкевічаў.

26 Будынак Тэатынаў, вул. Длуга, 8 –10
Пабудаваны ў 1764 г. У 1774 г. будынак набыў Іахім Храптовіч. Пасля вайны не адбудаваны.

27 Палац Любамірскіх (Радзівілаў), плошча за Жалезнай Брамай
Палац пабудаваны Радзівіламі да 1712 г. Належаў сям'і да 1730 г.

28 Палац Сапегаў, вул. Закрочымская, 6
Палац быў пабудаваны ў 1731 –1746 гг. па замове канцлера ВКЛ Яна Фрэдэрыка Сапегі. Познебарочны праект палаца распрацаваў каралеўскі архітэктар Ян Жыгімонт Дэйбл. У 1817 г. палац быў выкуплены ўладамі Каралеўства Польскага і перабудаваны ў кашары. Цяпер у будынку размяшчаецца школьна-выхаваўчае аб'яднанне для дзяцей з дэфектамі слыху.

35 Замак Астрожскіх (іншыя назвы – палац Гінскіх, Замойскіх), вул. Тамка, 41
У канцы XVI ст. распачата будаўніцтва замка кракаўскім кашталянам Янушам Астрожскім. У канцы XVII ст. новыя ўласнікі Гінскія перабудавалі замак у палац па праекце Тыльмана з Гамэрэн. З 1771 г. належаў Чапскім, а пасля – Хадкевічам. У XIX ст. моцна перабудаваны. Цяпер у будынку размяшчаецца таварыства імя Фрэдэрыка Шапэна.

37 Палац Плятэраў (не захаваўся), вул.Святаярская
Пабудаваны ў 1733 г. У сярэдзіне XVIII ст. належаў Канстанціну Людвіку Плятэру. У канцы XVIII ст. быў моцна перабудаваны. У канцы XIX ст. быў уключаны ў жылую забудову.

38 Палац Радзівілаў-Пацаў, вул. Мядовая,15
Пабудаваны ў канцы XVII ст. для князя Дамініка Мікалая Радзівіла па праекце Тыльмана з Гамэрэн. Быў уласнасцю Радзівілаў да пачатку XIX ст. У 1825 г. перайшоў да Пацаў і быў перабудаваны ў стылі класіцызму. Цяпер у будынку размяшчаецца Міністэрства аховы здароўя.

Паспалітай

пасла О. Ігалстрома, спалены

князя Літоўскага

Пірраў
Нацыянальны тэатр да 1772 г.

Камісіі Нацыянальнай адукацыі і Камісіі

з бюджэту Рэчы Паспалітай для Расіі
галавы Рэчы Паспалітай на час выбараў караля

ПАДЗЕЛЫ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ (1772 – 1796 гг.)

ХРЫСЦІЯНСКІЯ КАНФЕСІІ ў РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ (XVIII ст.)

Тэрыторыі распаўсюджвання

- рымска-каталіцкай царквы
- грэка-каталіцкай (уніяцкай) царквы
- пратэстанцкай царквы
- праваслаўнай царквы
- дзвюх канфесій

Тэрытарыяльныя лініі прыкладна адпавядаюць сучаснасным колькасці вернікаў

- Пратэстанцкія зборы
- Парафіі каталікоў армянскага абрада
- Месцы аселяцыі старавярадцаў

Канфесійнае становішча ВКЛ у XVIII ст.

- уніяты
- каталікі
- праваслаўныя
- іудзеі
- пратэстанты
- старавярадцы
- мусульмане
- 1 %

Населеныя пункты

- ВАРШАВА — сталіца Рэчы Паспалітай
- ВІЛЬНЯ — сталіца Вялікага княства Літоўскага
- МЕНСК — цэнтры ваяводстваў
- Галіч — цэнтры зямель
- Ашмяны — цэнтры паветаў
- Крэва — іншыя населеныя пункты

Межы

- дзяржаў у сярэдзіне XVIII ст.
- памяж Каралеўствам Польскім і Вялікім княствам Літоўскім да 1791 г.
- Рэчы Паспалітай напярэдадні падзелаў
- ваяводстваў (зямель) Рэчы Паспалітай у 1768 г.
- Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь

Тэрыторыі дзяржаў у 1769 г., напярэдадні падзелаў Рэчы Паспалітай

- Аўстрыйская Імперыя
- Расійская Імперыя
- Каралеўства Прусія

Межы дзяржаў, утвораных ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай

- Аўстрыйскай Імперыі
- Расійскай Імперыі
- Каралеўства Прусіі

Тэрыторыі, якія адышлі ад Рэчы Паспалітай

- да Аўстрыйскай Імперыі ў 1769—1770 г.г.
- паводле першага падзелу ў 1772 г.
- да Каралеўства Прусіі ў 1790 г.
- паводле другога падзелу ў 1793 г.
- паводле трэцяга падзелу ў 1795 г.

КАР. ПРУСІЯ — Назвы дзяржаў

Жамойць — Гістарычныя вобласці

- Месца ўтварэння Барскай канфедэрацыі 28.02.1768 г.
- 1773 — Месца і год пацверджання сеймам вынікаў першага падзелу Рэчы Паспалітай
- 3 V — Абранне Вялікага Сейму (1788—1792 г.г.) і прыняцце Канстытуцыі 3 мая 1791 г.
- Месца ўтварэння Таргавіцкай канфедэрацыі 14.05.1792 г.
- 1793 — Месца і год пацверджання сеймам вынікаў другога падзелу Рэчы Паспалітай
- Адрачэнне ад трона (абдыкацыя) караля польскага і вялікага князя літоўскага Станіслава Аўгуста Панятоўскага 25.11.1795 г.

Населеныя пункты

- ВІЛЬНЯ — сталіцы дзяржаў
- Полацк — цэнтры ваяводстваў і зямель Рэчы Паспалітай
- Слуцк — іншыя населеныя пункты

Межы

- дзяржаў у сярэдзіне XVIII ст.
- Рэчы Паспалітай напярэдадні падзелаў
- Вялікага княства Літоўскага
- ваяводстваў (зямель) Рэчы Паспалітай у 1768 г.
- Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь

1:10 000 000 (0 — 100 км)

МУСУЛЬМАНЕ ў ВКЛ (XVIII ст.)

- месцазнаходжанне мусульман (татар і крымскіх татар)
- месцы, у якіх існавалі мячэці

час з'яўлення татарскіх паселішчаў: кан. XIV ст. | XV ст. | XVI ст.

1:8 000 000 (0 — 80 км)

22° на ўсход ад Грынвіча
Расейны
Упіта
Вількамір
Коўна
Трокі
Вільня
Дзюнабург
Браслаў
Ашмяны
Ліда
Гародня
Аўгустаў
Новагародак
Менск
Слонім
Ваўкавыск
Беласток
Берасце
Пінск
Тыльзіт
Інстарбург
Нордэнбург
Ангербург
Лётцэн
Рэйн
Алецка
Лік
Еганісбург
Кольна
Радзілава
Ганязь
Ломжа
Астраленка
Замброва
Тыкоцін
Бельск
Цеханавец
Нур
Венгроў
Лiў
Саколаў
Драгічын
Мельнік
Седльцы
Лятовічы
Жэлехаў
Радынь
Коцка
Парчаў
Стэнжыца
Астроў
Пулавы
Бэлжыцы
Люблін
Ковель
Шацк
Паварск
Несухоежы
Мазыр
Жамойцкае княства
В Я Л І К А Е
К Н Я С Т В А
Л І Т О Ў С К А Е
К А Р А Л Е Ў С Т В А П Р У С І Я
Р Э Ч Ы
В А Я В О Д С Т В А
П О Л А Ц К А Е
П А Л Е С С Е
Н А В А Г А Р О Д С К А Е
П О Д Л Я Ш Ш А
Л Ю Б Л І Н С К А Е
В А Л Ы Н Ь
Т О Ў
С Т В А
П О Л Е С Ь
А Ў

Населеныя пункты

па тыпу паселішча

Шаўлі	гарады
Лагойск	мястэчкі
Лынтупы	вёскі

па адміністрацыйным значэнні

ВІЛЬНЯ	сталіца ВКЛ
Віцебск	цэнтры ваяводстваў і княстваў ВКЛ
Ашмяны	цэнтры паветаў ВКЛ
Магілёў	іншыя паселішчы
	цэнтры правінцый
	цэнтры частак ВКЛ (Ковенскай, Віленскай, Гарадзенскай)

Межы

- дзяржаў у сярэдзіне XVIII ст.
- ВКЛ і залежных дзяржаў
- ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай
- ваяводстваў ВКЛ
- паветаў ВКЛ
- І падзелу Рэчы Паспалітай 1772 г.
- ІІ падзелу Рэчы Паспалітай 1793 г.
- ІІІ падзелу Рэчы Паспалітай 1795 г.
- частак ВКЛ 14.12.1794 – 08.08.1796 гг.
- Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь

Падзеі Таргавіцкай канфедэрацыі 1792 г.

- месца абвяшчэння Генеральнай канфедэрацыі ВКЛ
- месцы абвяшчэння актаў у падтрымку канфедэрацыі

Вайна і інтэрвенцыя 1792 г.

- кірункі інтэрвенцыі расійскіх войскаў
- кірункі адыходу войскаў ВКЛ
- раён дыслакацыі рэштак войскаў ВКЛ
- 26.06 месцы і даты баёў

Маёнткі

секвестраваныя

- у дзяржавы
- у духавенства
- у шляхты

падараваныя (пажалаваныя)

- у вечную ўласнасць
- ранейшым уладальнікам на розных умовах
- расійскім дваранам ва ўласнасць

Лічбамі на карце пазначаны:

1 Курляндскае і Земгальскае герцагства
2 Інфлянцкае княства

1:2 000 000 0 20 км

ПАЎСТАННЕ 1794 г. У ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ

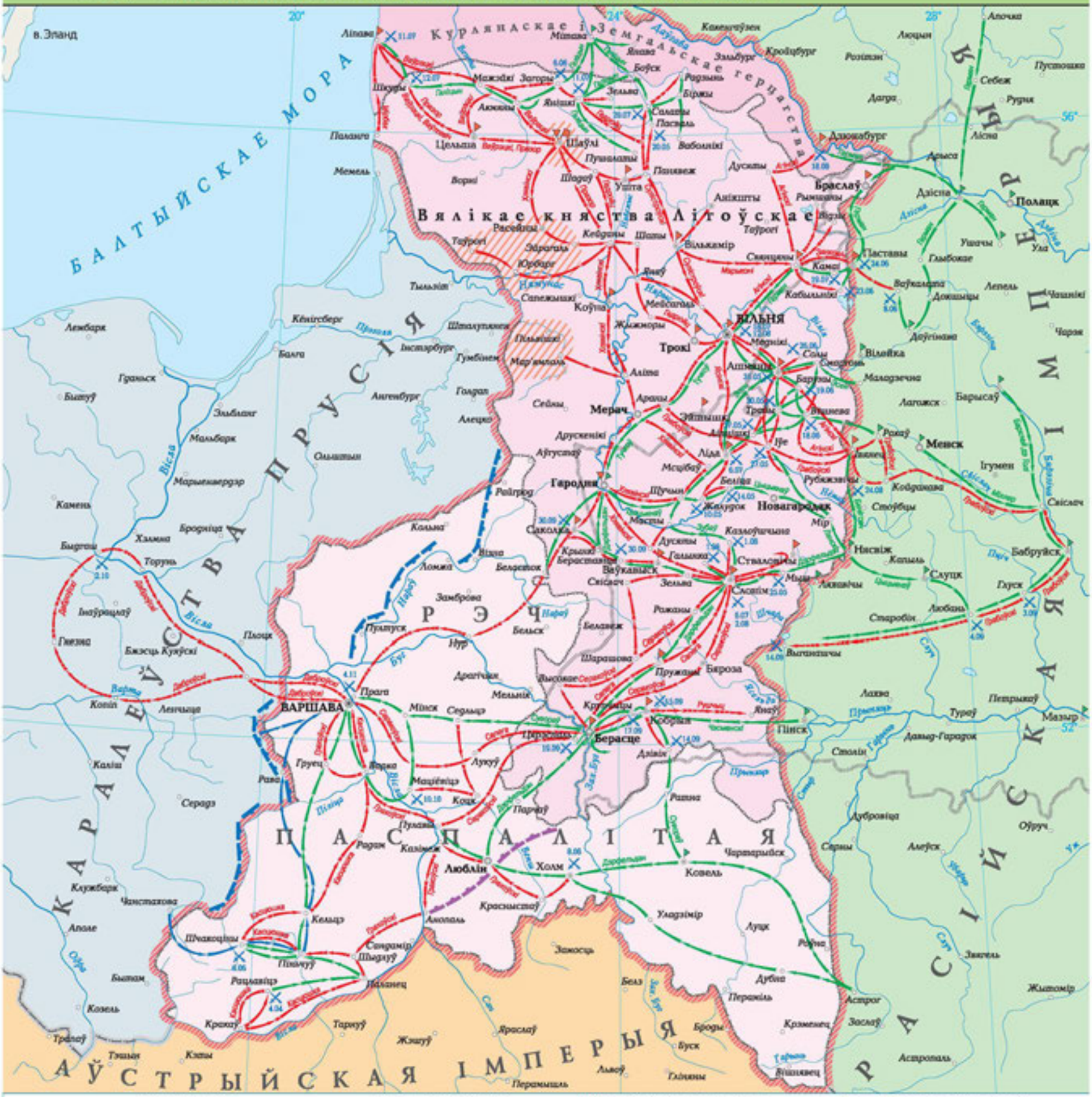

ОРДЭНСКІЯ ФАРМАЦЫІ

Групы манаскіх фармацый

- Мужчынскія ордэны
- Уласна манахі (бенедыктыны, цыстарэнцы, картэзіянцы)
- Каноніі рэгулярныя (трынітарыі, каноніі рэгулярныя латаранскія, каноніі рэгулярныя ад пакуты)
- Клерыкі рэгулярныя (банфраты, езуіты, камуністы, місіянеры, марыяне, піяры, рохіты)
- Жаночыя ордэны
- Жабрацкія ордэны (аўгусцінцы, францішканы-бернардыны, дамініканы, кармеліты босыя, кармеліты абутыя)
- Адкрытыя ордэны "новага тыпу"
- Парафіі ордэну
- Найбуйнейшыя манастыры уніяцкага ордэна базыльян

Населеныя пункты

- ВАРШАВА сталіцы дзяржаў
- Трокі цэнтры ваяводстваў ВКЛ
- Слуцк гарады і мястэчкі
- Вяроніча вёскі

1:8 000 000 0 80 км

Межы

- Рэчы Паспалітай напярэдадні падзелаў
- Вялікага княства Літоўскага ваяводстваў (зямель) Рэчы Паспалітай у 1768 г.
- Сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь

Ордэнскія дамы
- у гарадах і мястэчках
- у вёсках

Межы правінцый ордэна

Рэзідэнцыі ордэна

ОРДЭН ЕЗУПАЎ

ОРДЭН ФРАНЦІШКАНАЎ

Ордэнскія дамы францішканаў

абсерванты (бернардынаў)	канвентуалы
у гарадах і мястэчках	
у вёсках	
Парафіі ордэнаў	

Межы правінцый ордэна

Гародня Цэнтры кустодый

ОРДЭН ДАМІНІКАНАЎ

Ордэнскія дамы дамініканаў
- у гарадах і мястэчках
- у вёсках

Парафіі ордэна

Межы правінцый ордэна

Ордэнскі дом дамініканаў-абсерванты

ІУДАІЗМ І ГАБРЭЙСКАЕ САМАКІРАВАННЕ Ў ВКЛ (XVIII ст.)

Населеныя пункты

- **ВАРШАВА** — сталіца Рэчы Паспалітай
- **ВІЛЬНЯ** — сталіца Вялікага княства Літоўскага
- **МЕНСК** — цэнтры ваяводстваў Рэчы Паспалітай
- **Ломжа** — цэнтры земляў Рэчы Паспалітай
- Ашмяны — цэнтры паветаў ВКЛ
- Крэва — іншыя населеныя пункты
- Слуцк — цэнтры габрэйскіх абшчын

Межы

- дзяржаў у сярэдзіне XVIII ст.
- Рэчы Паспалітай напярэдадні падзелаў
- Вялікага княства Літоўскага
- ваяводстваў (земляў) Рэчы Паспалітай у 1768 г.
- габрэйскіх абшчын (кагалаў)
- сучасная мяжа Рэспублікі Беларусь

Іудаізм і габрэйскае самакіраванне

- Быхаў — абшчыны, утвораныя ў XVIII ст.
- ВІЛЬНЯ 1704 — месцы і гады пасяджэнняў Сейма габрэяў ("Літоўскі Ваад")
- габрэйскія друкарні

сінагогі

- мураваныя
- драўляныя

Развіццё хасідызму

- першапачатковы прыход у ВКЛ у другой палове XVIII ст.
- кірункі наступнага ўплыву на тэрыторыі ВКЛ

цэнтры хасідызму

- Індура — заходні куст
- Шклоў — паўночна-ўсходні куст

апаненты хасідызму

- Радунь — мітнагдызм (рабін Ілля Вільнер – Віленскі Гаон)

1:4 500 000 (0 — 45 км)

РАССЯЛЕННЕ ГАБРЭЯЎ У ВКЛ (XVIII ст.)

Шчыльнасць габрэйскага насельніцтва па ваяводствах (чал. на кв. км.) у кан. XVIII ст.

0 — 0,2 — 0,5 — 0,9

- Месцапражыванне габрэяў у XVIII ст.

Колькасць габрэяў ВКЛ у 1766 г. – 157 200 чал.

1:8 000 000 (0 — 80 км)

СТАРАЖЫТНЫЯ КАРТЫ І ГІСТАРЫЧНЫ КАМЕНТАРЫЙ

PAR TIE
PALATI NAT
DE POLOCZK.
NA
WI
PALA
CHAS TEL
TINAT DE
NIE DE
MINSK.
BORIS SOW.
OCCIDENT
Ludsen
Siebis
Krasnygrod
Quadasew
Lissa
Niessowa
Niessoarda
Sokol
Dryssa
Duissna
Psuia
Bohomacs
Vzacza
Polocsk
Weromacs
Tiroula
Dolce
Suchodolko
Kissoam
Cissoua
Sussa
Dzieralt
Vla
Lepel
Lukomla
Cuszeia
Krasnystaw
Chudow
Grusska
Lesnica
Dolkowicze
Plessenice
Zobin
Kamien
Camyenka
Lohoisk
Ostrocuyce
Horodock
Horodiszczi
Wolma
Brodna
Borysow
Radoszkow
Kruptu
Bobr
Chlowno
Zamerne
Dukora
Ihumain
Cituea
Oczyca
Bohusszewice
Brodzies
Lesniczki prieoros
Jurjewiczo
Bialynicz
Kruhla
Odruczko
Tołoczyn
Sokolnia
Obolce
Biebica
Ciecierzyn
Wiscicowa

PARTIE DE
LITHUANIE
ou sont les PALATINATS de
POLOCZK, WITEPSK,
MSEISLAW,
Et partie de MINSK.
Avec le DUCHÉ de SMOLENSKO.
Par le S.r SANSON d'Abbeville
Geographe ordinaire du Roy.
A Paris chez Pierre Mariette,
rue S. Iacques a l'Esperance.
Avec privil. pour 20 ans.
1665
Witepsk
DUCHÉ DE
SMOLENSKO.
Mohilow
Eschelle
Mille Pas Geometriques
Lieues communes de France
Lieues d'Allemagne et de Pologne
ORIENT
MIDY
DE MOHILOW.

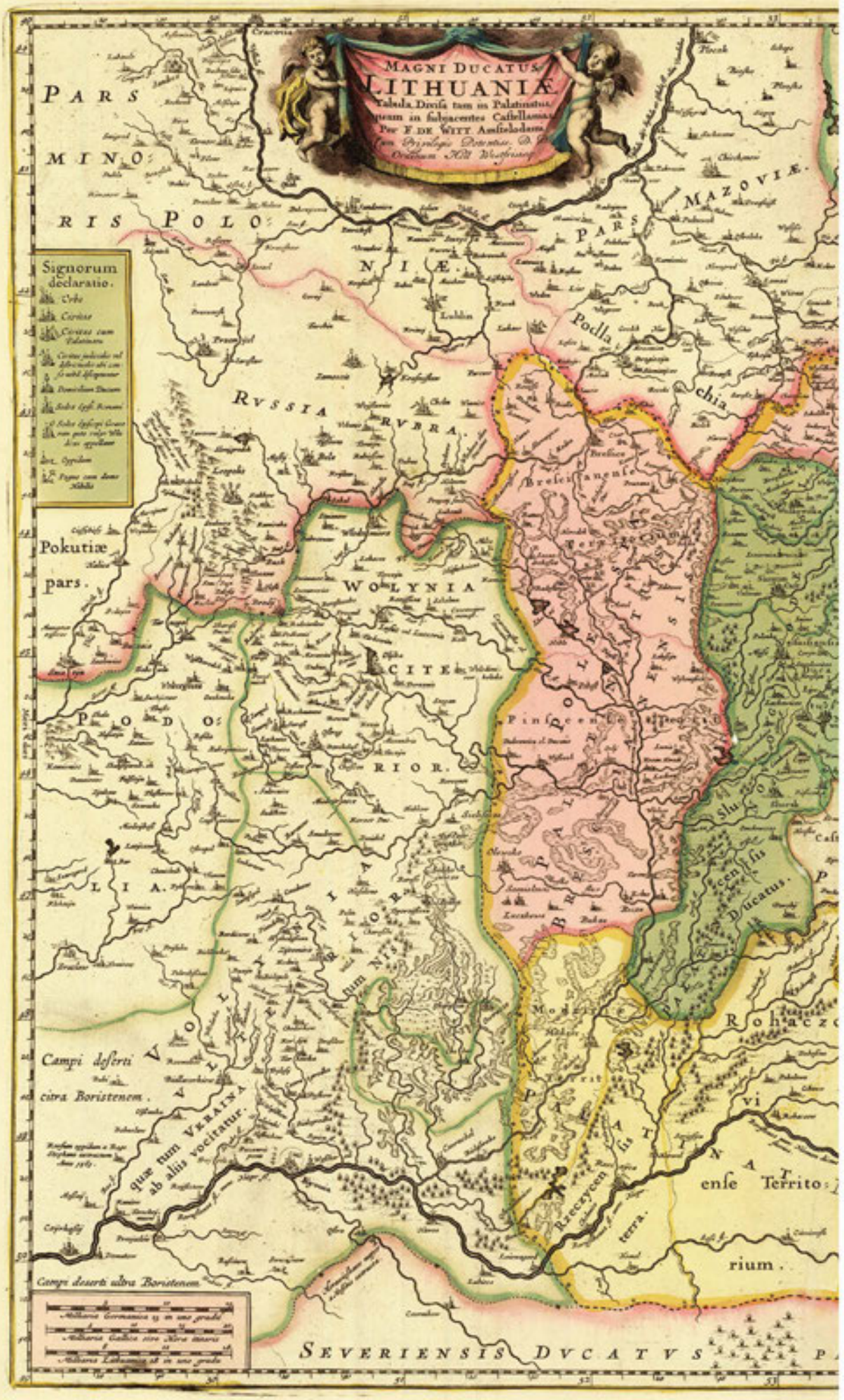
MAGNI DUCATUS
LITHUANIÆ
PARS
MINORIS POLONIÆ.
PARS MAZOVIÆ.
Signorum declaratio.
Podlachia
RUSSIA RUBRA.
Pokutiæ pars.
WOLYNIA
CITE
POLONIA
RIOR.
Pinscensis Palatinatus.
Slucensis Ducatus.
Rohaczo
Campi deserti ultra Boristenem.
quæ tum UKRAINA ab aliis vocitatur.
Rzeczycensis terra.
Territorium.
SEVERIENSIS DUCATUS

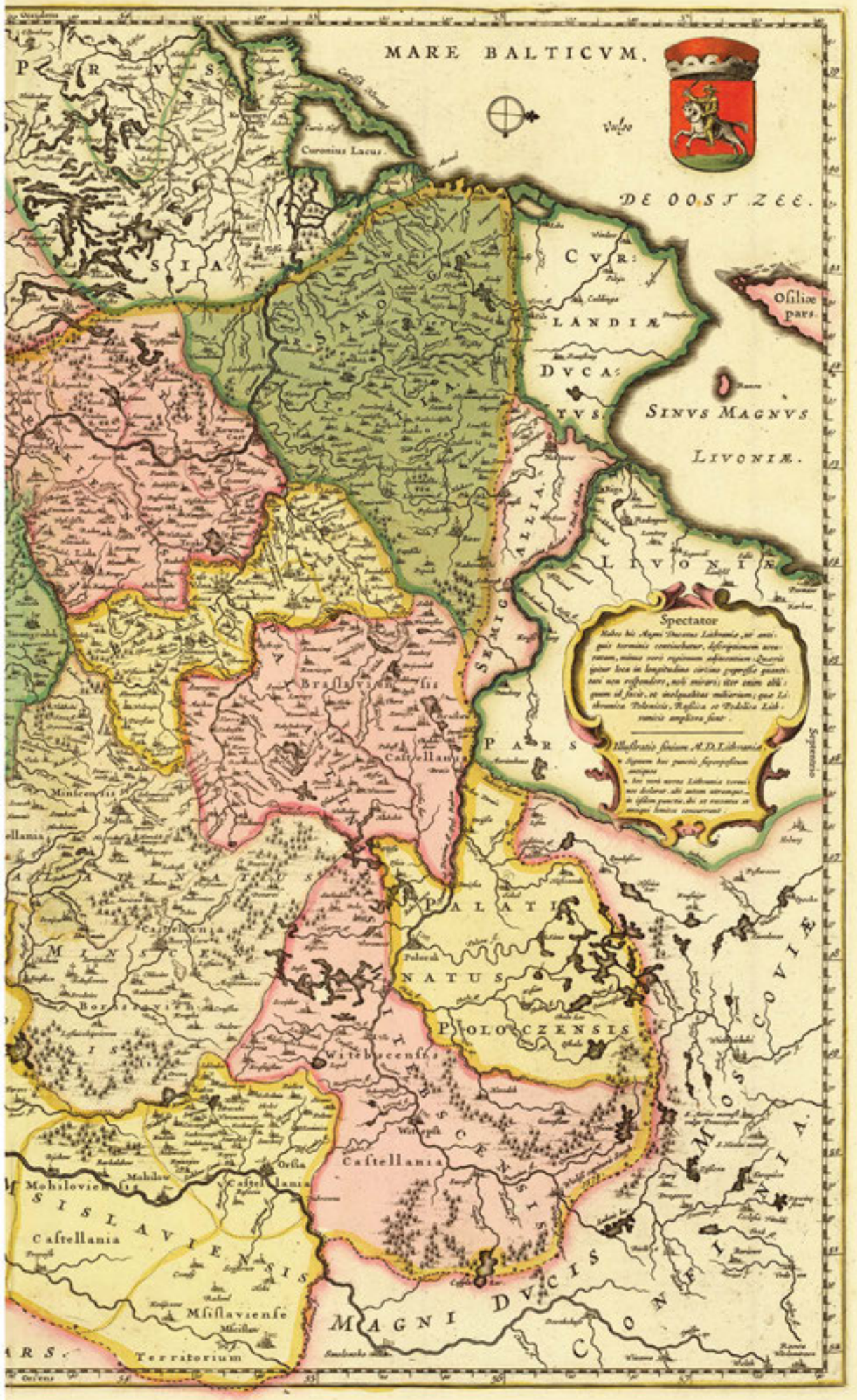
MARE BALTICVM.
Coronius Lacus.
DE OOST ZEE.
Osiliæ pars.
SINVS MAGNVS
LIVONIÆ.
LIVONIA
Spectator
Brasławiensis
Castellania
PARS
PALATINATVS
POLOCZENSIS
Witebscensis
Castellania
Mohiloviensis
Castellania
SISLAVIENSIS
Castellania
Mstislaviense
Territorium
MAGNI DVCIS
MOSCOVIA

MAGNUS DUCATUS
LITHUANIA
in suos Palatinatus et Castellanias
divisa,
non solum accuratissime delineata
sed etiam
plurimis in aliis Mappis
omissis locis
aucta
cura et sumptibus
TOB. CONR. LOTTER
Geogr. et Chalcogr.
Aug. Vind.
SCALA.
RIGA
Duneburg
Crasian
Bieze
Bresian
MEDNICAY
Radziwiliszki
ROSIENNE
Curische Haff
Wilkomierz
Dubinki
KOWNO
Rudniki
OSMIANA
Olita
LIDA
NOVOGRODECK
Wolkowilka
SLONIM
Wiesna
Lunna
Sarallo
BIELSCK
Pultnusk
Nur
Drogiczyn
Mielnick
WARSAU
Liw
BRESTZ
BRESSICI
Kolynol
Kodeu
Biala
Czersko
Lukow
Czartoryssko
Weldowa
LUBLIN
Kasimierz
CHELM
PRUSSIA
OCCIDENS
SAMOGITIÆ
PARS
PALAT.
LUBLINENSIS
CHELMENS.
MAZOVIA
PALATINATUS
TERRITORIUM
BRESTENSIS
VOLHYNIA
LIVONIA
CURLANDIA
PRUSSIA

MAGNUS POLOCENSIS
PALATINATUS
WITEPSKIENSIS
Wielitsch
Kolian
Sokol
Drielsna
Suras
POLOCZK
WITEPSK
CASTELLANIA
Ula
Lelmica
Radziwilow
BORYSOW
MINSK
SMOLENSKO
CASTELLANIA
ORSA
MSCISLAW
MOHILOW
CASTELLANIA
MOHILOVIENSIS
TERRIT. ROHACZOVIENSE
ROHACZOW
SLUCZK
TERRIT. RZECZYCENSIS
RZECZYCA
MODZIER
CZERNOBOW
Czernobel
MOSCOVIA
LIVONIA
POLONIA
MERIDIES

CARTE DV GRAND DVCHE DE LITVANIAE, dressee par
de la Soc. Cosmogr. par les Soins d
SEPTENTRIO
SINVS LIVONICVS & RIGENSIS
INFLANTY
CVDZE
MARE BALTICVM
die OST-SEE
POWIAT
WILENS
LIDZKI
POWIATS
SLONIMSKI
MAGN, DVCATVS
LITVANIAE
in svos PALATINATVS
et DISTRICTVS DIVISVS
delineatus a Reverendo Domino Ioanne
Niezyecki Soc. Iesu, simulque
exactiore locorum positione
quantum fieri potuit correctus
a Tobia Majero.
Norimbergæ
Impensis Homannianorum Heredum.
1749.
De Scalis

Le Rev. Pere Iean Nieprecki, de la Soc. de Iesu en Lituanie, & rectifié par T. Mayer, ...
ANTSKIE
DZTWO
IMPERII
RVSSICI
PARS
SMOLENSK
ORSZANSKI
POWIAT
MOZYRSKI
POWIAT

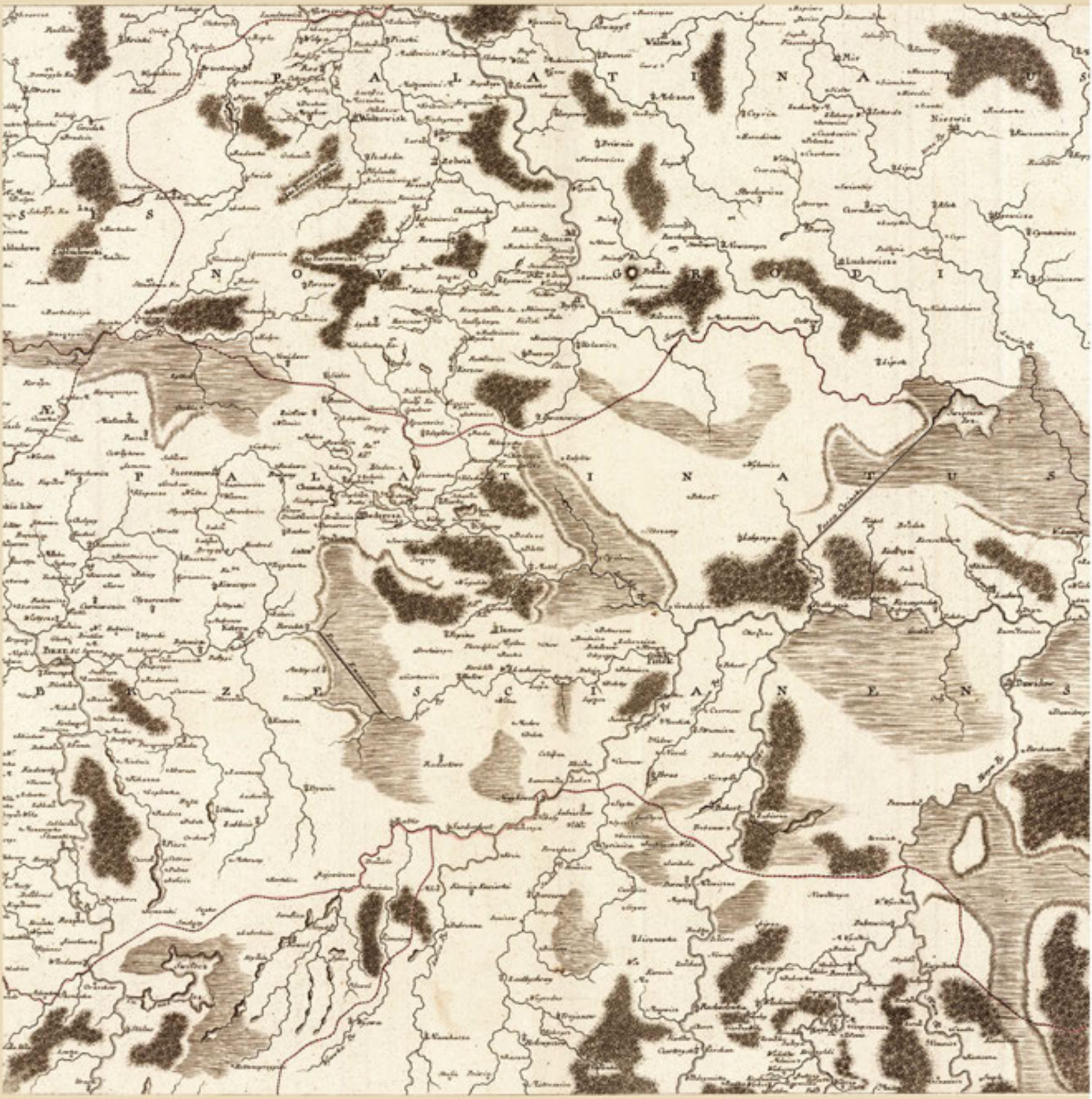
P A L A T I N A T U S
N O V O G R O D I E
P A L A T I N A T U S
B R Z E S C I A N E N S

CARTE DE LA
LITHUANIE RUSSIENNE
qui comprend les PALATINATS
de LIVONIE, de WITEPSK, de MISCISLAW,
et une partie de ceux de
POLOCK et de MINSK
cédés par la POLOGNE à la
RUSSIE.
Dressée sur l'Exemplaire des
Héritiers HOMANN 1775.
A VENISE.
LIVONIE
GOUVERNEMENT DE NOWOGRODEK
GRANDE
DUCHE
DE LITHUANIE
PALATINAT DE NOWOGRODEK
PALATINAT DE POLOCK
PALATINAT DE MINSK
PALATINAT DE MISCISLAW
PALATINAT DE WITEPSK
GOUVERNEMENT DE MOHILOW
GOUVERNEMENT DE SMOLENSK
GOUVERNEMENT DE RUSSIE
Hameau Pagus
Monastère Monasterium
Village Oppidum
Petite Ville Vicus
Ville Vicus
Ville Capitale Vicus Capitalis
ECHELLE
Lieues Allemandes de 15 au Degré
Verstes Russes de 104 au Degré
Le mot See Signifie Lac
Longitude du premier Méridien en Degrés à l'Ouest de celui de Paris

Гістарычная картаграфія – бадай што самы наглядны сродак адлюстравання ведаў пра мінуўшчыну. На карце ў канцэнтраваным выглядзе можна змясціць такі вялізны пласт інфармацыі, што яго апісанне заняло б шмат старонак тэксту. Таму многія навуковыя і папулярныя выданні, прысвечаныя гісторыі Беларусі, змяшчаюць гістарычныя карты. Без іх немагчыма было б уявіць сабе, напрыклад, "Энцыклапедыю гісторыі Беларусі" ў 6 тамах. Не выпадкова карты з гэтага выдання, афармленыя ў якасці самастойнага "Атласа гісторыі Беларусі ад старажытнасці да нашых дзён" (выйшаў у 2004 г.), карыстаюцца вялікім попытам. Не меншае значэнне мае гістарычны раздзел "Нацыянальнага атласа Беларусі", выдадзенага ў 2002 г. Але, тым не менш, да апошняга часу ў Беларусі не было адмысловага гістарычнага атласа, распрацаванага па адзінай канцэпцыі.

Спробы стварыць такі атлас рабіліся неаднаразова. Адна з такіх спроб бярэ пачатак з 1999 г. Тады група беларускіх гісторыкаў аб'ядналася вакол ідэі стварэння гістарычнага атласа і пачала працаваць над яе рэалізацыяй. У склад гэтай ініцыятыўнай групы ў розны час уваходзілі В.А. Астрога, А.А. Мяцельскі, В.Л. Насевіч, В.П. Пазднякоў, Г.М. Сагановіч, М.Ф. Спірыдонаў і інш. Да пачатку 2003 г. былі распрацаваны аўтарскія арыгіналы вялікай серыі картаў, якая ахоплівала ўсе перыяды гісторыі Беларусі. Але сродкі на выданне тады знайсці не ўдалося, і работа ініцыятыўнай групы на доўгі час прыпынілася.

Тым часам у 2004 г. Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства "Белкартаграфія" распачало падрыхтоўку да стварэння "Вялікага гістарычнага атласа Беларусі" ў трох тамах. Для першага тома былі скарыстаны і некаторыя напрацоўкі, створаныя падчас работы азначанай ініцыятыўнай групы. Але астатнія матэрыялы доўга ляжалі без руху. Толькі ў 2008 г. з'явілася магчымасць выдаць гістарычны атлас, як ён быў задуманы першапачаткова, але з падзелам на два выпускі. Першы з іх, які ахоплівае перыяды ад старажытнасці да канца існавання Рэчы Паспалітай, зараз прапануецца ўвазе карыстальнікаў. У другім выпуску будуць адлюстраваны часы знаходжання Беларусі ў складзе Расійскай імперыі, СССР, а таксама падзеі найноўшага часу.

Пераважная большасць картаў была распрацавана на працягу 2000 – 2002 гг. і, такім чынам, адлюстроўвала пазіцыю аўтараў на той час. Напэўна, некаторыя моманты былі б выкладзены інакш, калі б карты ствараліся зараз. Але шанц здзейсніць выданне з'явіўся нечакана і мусіў быць рэалізаваны ў сціслыя тэрміны, што выключала магчымасць грунтоўнай аўтарскай перапрацоўкі. Аўтар гэтых радкоў, які быў кіраўніком ініцыятыўнай групы на заключным этапе яе дзейнасці, узяў на сябе адказнасць за агульнае рэдагаванне матэрыялаў, якое ён, на жаль, не мог узгадніць з усімі аўтарамі. Такім чынам, канчатковы выгляд атласа адпавядае найперш погляду яго рэдактара, які можа ў нечым не супадаць з поглядамі асобных аўтараў.

Гэта трэба ўлічваць пры разглядзе некаторых момантаў, якія не з'яўляюцца агульнапрынятымі. Адзін з іх – храналагічная шкала каменнага веку. Датаванне для такіх аддаленых часоў застаецца вельмі прыблізным. Звычайна археолагі карыстаюцца радыевугляроднымі датамі, якія маюць шырокі дыяпазон хібнасці і не супадаюць з датамі, атрыманымі іншымі метадамі (тэрмалюмінесцэнтным, дэндрахраналагічным і інш.). Спецыялістамі прапануюцца метады пэўнай карэкціроўкі радыевугляродных дат, якія сталі амаль агульнапрызнанымі для апошніх 5 – 6 тысячагоддзяў. Але папраўленыя даты для больш аддаленых перыядаў прызнаюцца далёка не ўсімі спецыялістамі. Таму даты тых самых падзей у розных выданнях адрозніваюцца. Каб пазбегнуць унутраных супярэчнасцяў, у атласе выкарыстоўваюцца толькі папраўленыя даты. Для эпохі неаліту яны атрымліваюцца на некалькі стагоддзяў больш старажытнымі, чым радыевугляродныя даты, для эпохі мезаліту розніца складае каля тысячы гадоў, а для ледавіковай эпохі папраўленыя даты адсоўваюць даціроўкі на 3 – 5 тысяч гадоў у мінулае. Напрыклад, пачатак галацэну (і звязаны з ім пераход ад палеаліту да мезаліту) радыёвугляродным метадам датуецца каля 10,3 тыс. гадоў таму, а найноўшыя даціроўкі на

падставе штогадовых адкладанняў акіянскага дна адносяць яго да часу каля 11,6 – 11,7 тыс. гадоў таму.

Стваральнікі атласа імкнуліся паказаць гісторыю Беларусі на шырокім фоне, як неад'емную частку гісторыі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Гэта патрабавала падрабязнага асвятлення тэрыторыі сумежных краін. Каб улічыць вопыт гісторыка-картаграфічных выданняў, здзейсненых у гэтых краінах у самыя апошнія гады, пры заключным рэдагаванні карт таксама рабіліся некаторыя папраўкі. Асабліва багатую традыцыю такіх выданняў маюць нашы польскія калегі. У Польшчы першы варыянт гістарычнага атласа быў надрукаваны ў 1967 г. і вытрымаў шмат перавыданняў. Гэтыя напрацоўкі ляглі ў аснову грунтоўнага "Вялікага гістарычнага атласа" ("Wielki atlas historyczny"), выдадзенага кампутарнай студыяй "Дэмарт" у Варшаве ў 2007 г. Скарыстоўваліся і гістарычныя атласы, выдадзеныя ў Літве, Латвіі, Украіне. Але кожная краіна мае права на ўласны пункт гледжання на некаторыя спрэчныя моманты. У беларускім выданні, натуральна, такія моманты адлюстроўваюцца з нацыянальных пазіцый.

Разам з тым у аўтараў і рэдактара не было намеру ператварыць атлас у агітацыйна-публіцыстычнае выданне, якое б абараняла "нацыянальны гонар" насуперак відавочным фактам. Навуковая аб'ектыўнасць, наколькі яна магчымая ў нашым складаным свеце, застаецца неадменным патрабаваннем. Стваральнікі атласа не спрабуюць давесці, што беларускі народ існаваў спрадвеку. Наадварот, у картах адлюстраваны доўгі шлях этнічнага развіцця, пры якім тэрыторыю сённяшняй Беларусі насялялі розныя народы, і кожны з іх пакінуў свой унёсак у скарбніцы нашай гісторыі. Саманазвы і самасвядомасць мяняліся, будуючы ланцужок пераемнасці: ад невядомых з імені і мовы насельнікаў каменнага веку да венедаў і славян, ад славянскіх і балцкіх племянных княжанняў да агульнай Русі, праз суіснаванне літвінскай і русінскай свядомасці, праз абыякавую "тутэйшасць" – да нараджэння пачуцця: "Мы – беларусы". Калі ж такое пачуццё нарадзілася, уся мінуўшчына набыла адмысловы сэнс. Таму на старонках атласа ўвасоблена гісторыя такой Беларусі, якой яна стала сёння і якой станавілася на працягу стагоддзяў. Назвы "Беларусь", "беларускія землі" выкарыстоўваюцца менавіта ў сучасным сэнсе, і межы сённяшняй дзяржавы на гістарычных картах закліканы толькі дапамагчы зарыентавацца, суаднесці мінулыя падзеі з іх наяўным вынікам.

Да карт дадаюцца гістарычныя тлумачэнні, напісаныя рэдактарам. Іх мэта – падкрэсліць адметнасць кожнай эпохі і перыяду, якая не заўжды перадаецца чыста картаграфічнымі сродкамі.

УСТУП

У пачатку раздзела выкарастана карта "Planisfera Mappamundi Fra Mauro, (1457-59)". Арыгінальная карта не захавалася, засталася копія, якую аўтар зрабіў па заказу Сената Венецыі. Знаходзіцца ў Biblioteca Nazionale Marciana. Карта ўпершыню змяшчае назвы розных рэгіёнаў Русі пры дапамозе трох колераў.

БЕЛАРУСЬ У СТАРАЖЫТНЫЯ ЧАСЫ

Раздзел пачынаецца з карты Пталамея "Octava Europae Tabula 1511, Venecia". Геаграфія Пталамея вытрымала 44 перавыдання. У яе чарговых выданнях 8 табліца "Sarmatia Europae" была прысвечана тэрыторыі Усходняй Еўропы і зведала шмат мадыфікацый і дапаўненняў новымі табліцамі. У нашым атласе прадстаўлена карта з выдання Бернарда Сыльвана (Венецыя, 1511 г.), якое больш не перавыдавалася.

Карта дае агульнае ўяўленне аб найбольш старажытных сведчаннях існавання чалавека на тэрыторыі Беларусі. Першымі насельнікамі былі прадстаўнікі архаічнай чалавечай расы – палеаантрапаў (неандэртальцаў), якая, паводле сучасных навуковых уяўленняў, не мела непасрэдна-

Эпоха палеаліту (150 – 11,7 тыс. гадоў таму)
стар. 30

га працягу і цалкам вымерла. Іх каменныя прылады належаць да мусцьерскай тэхналагічнай традыцыі і датуюцца шырокім прамежкам ад 150 да 40 – 35 тыс. гадоў таму. Знаходкі такіх прылад на Беларусі сведчаць, што яна была заселена ў такія аддаленыя часы.

Неандэртальцы па ўсёй Еўропе былі выцеснены людзьмі сучаснага тыпу, якія, напэўна, прыйшлі сюды са сваёй афрыканскай прарадзімы праз Блізкі Усход. Іх каменныя прылады археолагі вылучаюць у індустрыю верхняга, або позняга, палеаліту. Змена мусцьерскіх традыцый верхнепалеалітычнымі адбылася ў параўнальна цёплы кліматычны перыяд, які папярэднічаў апошняму ледавікоўю. Клімат не быў аднастайным: цёплыя фазы, калі ўмовы былі блізкімі да сучасных, змяняліся больш халоднымі і сухімі, калі лясная расліннасць знікала зусім і ўтвараліся спецыфічныя ландшафты – тундрастэпы. Але змены былі не такімі раптоўнымі, каб жывёльны свет не паспяваў да іх прызвычаіцца. Увесь гэты час на Беларусі існаваў так званы мамантавы жывёльны комплекс. Апрача ўласна мамантаў для яго былі характэрныя шарсцістыя насарогі, зубры і іншыя статкавыя жывёлы, на якіх палявалі старажытныя людзі.

У гэты час прасочваюцца асобныя археалагічныя культуры, з якіх варта адзначыць вілендорфска-касцёнкаўскую. Яе помнікі знойдзены на шырокіх абшарах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, дзе яны існавалі на працягу некалькіх тысячагоддзяў – прыблізна 33 – 25 тыс. гадоў таму. Напэўна, іх пакінула старажытнае вандроўнае племя, якое моцна трымалася сваіх традыцый і амаль не кантактавала з чужынцамі. Адзін з тыповых помнікаў гэтай культуры знойдзены і на Беларусі – ля вёскі Бердыж Чачэрскага раёна. Улічваючы прапанаваныя папраўкі да радыевуглярод ных дат, гэты помнік узнік каля 26 тыс. гадоў таму, з хібнасцю ў адно - два тысячагоддзі. Іншая верхнепалеалітычная стаянка, ля вёскі Юравічы Калінкавіцкага раёна, не мае такіх выразных культурных рысаў, якія б аб'ядноўвалі яе з іншымі помнікамі. Магчыма, яе пакінула менш трывалая група старажытных людзей, якая праз непрацяглы час знікла.

Каля 25 тыс. гадоў таму поўнач Еўропы была ахоплена моцным пахаладаннем. Ледавік са Скандынавіі дасягнуў Беларусі і каля 22 тыс. гадоў таму спыніўся на месцы сучаснага Віцебскага Паазер'я. Некалькі наступных тысячагоддзяў ён то крыху адступаў на поўнач, то насоўваўся зноў. Увесь гэты час прыродныя ўмовы на тэрыторыі Беларусі былі вельмі неспрыяльнымі. Помнікаў, якія б упэўнена датаваліся гэтым часам, не выяўлена. Носьбіты верхнепалеалітычных традыцый або вымерлі, або адышлі на поўдзень. Там, у парэччы Дзясны, паўстала культура, добра прыстасаваная да ледавіковых умоў. У бязлесных тундрастэпах яе носьбіты навучыліся будаваць жытло з касцей і скур мамантаў, на якіх палявалі. Адно такое жытло даследавана на стаянцы Мезін у Чарнігаўскай вобласці.

Каля 14,7 тыс. гадоў таму адбылася першая хваля глабальнага пацяплення, калі ледавік пачаў інтэнсіўна раставаць. У гэты час пачалося хуткае выміранне мамантавай фауны. Магчыма, да яго спрычыніліся старажытныя паляўнічыя, якія вынішчалі жывёл хутчэй, чым тыя паспявалі прыстасавацца да кліматычных зменаў. Гэта, у сваю чаргу, падарвала аснову верхнепалеалітычнай паляўнічай гаспадаркі. Старажытныя культуры знікаюць, а на іх месца прыходзіць новае насельніцтва. На тэрыторыі Беларусі першыя сведчанні яго звязаны з культурай лінгбі, якая пашырылася з тэрыторыі сучаснай Даніі каля 13,8 – 13 тыс. гадоў таму, падчас другой хвалі пацяплення.

Апошнім эпізодам ледавіковай эпохі было непрацяглае, але рэзкае пахаладанне, якое адбылося 12,8 – 11,7 тыс. гадоў таму. На Беларусі зноў пашырыліся тундрастэпавыя ландшафты, але насялялі іх ужо не маманты і насарогі, а вялізныя статкі паўночнага аленя. Паляўнічыя, якія прыстасаваліся да новых умоў, пакінулі шматлікія помнікі свідэрскай культуры. Разам з помнікамі арэнсбургскай культурнай традыцыі, носьбітамі якой, напэўна, былі нашчадкі культуры лінгбі, яны адносяцца да фінальнай пары верхняга палеаліту. У арэнсбургскай традыцыі археолагі

вылучаюць дзве культуры: у Панямонні – краснасельскую (ваўкушанскую), у Верхнім Падняпроўі – ранні этап грэнскай.

Сярэднекаменны век – мезаліт (10,3 – 7 тыс. гадоў таму)
стар. 31

Каля 11,7 тыс. гадоў таму ледавіковая эпоха скончылася, і пачаўся кліматычны перыяд галацэну, які працягваецца дасёння. Услед за пацяпленнем Беларусь пакрылі спярша бярозава-хваёвыя лясы, у якіх паступова з'яўляліся больш цеплалюбівыя дрэвы. Частка носьбітаў свідэрскай культуры ўслед за статкамі аленяў павандравала на паўночны ўсход. Іншыя ж прыстасаваліся да новых умоў і далі пачатак культуры кунда, якая адносіцца да сярэдняга каменнага веку – мезаліту. Для гэтай эпохі характэрны новыя тэхналогіі вырабу каменных прылад, у тым ліку наканечнікаў стрэл для лукаў. У культуры кунда шырока выкарыстоўваліся таксама касцяныя прылады. Грэнская культура ў Падняпроўі працягвала сваё існаванне, пераходзячы ад познепалеалітычнага да мезалітычнага этапу. Апрача таго, на поўдні Беларусі фіксуюцца новыя міграцыі. На Пабужжа з захаду прыходзяць носьбіты каморніцкай культуры, а на Палессі рассяляюцца носьбіты кудлаеўскай культуры. Апошняя мае рысы, падобныя на адну з культурных традыцый Заходняй Еўропы (там яна вызначаецца як познемадленская або традыцыя фёдэрмесер). Але такія ж рысы былі ўласцівыя і фінальнапалеалітычным паляўнічым Усходнееўрапейскай раўніны, таму пытанне пра паходжанне кудлаеўскай культуры канчаткова не вырашана.

Каля 9 тыс. гадоў таму клімат стаў падобны да сучаснага. Культуры паляўнічых з лукамі, прыстасаваныя да лясной зоны, працягвалі ўдасканальвацца, што дае падставы археолагам вылучаць этап позняга мезаліту. Была выпрацавана тэхналогія вырабу маленькіх каменных вастрыёў-укладышаў, так званых мікралітаў. Яны з'яўляюцца характэрнай прыкметай новай яніславіцкай культуры, якая з Польшчы пашырылася на Панямонне і Палессе. Адначасова на Пасожжы з'яўляюцца помнікі позняга этапу бутаўскай культуры, якая належала да постсвідэрскай культурнай традыцыі. Для яе выкарыстанне мікралітаў нехарактэрнае.

Дняпроўская стадыя прыпяцкага зледзянення (каля 100 тыс. гадоў таму)
стар. 30

Гэта была самая сцюдзёная фаза ледавіковай эпохі, падчас якой лёдавы шчыт цалкам пакрыў тэрыторыю Беларусі. Прыродныя ўмовы былі падобныя на тыя, што зараз існуюць у Грэнландыі ды Антарктыдзе. Пазней адбываліся неаднаразовыя пацяпленні і пахаладанні, кожнае з якіх доўжылася дзесяткі тысячагоддзяў. У цёплыя перыяды ледавік на поўначы Еўропы цалкам знікаў, у халодныя – утвараўся зноў, але ніколі больш ён не пашыраўся так далёка на поўдзень.

Паазерскае зледзяненне (каля 18 тыс. гадоў таму)
стар. 30 – 31

Паазерскае зледзяненне было самым апошнім эпізодам доўгай ледавіковай эпохі. На карце пазначана тэрыторыя максімальнага пашырэння ледавіка, калі ён пакрываў поўнач Беларусі. На тым месцы, адкуль ледавік пачаў адступаць у час наступнага пацяплення, засталіся шматлікія азёры. Многія з іх існуюць дасёння. Менавіта яны далі назву адной з найпрыгажэйшых мясцін Беларусі – Паазер'ю. У сваю чаргу, беларускія геолагі назвалі гэтае зледзяненне паазерскім у гонар мясцовасці, да якой яно распаўсюдзілася.

Паазерскае зледзяненне (12 – 11 тыс. гадоў таму)
стар. 31

Вялізны ледавік раставаў вельмі доўга. Геолагі вызначаюць некалькі хваляў пацяплення, якія чаргаваліся з кароткімі пахаладаннямі. Ніводнае з іх не было такім моцным, як падчас максімальнага пашырэння ледавіка, і тэрыторыя Беларусі ў заключнай фазе ледавікоўя была прыдатная для жыцця старажытных людзей. Але ўмовы іх існавання былі вельмі суровымі. На карце можна пабачыць, якую тэрыторыю займаў ледавік перад тым, як знікнуць канчаткова.

Неалітычныя культуры паляўнічых і рыбаловаў (5-е – пачатак 2-га тысячагоддзя да н. Х.)
стар. 32

Каля 7,5 тыс. гадоў таму на тэрыторыях, прылеглых да Беларусі з паўднёвага захаду і поўдня, распачаўся пераход да вытворчай гаспадаркі (жывёлагадоўлі і земляробства) і вырабу керамікі. Перыяд, звязаны з такімі зменамі, археолагі вызначаюць як неаліт – новы каменны век. Аднак на Беларусі, як і ў іншых частках лясной зоны, запазычванне новых культурных рысаў адбывалася выбарачна. Каля 7 тысяч гадоў

таму (на пачатку 5-га тысячагоддзя да Нараджэння Хрыстова) мясцовыя жыхары стала перайшлі да вырабу керамікі і, магчыма, пазнаёміліся з культурнымі раслінамі, але ў цэлым захавалі паляўніча-рыбалоўчую гаспадарку. Таму культуры гэтага перыяду спалучаюць керамічныя традыцыі з рысамі сваіх познемезалітычных папярэднікаў. Яны часам вызначаюцца як культуры т. зв. "лясного неаліту": нарвенская, верхнедняпроўская і нёманская культуры.

Разам з тым назіраецца і прыток новага насельніцтва. Ва Усходнім Палессі пашыраюцца помнікі днепра-данецкай культуры грабенчата-накольчатай керамікі, асноўны арэал якой займаў сярэдняе Падняпроўе і дасягаў парэчча Северскага Данца. На поўначы, у арэале нарвенскай культуры, у 3-м тысячагоддзі адбываецца шырокае рассяленне прышлага з усходу насельніцтва, якое карысталася керамікай з грабенчата-ямкавай аздобай. На паўднёва-заходні ўскраек беларускага Пабужжа трапляюць помнікі земляробча-жывёлагадоўчай культуры лейкападобных кубкаў. З яе пашырэннем звязаны першыя выразныя сведчанні вытворчай гаспадаркі на Беларусі.

Культура шарападобных амфар і культура лейкападобных кубкаў у Еўропе (4-е – 3-е тысячагоддзі да н. Х.)

стар. 32

На асобнай карце паказаны агульны арэал культуры лейкападобных кубкаў, якая ў пачатку 3-га тысячагоддзя да н. Х. перарастае ў культуру шарападобных амфар. Каля 2600 г. да н. Х. носьбіты гэтай культурнай супольнасці рассяляюцца па Беларусі. З гэтага часу па ўсёй яе тэрыторыі назіраецца суіснаванне вытворчай і паляўніча-рыбалоўчай гаспадарак, з якіх першая паволі выцясняе другую.

Ад позняга неаліту да пачатковага перыяду бронзавага веку (сярэдзіна 3-га – пачатак 2-га тысячагоддзя да н. Х.)

стар. 33

У 2-й палове 3-га тысячагоддзя да н. Х. у культурным коле носьбітаў лейкападобных кубкаў і шарападобных амфар адбываецца новая трансфармацыя. Па ўсім іх арэале, у тым ліку па Беларусі, пашыраюцца традыцыі аздаблення керамікі шнуравым арнаментам і выкарыстання каменных баявых сякер, а таксама ўзнікае звычай хаваць нябожчыкаў пад курганамі. Утвараецца культурная супольнасць шнуравой керамікі, якая паступова падзяляецца на шэраг роднасных культур. З іх паўднёвы ўсход Беларусі заняла сярэднедняпроўская культура, у склад якой уліліся і колішнія носьбіты днепра-данецкай культуры. У Падзвінні ўзнікла паўночнабеларуская культура, у якой пераважалі традыцыі "лясного неаліту". У канцы 3-га – пачатку 2-га тысячагоддзя да н. Х. на помніках культур шнуравой керамікі з'яўляюцца першыя вырабы з бронзы, што вызначае пачатак новага археалагічнага перыяду – бронзавага веку.

Тэрыторыя максімальнага пашырэння традыцый кола культуры шнуравой керамікі ў Еўропе (3-е – пачатак 2-га тысячагоддзя да н. Х.)

стар. 32 – 33

Карта паказвае зону пашырэння культур шнуравой керамікі. У лясной зоне Усходняй Еўропы іх рассяленне было звязана з дзвюма важнымі інавацыямі – пашырэннем вытворчай гаспадаркі і выкарыстаннем вырабаў з металу. Частка даследчыкаў звязвае з гэтай міграцыяй і пашырэнне індаеўрапейскіх моў, але гэта пакуль застаецца толькі адной з магчымых гіпотэз. Больш верагодна, што вытокі індаеўрапейскіх моў звязаны з іншым культурным колам – ямна-катакомбнай і бадэнскай супольнасцямі адпаведна ў прычарнаморскіх і прыдунайскіх стэпах.

Распаўсюджанне фаянсавых пацерак у канцы 3-га – пачатку 2-га тысячагоддзя да н. Х.

стар. 33

Тэхналогія вырабу фаянсу была выпрацавана майстрамі старажытных цывілізацый Блізкага Усходу – Месапатаміі, Палесціны, Егіпта. Шырокае пашырэнне фаянсавых пацерак у Еўропе сведчыць пра тое, што носьбіты мясцовых культур бронзавага веку не былі ізаляваныя ад тагачасных цывілізацыйных цэнтраў. Праз увесь кантынент пралягала сетка культурных і гандлёвых сувязяў, якая закранала і тэрыторыю Беларусі.

Ранні і позні перыяды бронзавага веку (1600 – 800/600 гг. да н. Х.)

стар. 34

К сярэдзіне 2-га тысячагоддзя да н. Х. на частцы арэалу шнуравой керамікі сфарміравалася тшцінецка-сосніцкая супольнасць. Беларусь была месцам рассялення яе ўсходніх груп. Адначасова на Гомельскае Палессе з поўдня пранікалі ўздзеянні культуры шматвалікавай керамікі,

пашыранай у прычарнаморскіх стэпах. Час суіснавання гэтых культур адпавядае сярэдняму перыяду бронзавага веку.

Наступны перыяд даследаваны значна менш, бо помнікі гэтага часу сустракаюцца вельмі рэдка. Да позняга бронзавага веку адносяцца старажытнасці лебядоўскага ці познясосніцкага тыпу. Іх носьбіты, верагодна, прынялі ўдзел у фарміраванні мілаградскай культуры ранняга жалезнага веку. На поўначы Беларусі ішоў працэс утварэння культуры штрыхаванай керамікі, але ён добра прасочаны толькі на прылеглай тэрыторыі Латвіі. Ля заходніх межаў Беларусі ў гэты ж час пашыраецца лужыцкая культура, якая належала да супольнасці палёў пахаванняў Цэнтральнай Еўропы. Многія лінгвісты і археолагі ўпэўнены, што гэтая супольнасць адпавядае часу інтэнсіўных моўных кантактаў паміж продкамі кельцкай, германскай, ілірыйскай, балцкай і славянскай моўных груп. Гэты перыяд вызначаецца як стадыя старажытнаеўрапейскага моўнага адзінства. Пры гэтым менавіта лужыцкая культура найлепш адпавядае тэрыторыі, дзе са складу гэтага адзінства вылучылася праславянская мова. Урыўкавыя звесткі антычных аўтараў дазваляюць прасачыць, што ў старажытнасці паўднёвае ўзбярэжжа Балтыкі нейкім чынам асацыявалася з паходжаннем этноніма "венеты", пазней пашыранага ў розных частках Еўропы. Адна група венетаў, якая асела на ўзбярэжжы Адрыятыкі, гаварыла на асобнай мове, што таксама вылучылася са старажытнага еўрапейскага адзінства. Магчыма, з іншай групай венетаў, якая засталася на сваёй прарадзіме ў арэале лужыцкай культуры, звязана гісторыя праславянскай мовы.

Тшцінецкае культурнае кола ў Еўропе (2-е тысячагоддзе да н. Х.)
стар. 34

На асобнай карце паказаны агульны арэал культурнай супольнасці, якая ахапіла ў бронзавым веку значную частку Беларусі. Выказваліся меркаванні пра тое, што носьбіты гэтай супольнасці размаўлялі на праславянскай мове. Аднак гэта супярэчыць думцы іншых лінгвістаў аб тым, што продкі славян у гэты час яшчэ ўваходзілі ў агульную супольнасць з балтамі, германцамі, ілірыйцамі і кельтамі. Найлепшым адпаведнікам для яе з'яўляецца культурнае кола палёў пахаванняў, якое знаходзілася на захадзе ад тшцінецка-камароўска-сосніцкага кола.

Радовішчы медзі, волава, бурштыну, якія распрацоўваліся ў эпоху бронзы (3-е – 2-е тысячагоддзі да н. Х.)
стар. 34

Карта паказвае гандлёвыя сувязі, якія аб'ядноўвалі ў бронзавым веку розныя часткі Еўропы. Волава і медзь з пазначаных радовішчаў скарыстоўваліся для вырабу бронзы, рэчы з якой знойдзены і на Беларусі. Гэта сведчыць пра тое, што тагачасныя яе насельнікі па-ранейшаму не заставаліся ўбаку ад агульнаеўрапейскай сістэмы зносін.

Утварэнне новых моўных супольнасцяў (1350 – 500 гг. да н. Х.)
стар. 35

Карта тлумачыць гістарычныя карані славянскіх моў, да ліку якіх належыць і беларуская. Гіпотэзу аб старажытнаеўрапейскай супольнасці абгрунтаваў у сярэдзіне XX ст. нямецкі лінгвіст Г. Крае. Ён высветліў, што ў мінулым існавала прастора, на якой шчыльна кантактавалі продкі італікаў, кельтаў, ілірыйцаў, германцаў, славян і балтаў. Археалагічным адпаведнікам такой прасторы з'яўляецца культурная зона палёў пахаванняў (пахавальных урнаў), якая існавала ў познім бронзавым веку. Яе насельніцтву быў уласцівы пахавальны звычай, паводле якога попел спаленых нябожчыкаў ссыпалі ў адмысловыя пахавальныя урны (польскія археолагі называюць іх "попельніцамі"), якія закопвалі ў зямлю. Грунтавыя могільнікі з такімі урнамі займаюць часам вялізныя плошчы, што і дало падставу археолагам вызначыць іх як "палі пахавальных урнаў". Распад азначанай супольнасці ў фінале бронзавага і пачатку жалезнага вякоў прывёў да ўзнікнення шэрагу самастойных культур: заходнегальштацкай (кельты), усходнегальштацкай (ілірыйцы?), віланова (італікі), ясторфскай (германцы), заходнебалцкіх курганоў (балты), а таксама розных груп лужыцкай і вытворнай ад яе паморскай (у літаратуры называецца таксама ўсходнепаморскай, паморска-падклёшавай). Да гэтай жа групы належала і мова венетаў – жыхароў

паўночна-заходняй Адрыятыкі (культура эстэ), ад імя якіх паходзіць назва сучаснай Венецыі. Ёсць падстава лічыць, што імя венетаў (венедаў) было вельмі старажытным і пашыраным у розных частках супольнасці палёў пахаванняў. Яно зафіксавана антычнымі аўтарамі ў Ілірыі, Брэтані, на паўднёвым узбярэжжы Балтыкі.

Асаблівае значэнне мае звестка гісторыка VI ст. Іардана аб тым, што венетамі называліся і продкі славян. Хоць і не ўсе сучасныя даследчыкі схільныя верыць гэтай звестцы, яна, на нашу думку, дазваляе пабудаваць найменш супярэчлівую схему паходжання славян. Менавіта з лужыцкай, а затым з паморскай культурай можна звязваць тую галіну венетаў, якая потым дала пачатак славянам. Адпаведна і мову носьбітаў паморскай культуры можна лічыць протаславянскай – гэта значыць, што на яе падставе ўтварылася мова, зыходная для ўсіх сучасных славянскіх моў. З усіх культур, што з'явіліся на аснове супольнасці палёў пахаванняў ці пры імпульсах з яе боку, толькі паморская можа разглядацца як археалагічны адпаведнік культуры носьбітаў протаславянскай мовы. Іншых кандыдатаў проста не застаецца, бо астатнія культуры гэтага кола або не маюць непасрэднага працягу ў наступныя часы, або даволі надзейна звязваюцца з іншымі моўнымі групамі.

Паўночная перыферыя Скіфіі і антычнага свету (VIII/VII – III стст. да н. Х.)

стар. 36

Карта адлюстроўвае археалагічныя культуры жалезнага веку, якія цалкам ці часткова ахоплівалі тэрыторыю Беларусі ў VII – III стст. да н. Х. – у час іх суіснавання са старажытнагрэчаскай цывілізацыяй і скіфскім светам. Пад жалезным векам археолагі разумеюць такі этап старажытнасці, калі была засвоена тэхналогія вырабу жалеза з руды. У параўнанні з металургіяй бронзы гэтая тэхналогія была простай і дазваляла ўпершыню наладзіць сапраўды масавую вытворчасць металічных рэчаў – перш за ўсё сельскагаспадарчых прылад і зброі. У прыродна-кліматычнай зоне змешаных лясоў, дзе знаходзіцца Беларусь, гэта было неабходнай умовай для трывалай сельскагаспадарчай вытворчасці і пераходу ад "дзікунства" да "барбарства" ў тым сэнсе, як яго разумелі антычныя аўтары. "Барбарамі" эліны і рымляне называлі сумежныя народы, якія не мелі атрыбутаў цывілізацыі – пісьменства і пісаных законаў, развітога дзяржаўнага апарату, гарадоў з культава-абарончым дойлідствам і інш. Але многія з такіх народаў стаялі на апошняй пераддзяржаўнай прыступцы свайго развіцця, ад якой да сапраўднай дзяржавы заставаўся адзін крок. Яны ўжо мелі арыстакратыю і пануючыя дынастыі, зведалі рабаўладанне, таму іх палітычныя ўтварэнні можна лічыць протадзяржавамі.

На карце паказаны найважнейшыя грэцкія полісы Паўночнага Прычарнамор'я і лакальныя варыянты земляробчай скіфскай культуры лесастэпавай зоны, праз якую адбываліся асноўныя кантакты з антычным светам. Паказана таксама міграцыя кельтаў у Цэнтральнай Еўропе, якая зрабіла істотны культурны ўплыў на Усходнюю Еўропу і паклала пачатак эпосе латэну. Лакалізацыя народаў паводле Герадота зроблена на падставе кнігі С. Рассадзіна "Землі амаль невядомыя: Будучая Беларусь паводле антычных манускрыптаў" (Мінск, 1996) з пэўнымі дапаўненнямі і ўдакладненнямі, што адлюстроўваюць аўтарскі пункт гледжання.

Паморская культура гіпатэтычна атаясамлена з венедамі. Арэал гэтай культуры не быў вядомы Герадоту, але іншыя антычныя аўтары (Гесіёд, Эсхіл, Эўрыпід, Нікандр і інш.) прыгадвалі міфалагічны сюжэт пра бурштыноносную раку Эрыдан, якая цьмяна асацыявалася з краінай венедаў. Пазней, у рымскія часы, гэты сюжэт быў атаясамлены з ракой Пад (По) і землямі адрыятычных венетаў, пра што паведамляе Пліній Старэйшы ў сваёй "Натуральнай гісторыі". Аднак радовішчаў бурштыну там няма, у той час як галоўнай яго крыніцай у антычныя часы было ўзбярэжжа Балтыкі. Прытым рымскія аўтары I – II стст. па н. Х. размяшчалі там нейкіх венедаў (Venedis), адрозных ад адрыятычных венетаў. Даследчыкі мяркуюць, што звесткі, якія прыводзіць Пліній з ананімнай спасылкай "некаторыя перадаюць", паходзяць са страчаных твораў

грэцкіх аўтараў (Гекатэя, Піфея, Цімея, Ксенафонта Лампсакскага). Важнасць гэтым звесткам надае тое, што яны ўпершыню выразна змяшчаюць венедаў у вадазборы ракі Віслы. Цалкам імаверна, што гэтыя ўяўленні адносяцца да часу існавання паморскай культуры, хоць зафіксаваны яны былі пазней.

Беларускія землі і суседнія тэрыторыі ў перыяд позняга латэну (II ст. да н. Х. – пачатак I ст. па н. Х.)
стар. 36

Карта адлюстроўвае этнічныя і культурныя працэсы, што адбываліся на тэрыторыі Беларусі і на навакольных землях у перыяд позняга латэна, які ў асноўным адпавядае эліністычнаму перыяду ў гісторыі антычнага свету. Археолагі называюць культуру, што была створана ўласна кельтамі, латэнскай (ад помніка Ла Тэн у Францыі), а культуры, што зведалі яе ўплыў, – латэнізаванымі. Гэтыя культуры ўтварыліся ў выніку хвалі паслядоўных міграцый, зыходным пунктам якіх была ўсходняя перыферыя ясторфскай (прагерманскай) культуры. Ва ўсіх культурах гэтага кола прасочваецца ясторфскі кампанент, а адметнасці кожнай з іх надае яго спалучэнне з іншымі кампанентамі. Гэта быў час інтэнсіўных рухаў народаў у лясной і стэпавай зонах Усходняй Еўропы, якія закранулі і паўднёвую частку Беларусі. Спярша ў II ст. да н. Х. адбылася буйная міграцыя носьбітаў зарубінецкай і роднаснай паянэшты-лукашэўскай культур, якія выступалі ў антычных крыніцах пад агульным імем бастарнаў. Найбольш верагодна, што гэта быў поліэтнічны саюз плямёнаў, у якім уласна бастарны (племя, напэўна, германскага паходжання) займалі дамінантнае становішча. Разам з тым у складзе гэтага саюза былі і прадстаўнікі іншых этнасаў. У прыватнасці, ёсць падставы лічыць носьбітаў паморскага кампанента зарубінецкай культуры венедамі-праславянамі, якія пазней выступаюць пад імем "венетаў". Разам з бастарнамі яны ўпершыню прыйшлі на землі Беларусі, якія сталі іх новай радзімай. Прыкладна ў гэты ж час у стэпавай зоне скіфская культура была амаль цалкам выцеснена прышлымі з усходу сарматамі, што паслабіла кантакты лясной зоны з антычным светам.

Беларускія землі – частка барбарскай перыферыі Рымскай імперыі (I – II стст. па н. Х.)
стар. 37

Карта адлюстроўвае сітуацыю ва Усходняй Еўропе ў час росквіту Рымскай імперыі. На тэрыторыі Беларусі і сумежных землях пачатак гэтаму перыяду паклала распадзенне зарубінецкай культуры на шэраг лакальных груп і іх актыўнае пранікненне на абшары сумежных культур. Тады ж германскі кампанент зарубінецкай культуры – уласна племя бастарнаў – пакінуў яе арэал і рушыў да паўночна-ўсходняга схілу Карпатаў, у арэал роднаснай пшэворскай культуры. Важнае значэнне маюць паведамленні рымскага гісторыка Тацыта (98 г. па н. Х.) пра бастарнаў і венетаў. Назва бастарнаў у яго час была амаль выцеснена тэрмінам "пеўкіны". Найбольш верагодна, што бастарнская ідэнтычнасць часткова захавалася ў тых групах, якія спалучалі познезарубінецкі кампанент з пшэворскім. Непасрэднымі суседзямі пеўкінаў Тацыт называе венетаў (Venethi), якія "вандруюць рабаўнічымі зграямі па лясах і гарах, якія толькі ёсць паміж пеўкінамі і фенамі". Адносна фенаў Тацыт падкрэслівае іх "надзвычайную дзікасць і ўбоства", характарызуючы іх як вандроўных паляўнічых з касцянымі стрэламі, што жывуць у буданах і апранаюцца ў шкуры. Даследчыкі атаясамліваюць фенаў з носьбітам і архаічных культур жалезнага веку, што амаль не былі закрануты працэсамі латэнізацыі і раманізацыі. Лакалізацыя венетаў добра адпавядае арэалу познезарубінецкіх груп.

На карце паказаны таксама пачатак міграцыі готаў з паўднёвага ўзбярэжжа Балтыкі, што адбілася ў распаўсюджанні помнікаў вельбаркскай культуры. Пазней менавіта готы пачалі адыгрываць галоўную ролю ў палітычна-этнічных працэсах ва Усходняй Еўропе.

Знаходкі рымскіх вырабаў на Беларусі
стар. 37

Гэты перыяд быў часам культурных кантактаў з Рымскай імперыяй. Матэрыяльныя сведчанні такіх кантактаў адлюстраваны на асобнай карце. Частка іх была вынікам гандлёвых сувязяў, а іншыя рэчы трапілі на Беларусь у якасці трафеяў пад час барбарскіх рабаўнічых нападаў.

Гідранімія аб старажытным насельніцтве Беларусі (3-е тысячагоддзе да н. Х. – сярэдзіна 1-га тысячагоддзя па н. Х.)

стар. 38 – 39

Назвы рэк і азёр з'яўляюцца амаль адзіным сведчаннем аб мове старажытных жыхароў пэўнай тэрыторыі. Карта ў кампактнай форме абагульняе назапашаны гідранімічны матэрыял (1240 назваў), асэнсоўвае яго этнічную прыналежнасць на ўзроўні сучасных дасягненняў гідранімікі – навуковай дысцыпліны, што вывучае паходжанне назваў рэк і азёр. Карта дазволіць шырокай грамадскасці асэнсаваць гэтыя назвы як гістарычную крыніцу. Але яе трэба ўспрымаць з пэўнай доляй умоўнасці. Большасць адпаведнасцяў назвам, якія прапанаваны лінгвістамі, з'яўляюцца гіпатэтычнымі альбо спрэчнымі (дапускаюць і іншыя варыянты інтэрпрэтацыі). Многія з такіх назваў маюць старажытнаеўрапейскую аснову – утварыліся падчас існавання супольнасці, з якой пазней вылучыліся праславянская, прабалцкая, прагерманская, пракельцкая і іншыя мовы. Частка гідронімаў знаходзіць адпаведнасці не толькі ў індаеўрапейскіх, але і ў фінскіх мовах, якія маюць зусім адрознае паходжанне.

Пры гэтым не назіраецца суцэльнага пласта назваў, якія можна было б лічыць, напрыклад, балтызмамі. Карта паказвае цераспалоснае знаходжанне гідронімаў, якія маюць адпаведнікі ў розных мовах. Гэта не абавязкова азначае, што славяне запазычылі такія назвы менавіта з азначаных моў. Назва магла паходзіць са зніклай мовы, якая ў свой час кантактавала з балцкай або фінскай (ці з імі абедзвюма, як гэта магло адбывацца ў зоне рассялення нашчадкаў культур шнуравой керамікі). Магчымасць існавання такіх зніклых моў карта не ўлічвае.

Беларускія землі і суседнія тэрыторыі ў перыяд дамінавання готаў (III – IV стст. па н. Х.)

стар. 40

Карта адлюстроўвае перыяд, калі асноўным фактарам на тэрыторыі Усходняй Еўропы былі протадзяржавы, створаныя готамі у Паўночным Прычарнамор'і пры актыўным удзеле іранскіх качэўнікаў – аланаў. У асноўным арэале рассялення готаў і паяднаных з імі аланаў склалася чарняхоўская археалагічная культура. Паводле пазнейшых сведчанняў гоцкага гісторыка Іардана, улада караля астраготаў (усходніх готаў) Германарыха ў сярэдзіне IV ст. распаўсюджвалася на плямёны лясной зоны ажно да ўзбярэжжа Балтыкі. У склад поліэтнічнай протадзяржавы астраготаў у той час увайшоў і племянны саюз венетаў, якому археалагічна найлепш адпавядае кіеўская культура. Як мінімум частка носьбітаў гэтай культуры размаўляла на праславянскай мове і пазней адыграла вырашальную ролю ў этнагенезе славян.

У гэты перыяд завяршаецца гісторыя бастарнаў. Апошняя згадка пра іх датуецца 280 г. па н. Х., калі імператар Проб дазволіў ім перасяліцца ў межы Рымскай імперыі, дзе яны, напэўна, і асімілаваліся. Праславяне-венеты, канчаткова вызваліўшыся ад уплыву бастарнаў, удзельнічалі ў шырокіх міграцыйных рухах. Помнікі, тыпалагічна блізкія да кіеўскіх, з'яўляюцца ў вярхоўях Дона і ў сярэднім Паволжы ля Самарскай Лукі. Іншая група падобных помнікаў (тып Этулія) трапляе ў стэпавы раён нізоўяў Дуная, Прута і Днястра.

Рымская імперыя ў гэты перыяд перажывала заняпад, што каля 275 г. прывяло да эвакуацыі правінцыі Дакія, неўзабаве занятай везіготамі (заходнімі готамі). У гэты ж час готы (верагодна, разам з падуладнымі ім народамі) неаднаразова здзяйснялі напады на тэрыторыю імперыі, што выклікала рымскія паходы ў адказ (т. зв. гоцкія войны апошняй чвэрці III ст.). Канец дамінаванню готаў быў пакладзены каля 375 г. уварваннем качавога саюза гунаў, які падпарадкаваў астраготаў, аланаў і антаў. Везіготы вымушаны былі міграваць у межы Рымскай імперыі.

Да гэтых часоў адносіцца першая згадка пра антаў, якіх перамог гоцкі правадыр Вінітарый, пераемнік Германарыха, ён неўзабаве сам быў пераможаны гунамі. Народ антаў неаднаразова прыгадваецца ў крыніцах наступнага перыяду, прычым гоцкі гісторык VI ст. Іардан сцвярджаў, што анты разам са склавенамі (славянамі) раней зваліся венетамі. Такім чынам, да часу гунскага нашэсця частка венетаў набыла новае імя – анты. У больш позні час помнікі антаў надзейна звязваюцца з пянькоўскай культурай, якая ўтварылася на аснове кіеўскай.

Пачатак вялікага рассялення славян у гунскі і паслягунскі час (V – першая палова VI ст. па н. Х.)

стар. 40

Карта ахоплівае перыяд ад усталявання протадзяржавы гунаў на мяжы V ст. да нашэсця авараў у сярэдзіне VI ст. Пад уладай гунаў, напэўна, адбылося канчатковае фарміраванне славянскага этнасу на базе адной з груп кіеўскай культуры. Ужо ў гэты час раннія славяне разам з гунамі дасягнулі сярэдняга Дуная. Пасля распаду "імперыі" гунаў у 454 г. і іх адыходу ў паўночнае Прычарнамор'е славяне і роднасныя ім анты пачалі імкліва рассяляцца на прасторах, раней пакінутых германцамі, што прывяло да ўтварэння пражскай, пянькоўскай археалагічных культур і аналагічных помнікаў тыпу іпытэшць-чурэл у Румыніі.

Этнічны склад іншых культур, што ўтварыліся на падставе кіеўскай або пад выразным імпульсам з яе боку – калочынскай, банцараўскай, тушамлянскай, мошчынскай, пскоўскіх доўгіх курганоў – дакладна вызначыць немагчыма, бо пазней іх носьбіты былі паглынуты бясспрэчна славянскімі культурамі. Нават калі іх мовы таксама развіліся з мовы венетаў, да ўласна славянскага этнагенезу яны мелі ўскоснае дачыненне. Іншыя курганныя культуры, а таксама культуры грунтовых пахаванняў усходняй Прыбалтыкі, што сфарміраваліся на падставе культуры шурпатай керамікі, пазней перарастаюць у культуры сярэднявечных балтаў – прусаў, жамойтаў, літоўцаў, яцвягаў, куршаў, латгалаў і інш. Паводле археалагічных крыніц фіксуецца таксама істотная роля культурных імпульсаў з барбарскіх каралеўстваў, якія могуць быць сведчаннем удзелу балцкіх племянных дружын у дунайскіх паходах. Менавіта з іх зваротам некаторыя даследчыкі звязваюць складанне курганных культур у балцкім этнічным арэале.

На карце пазначаны барбарскія каралеўствы, што ўтварыліся на месцы дзяржавы гунаў, і прыблізныя месцы рассялення качэўнікаў Прычарнамор'я, якія раней уваходзілі ў гунскае палітычнае аб'яднанне (іх лакалізацыя спрэчная з прычыны няпэўнасці наяўных крыніц). Паказаны таксама кірунак міграцыі герулаў пасля іх паражэння ад лангабардаў на мяжы VI ст. з левага берага Дуная праз "усіх славян" і незаселеныя тэрыторыі (найбольш верагодна – на захадзе сучаснай Польшчы) у землі варнаў і затым данаў, згадка пра Пракопія Кесарыйскага з'яўляецца найбольш раннім сведчаннем шырокай прысутнасці славян у Прыкарпацці.

Канец азначанаму перыяду паклала нашэсце авараў у сярэдзіне VI ст. Замест каралеўстваў гепідаў і лангабардаў утварыўся Аварскі каганат з цэнтрам у міжрэччы сярэдняга Дуная і Цісы. Гэта перарвала непасрэдныя сувязі паміж дзвюма часткамі славянскай супольнасці. Тыя славяне, што аселі ўздоўж Дуная, або трапілі пад уладу авараў, або перасяліліся на Балканы, прарваўшы візантыйскую мяжу. Гэта дало пачатак адасабленню паўднёвых славян. Іншыя адышлі на поўнач, дзе пачалося фарміраванне заходніх і ўсходніх славян, у тым ліку і продкаў беларусаў.

Рассяленне славян у перыяд гегемоніі Аварскага каганата (другая палова VI – сярэдзіна VII ст.)

стар. 41

Карта паказвае наступны этап славянскага рассялення, якое адбывалася ўжо пад уладай Аварскага каганата. Авары (летапісныя обры) уяўлялі сабой адну з ордаў, якая спярша ўваходзіла ў цюркскі каганат Заволжа, а ў сярэдзіне VI ст. перасялілася на сярэдні Дунай. Адтуль авары падпарадкавалі частку балгараў (таксама цюркскага племені) і славян, якіх выкарыстоўвалі ў сваіх войнах з Візантыяй. У гэты час колькасць славян няўхільна павялічвалася дзякуючы наяўнасці вялікіх незаселеных абшараў у Цэнтральнай Еўропе, адкуль папярэдняе германскае насельніцтва перасялілася ў барбарскія каралеўствы на тэрыторыі былой Заходняй Рымскай імперыі. З VII ст. на захадзе пачаў адчувацца ўплыў дзяржавы франкаў – найбольш паспяховага з такіх барбарскіх каралеўстваў, якое дало пачатак новай заходнееўрапейскай цывілізацыі. Франкскі купец Само ў 623 г. стварыў на перыферыі Аварскага каганата протадзяржаву, амаль што адзінымі насельнікамі якой упершыню былі славяне. Праўда, яна распалася пасля яго смерці. Межы ўладанняў Само дакладна невядомыя, на карце яны пазначаны гіпатэтычна.

Канчатковае рассяленне славян у час распаду Аварскага каганата (другая палова VII – VIII ст.)

стар. 42

З сярэдзіны VII ст. у Падунаўі пачалося змяшэнне авараў з падначаленымі ім славянамі. Тым часам іншыя групы славян працягвалі рассяляцца. Археалагічна міграцыйны рух славян адпавядае перарастанню пражскай культуры ў культуру лукі-райкавецкай, якое адбывалася пад выразнымі імпульсамі з Падунаўя. Прыток насельніцтва з арэала лукі-райкавецкай культуры фіксуецца і ў розных частках лясной зоны, але ў выглядзе адасобленых культурных рыс, якія пакуль не ўтвараюць суцэльную сістэму. Верагодна, гэта быў перыяд суіснавання архаічнай венецкай ідэнтычнасці з новай, славянскай, якая афармілася ў папярэдні час у параўнальна вузкім рэгіёне, а зараз распаўсюджвалася сярод этнічна блізкага насельніцтва. Лясныя венеты і рэшткі субстратнага насельніцтва патроху пераймалі новы, больш прэстыжны стыль паводзін, але са старой ідэнтычнасцю канчаткова не парывалі.

У канцы VIII ст. Аварскі каганат трапіў пад моцныя ўдары з боку маладой імперыі франкаў, створанай выдатным палітыкам і военачальнікам Карлам Вялікім. Ад гэтага паражэння дзяржава авараў ужо не акрыяла. Палітычнае дамінаванне ў рэгіёне перайшло да балгараў, а затым да хазараў – новых цюркскамоўных перасяленцаў з усходу.

Да гэтага перыяду можна адносіць некаторыя звесткі з недатаванай часткі "Аповесці мінулых гадоў": пра рассяленне славян на Дунаі, залежнасць ад авараў (обраў) племяннога саюза дулебаў, пра зваротны рух славян з Падунаўя, у працэсе якога складваліся новыя племянныя саюзы. У цэлым на працягу 2-й паловы VII – 1-й паловы VIII ст. славянскае грамадства, сілкуючыся культурнымі імпульсамі з дзяржавы франкаў і Візантыі, набліжалася да пераходу ў стадыю цывілізацыі.

Славянізацыя тэрыторыі Беларусі (IV – IX стст.)

стар. 43

Карта ў абагульненай форме паказвае магчымыя шляхі, якімі славяне рассяляліся па тэрыторыі цэнтральнай і паўночнай Беларусі. Культуры, з якімі яны ўзаемадзейнічалі (банцараўскую, смаленска-полацкіх доўгіх курганоў), аўтар карты вызначае як балцкія, хаця на гэты конт існуюць і іншыя пункты гледжання. Першыя пранікненні праславян на гэтую тэрыторыю фіксуюцца ўжо ў часы познезарубінецкай і кіеўскай культур, што магло прывесці да шматэтнічнасці. Але бясспрэчна, што толькі апошняя хваля рассялення з арэала культур лукі-райкавецкай і роменскай прывяла да канчатковай славянізацыі амаль усёй Беларусі – за выключэннем паўночна-заходніх ускраін. Гэта не азначае, што ранейшае насельніцтва было цалкам знішчана, – часткова яно змяшалася са славянамі, прынёсшы ў іх мову і культуру тыя адметнасці, якія дапамаглі потым сфарміравацца беларускаму этнасу. Таму носьбіты гэтых культур з'яўляюцца продкамі беларусаў нароўні са славянамі.

Усходняя Еўропа ў час фарміравання Русі (другая палова VIII – першая палова IX ст.)

стар. 44

Утварэнне Русі трэба разглядаць у агульным рэчышчы дзяржаваўтваральных працэсаў, што ахапілі тэрыторыю рассялення славян у VIII – IX ст. На тэрыторыі Усходняй Еўропы вырашальным знешнім фактарам стала ўзмацненне гандлёвых сувязяў з арабскім светам праз пасярэдніцтва Хазарскага каганата. Узамен за футра, мёд і рабоў з Арабскага халіфата і, у меншай ступені, з Візантыі ў лясную зону хлынуў паток сярэбраных манет, якія назапашваліся ў руках мясцовай гандлёва-палітычнай эліты. На чале яе апынуліся выхадцы са Скандынавіі, якія на працягу гэтага перыяду ажыццяўлялі рабаўнічыя напады па ўсёй Еўропе. У дзяржаве Каралінгаў іх называлі нарманамі, а сярод славян і ў Візантыі – варагамі. Паводле адной з пашыраных версій, менавіта з апошнімі звязана і паходжанне назвы "Русь", якая з'яўляецца ў крыніцах упершыню ў 830-я – 840-я гг. Так называўся ці народ, ці, хутчэй, пэўны сацыяльны пласт мясцовага грамадства, які кантраляваў знешні гандаль, а крыху пазней перадаў сваё імя дзяржаве, што ўзнікла ў выніку гэтых складаных працэсаў. Іншаземныя географы апісвалі і лакалізавалі гэтую пачатковую Русь вельмі супярэчліва, а звесткі пра яе ў першых старажытнарускіх летапісах запісаны значна пазней, калі рэальныя падзеі ўжо немагчыма было адрозніць ад легенд. Таму гісторыкі дасёння спрачаюцца па

многіх пытаннях, звязаных з утварэннем Русі. На карце адлюстравана аўтарская інтэрпрэтацыя наяўных звестак.

У гэты час па ўсім арэале будучай Русі імкліва пашыраецца аднастайны стыль пахаванняў у паўсферычных курганах, усталёўваецца падабенства керамікі і шэраг іншых праяў культурнай уніфікацыі. Прычынай яе сталі, напэўна, не толькі новыя міграцыйныя рухі, але і завяршэнне канкурэнцыі паміж некалькімі стылямі паводзін – на карысць таго, які быў выпрацаваны цэнтральнаеўрапейскімі славянамі. Вынікам стала крышталізацыя агульнаславянскай ідэнтычнасці, выразна засведчанай аўтарам "Аповесці мінулых гадоў". Пераймаючы гэтую свядомасць (а разам з ёй, напэўна, і ўласна славянскую мову), мясцовае насельніцтва захоўвала і шэраг традыцыйных рыс. Менавіта на іх падставе вылучаюцца новыя этнапалітычныя супольнасці (саюзы плямён), пералічаныя ў "Аповесці". Такім чынам, доўгі працэс этнагенезу славян у гэты час завяршаецца: далей пачынаецца іх этнічная гісторыя, падчас якой узніклі самастойныя славянскія народы.

Месцы знаходжання скандынаўскіх рэчаў і арабскіх манет (канец IX – XI ст.)
стар. 44

Карта з'яўляецца першай спробай адначасовага адлюстравання месцаў знаходак скандынаўскіх артэфактаў IX – XI стст. і дырхамаў Арабскага халіфата на тэрыторыі Беларусі. У якасці скандынаўскіх старажытнасцяў IX – XI стст. разглядаюцца вырабы, зробленыя ў Скандынавіі або на месцы знаходкі, калі яны не маюць непасрэдных прататыпаў у мясцовай культуры, а таксама заходнееўрапейскі імпарт, што паступіў на тэрыторыю Беларусі праз пасрэдніцтва скандынаваў.

Усяго на карце ў межах Рэспублікі Беларусь абазначана 97 населеных пунктаў, паблізу ад якіх знойдзены такія рэчы.

БЕЛАРУСЬ У РАННІМ СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ

Уступная карта раздзела – карта "AL-Idrisi Charta Rogeriana" (аркушы 54, 55, 56, 64, 65, 66). Яна была зроблена па заказу караля паўднёвай Італіі Роджэра II, праца над ёй завершана ў 1154 г. На карце ўпершыню ўжываецца назва Русь. Крыніцамі для яе былі як досвед арабскіх купцоў, так і карты Пталамея. Пазначаны такія аб'екты як Кіеў, Мінск, Тураў, Смаленск, Днепр з Бярэзінай. Цікава, што Палессе пазначана як возера. Карта, на жаль, не мела ўплыву на картаграфію сярэднявечнай Еўропы, бо надоўга была схавана ў архівах.

Русь у другой палове IX – першай палове X ст.
стар. 46

На працягу азначанага перыяду протадзяржава русаў ператварылася ў сапраўдную дзяржаву на чале з дынастыяй Рурыкавічаў (назва паходзіць ад імя яе легендарнага заснавальніка – варага Рурыка) з уласнай знешняй палітыкай і пэўнымі атрыбутамі цывілізаванасці. Гэта адбылося праз палітычнае аб'яднанне двух дзяржаваўтваральных цэнтраў, адзін з якіх склаўся на поўначы, вакол Ладагі і Ноўгарада, другі – на поўдні, вакол Кіева. Аб'яднанне, паводле летапіса, ажыццявіў наўгародскі князь Алег (верагодна, аславяненая форма варажскага імя Хельгі), які ў апошняй чвэрці IX ст. заваладаў Кіевам і зрабіў яго сталіцай агульнай дзяржавы. Гэта дае падставу гісторыкам вызначаць дзяржаву як Кіеўскую Русь, хоць у летапісах яна завецца проста Руссю, Рускай зямлёй. У гэты час у склад Русі канчаткова ўвайшла тэрыторыя сённяшняй Беларусі. Пра падпарадкаванне Алегам радзімічаў летапіс паведамляе пад 885 г. Жыхары Полацкага княства ўдзельнічалі ў паходах на Канстанцінопаль (Царград), і Полацк прыгаданы сярод гарадоў, ад імя якіх Алег у 907 г. заключыў дагавор аб вольным гандлі з Візантыяй. Гэта была першая ў міжнароднай дыпламатыі згадка пра паселішча на Беларусі. Пазней крывіцкая дружына ўдзельнічала і ў паходзе на Візантыю кіеўскага князя Ігара ў 944 г. У сярэдзіне X ст. візантыйскі імператар Канстанцін прыгадваў сярод даннікаў Русі племянныя княжанні ("Славеніі") крывічоў ("крывітэйнаў") і дрыгавічоў ("другувітаў").

Русь у другой палове X – XI ст.
стар. 47
Бітва пры Дарастоле (22.07.971)
стар. 47

Кульмінацыяй дзяржаваўтваральнага працэсу стала прыняцце ў 988 г. хрысціянства, якое ўвяло Русь у кола хрысціянскіх народаў Еўропы. Аналагічныя працэсы адбываліся і ў іншых дзяржавах, населеных цалкам ці пераважна славянамі. Гістарычныя акалічнасці склаліся такім чынам, што некаторыя з іх прынялі заходнюю версію хрысціянства і апынуліся ў палітычнай арбіце імперыі Каралінгаў. Іншыя, як Балгарыя і сербскія княствы, прынялі хрысціянства з Візантыі і засталіся ў сферы яе ўплыву. Становішча Русі было ў гэтым сэнсе адмысловым: яна таксама прыняла візантыйскую версію хрысціянства, але захавала палітычны суверэнітэт і шчыльныя культурныя сувязі як з захадам, так і з цюркскім светам. Гэта прывяло да таго, што вельмі аднародны ў той час этнічны масіў славян пачаў дыферэнцыравацца на тры асобныя галіны: заходніх, паўднёвых і ўсходніх славян. Канчаткова яны сфарміраваліся на працягу наступных стагоддзяў.

У гэты час адбываецца зліццё варажскай дынастыі з асноўнай масай славянскага насельніцтва. Нашчадкі скандынаваў цалкам перайшлі на мову сваіх падданых, і назва "русь" набыла не толькі палітычны, але і этнічны сэнс. Мова, на якой пісаліся летапісы і ажыццяўлялася дзяржаўнае кіраванне, успрымалася як "руская мова", хаця побач з ёй, несумненна, існавалі і племянныя дыялекты. Пазней дадаўся і сэнс канфесійны – праваслаўе пачало ўспрымацца як "руская вера".

Полацкае княства (канец X – пачатак XI ст.)
стар. 48

Першым дзяржаўным утварэннем, якое звязана амаль выключна з тэрыторыяй сённяшняй Беларусі, было Полацкае княства. Яно ўзнікла як адзін з цэнтраў палітычнай кансалідацыі на ўсходнеславянскіх землях, што было часткай працэсу ўтварэння Русі. Полацкае княства то далучалася да больш моцных палітычных цэнтраў, то аднаўляла сваю самастойнасць. Адным з такіх перыядаў самастойнасці было княжанне ў Полацку паўлегендарнага Рагвалода, пра якога летапіс паведамляе пад 980 г. Яго імя, відавочна, было славянізаванай формай скандынаўскага імя Рагнвальд, як і імя яго дачкі, Рагнеды мае адпаведнасць у скандынаўскім імю Рагнхільда. Летапіс таксама пацвярджае, што першы вядомы з імя ўладар Полацка меў варажскае паходжанне. У апошняй чвэрці X ст. ён быў забіты наўгародскім князем Уладзімірам, які прымусіў Рагнеду стаць яго жонкай. Неўзабаве Уладзімір завалодаў Кіевам і далучыў Полацкае княства да сваіх уладанняў. Але ў самым канцы X ст. княства было адноўлена ў якасці ўдзела старэйшага сына Уладзіміра і Рагнеды – Ізяслава. Іх нашчадкі ўтварылі асобную галіну княскай дынастыі Рурыкавічаў, якую на Русі называлі "Рагваложымі ўнукамі". Гэта падкрэслівае, што ў той час пераемнасць гісторыі Полацкага княства ўсведамлялася вельмі выразна. Пра межы гэтага дзяржаўнага ўтварэння можна меркаваць толькі на падставе больш позніх звестак, ды і падрабязнасцяў пра яго гісторыю ў гэты час амаль не захавалася. Але з пісьмовых і археалагічных крыніц мы ведаем пра існаванне апрача Полацка такіх гарадоў, як Віцебск, Ізяслаўль, гарадзішча на Менцы (верагодна, першапачатковы Менск).

Пры Ізяславе на землі Беларусі прыйшло хрысціянства. Існуе паданне, што каля названага ў яго гонар Ізяслаўля быў заснаваны адзін з першых на Русі манастыроў, у якім завяршыла свой жыццёвы шлях яго маці Рагнеда.

Падзел Русі на вотчыны розных галін Рурыкавічаў (XI – XII стст.)
стар. 49

У азначаны час Кіеўская Русь трапіла ў перыяд палітычнай раздробленасці. Спецыфічны характар працэсу дэцэнтралізацыі надало генеалагічнае разрастанне пануючай дынастыі Рурыкавічаў, якая разглядалася як адзіны калектыўны сюзерэн старажытнарускай дзяржавы. З цягам часу з'явіліся генеалагічна адасобленыя галіны роду. Кожная з іх, абапіраючыся на эканамічныя інтарэсы, імкнулася захаваць за сабой пэўную частку агульнай спадчыны, каб перадаваць толькі ўласным нашчадкам. Першай такой галіной сталі нашчадкі Ізяслава Полацкага. Таму Полацкае княства вельмі рана, на пачатку XI ст., замацавалася ў якасці іх неадчужальнай уласнасці. З пункту гледжання сённяшняга дня можна

сцвярджаць, што ўпершыню з'явілася дынастыя, звязаная выключна з беларускай тэрыторыяй (хоць яна ахоплівала толькі частку яе, ды ўлада Ізяславічаў, зразумела, нікім у той час не ўспрымалася як "беларуская"). Канчаткова прынцып падзелу Русі быў замацаваны на Любецкім сойме князёў 1097 г. у фармулёўцы "кождо да держит отчину свою" (кожная галіна хай трымае бацькоўскую спадчыну). На карце паказаны працэс замацавання такіх вотчын за нашчадкамі пэўных асоб пасля іх смерці.

Ваенна-палітычныя падзеі на тэрыторыі Беларусі (XI ст.)
стар. 50

Карта ілюструе летапісныя паведамленні пра барацьбу полацкіх князёў Брачыслава і яго сына Усяслава супраць улады Кіева, іх спробы павялічыць свае ўладанні, што выклікала супрацьдзеянне іншых Рурыкавічаў. Урэшце бакі дасягнулі раўнавагі, і апошняя чвэрць стагоддзя вызначаецца ўстойлівым развіццём Полацкага княства пад уладай Усяслава. Трэба ўлічваць, што летапіс падае толькі назвы палітычных цэнтраў, але не іх абшары. Усе межы і кірункі паходаў вельмі прыблізныя.

Ваенна-палітычныя падзеі на тэрыторыі Беларусі (XII ст.)
стар. 51

Пасля смерці Усяслава ў 1101 г. Полацкае княства было падзелена паміж яго сынамі, з якіх найбольшай палітычнай актыўнасцю вылучаўся Глеб Менскі. Але яго барацьба супраць Кіева скончылася паражэннем у 1116 г. У 1128 г. полацкія князі за непаслухмянасць былі ўвогуле пазбаўлены сваіх уладанняў і сасланы ў Візантыю. Полацк на пэўны час трапіў пад непасрэдны кантроль Кіева, але у канцы 1140-х гг. вотчыны полацкіх Ізяславічаў былі адноўлены. Полацкае княства, напэўна, ажыццяўляла і непасрэдны кантроль над сумежнымі народамі, якіх летапіс вызначае як даннікаў Русі. У якасці апорных пунктаў для такога кантролю і збору даніны ўзнікалі старажытнарускія гарады на іншаэтнічных землях. Некаторыя з іх (Герцыке і Кукенойс на землях латгалаў) прыгадваюцца ў пісьмовых крыніцах, пра іншыя (умацаванне на месцы будучага Крывога замка ў Вільні) вядома толькі з археалагічных матэрыялаў.

За гэты час на землях, што заставаліся пад кантролем кіеўскіх князёў, узніклі новыя ўдзельныя княствы. Адно з іх, Гарадзенскае, было вылучана для князя-ізгоя Усевалада Давыдавіча, які валодаў ім да канца жыцця і перадаў сваім сынам. Так узнікла другая, звязаная выключна з Беларуссю, галіна Рурыкавічаў. Нарэшце, у 1157 г. іншы князь-ізгой, Юрый Яраслававіч, замацаваў за сабой Тураўскае ўдзельнае княства. Яго нашчадкі ўтварылі трэцюю, турава-пінскую, галіну беларускіх князёў. Тым часам Полацкае княства канчаткова падзялілася на вотчыны розных галін мясцовай дынастыі. У выніку тэрыторыя Беларусі стала найбольш палітычна раздробленай у параўнанні з іншымі часткамі Русі. З апошняй чвэрці XII ст. яе ўладары перасталі прымаць удзел у агульнарускіх справах, таму звесткі пра Беларусь практычна знікаюць са старонак летапісаў.

Беларускія землі ў XI – пачатку XIII ст.
стар. 52 – 53

Карта з'яўляецца спробай рэканструкцыі тэрытарыяльнай структуры, якая склалася на Беларусі на працягу азначанага перыяду. Зыходным быў падзел на племянныя княжанні, тэрыторыі якіх прыблізна вызначаюцца паводле этнавызначальных упрыгажэнняў, асабліва ў жаночых пахаваннях. Як можна пабачыць, зоны бытавання такіх рэчаў часткова перакрываюцца, таму дакладныя межы правесці немагчыма.

Пазней этнічная структура змянілася на палітычную. Тэрыторыя Русі падзялілася на воласці, цэнтрамі якіх былі гарады. Заснаванне новага горада, напэўна, прыводзіла да перадачы пад яго падпарадкаванне навакольнай тэрыторыі, якая ўтварала асобную воласць. Такім чынам, валасная структура не была нязменнай – час ад часу воласці драбніліся і пераразмяркоўваліся. Адна ці некалькі воласцей, выдзеленыя ва ўдзел князю, утваралі ўдзельнае княства, лёс якога мог скласціся па-рознаму. Некаторыя княствы існавалі лічаныя гады, каб потым уліцца ў нейкае іншае ўладанне. Але часам такое княства замацоўвалася ў якасці вотчыны пэўнай галіны Рурыкавічаў, у ім узнікалі новыя гарады і воласці.

Знешнія межы такой вотчыны змяніць было даволі цяжка, бо суседнія землі таксама мелі сваіх гаспадароў. Дзякуючы гэтаму можна больш-менш дакладна прасачыць гісторыю тэрытарыяльнай структуры, якая выкладалася з воласцей, як мазаіка з асобных кавалкаў. На карце прапанавана рэканструкцыя такой структуры часоў пачатку XIII ст. Зразумела, яна застаецца гіпатэтычнай. Асабліва гэта тычыцца межаў княжацкіх вотчын, пра якія для гэтага часу звестак практычна няма. Вядома, напрыклад, што Клецкая і Случаская воласці ў сярэдзіне XII ст. перайшлі пад уладу чарнігаўскіх князёў. Больш гэтыя воласці не згадваюцца, і мы можам толькі меркаваць, як доўга яны заставаліся пад уладай Чарнігава.

Беларусь на карце XIII ст.
стар. 53

Недзе ў 1230-я гг. былы нямецкі рыцар і падарожнік Герваз з Тыльбурна, які прыняў манаства ў бенедыктынскім кляштары ніжнесаксонскага горада Эбсторф, ініцыяваў стварэнне вялікай каляровай карты, на якой быў бы адлюстраваны ўвесь вядомы на той час свет. Невядома дакладна, калі эбсторфская карта была закончана (паводле адных меркаванняў – каля 1240 г., паводле іншых – у 1284 г.). У канчатковым выглядзе карта ўяўляла сабой кола дыяметрам каля 3,5 м, намаляванае на пергаміне. У цэнтры змяшчаўся Іерусалім. Карта арыентавана на ўсход, так што Еўропа займае левы сегмент. Асаблівую цікавасць для нас уяўляе тое, што на ёй пазначана частка тэрыторыі Беларусі з рэкамі Нёман (Memela) і Дзвіна (Duna). Ля апошняй пазначаны гарады Полацк (Plosceke) і Смаленск (Smalentike), хаця першы з іх апынуўся вышэй па плыні, чым другі.

Утварэнне Імперыі манголаў у XIII ст.
стар. 54 – 55
Бітва на рацэ Калка (13.05.1223 г.)
стар. 54

Выключныя наступствы для гісторыі Русі мела стварэнне ў еўразійскіх стэпах вялізнай дзяржавы, якая аб'яднала пад адной уладай мангольскіх і цюркскіх качэўнікаў. Створаная талентам мангольскага палітыка і ваяра Чынгісхана, гэтая дзяржава паслядоўна захапіла суседнія з ёю земляробчыя краіны – Кітай, персідскую дзяржаву харэзмшахаў і, нарэшце, ужо пасля смерці Чынгісхана – Русь. Заваяванне Русі і амаль усёй Усходняй Еўропы ўзначальваў унук Чынгісхана Батый (Бату-хан). На першым этапе, у 1237 г., была заваявана Волжская Балгарыя. На другім этапе, у канцы 1237 – 1239 г., былі заваяваны спярша Паўночна-Усходняя Русь, затым – Чарнігаўская зямля і орды полаўцаў у прычарнаморскіх стэпах (менавіта яны разам з волжскімі балгарамі ўвайшлі ў склад Залатой Арды, на гэтае насельніцтва пазней перайшла прынесеная манголамі з усходу племянная назва "татары"). Трэці этап распачаўся ў 1240 г. разбурэннем Кіева, пасля чаго мангольская навала рушыла ў Цэнтральную Еўропу. Пра ход нашэсця падрабязна распавядаюць як старажытнарускія летапісы, так і заходнееўрапейскія хронікі.

У выніку заваявання большасць старажытнарускіх земляў на працяглы час трапіла ў палітычную залежнасць ад Залатой Арды, што практычна цалкам прыпыніла яе сувязі з Захадам. Беларускія землі ў большасці пазбеглі такой залежнасці, але іх наступнае развіццё было мала звязана з агульнарускімі з'явамі і працэсамі. Наадварот, выраішальным стала ўзаемадзеянне з суседзямі-літоўцамі, якое і прывяло да ўтварэння ВКЛ.

Галіцка-Валынскае княства ў першай палове – сярэдзіне XIII ст.
стар. 56

Напярэдадні і адразу пасля мангольскага нашэсця вельмі важную ролю адыгрывала Галіцка-Валынскае княства, уладар якога Даніла Раманавіч у 1253 г. стаў адзіным з рускіх князёў, хто каранаваўся каралеўскай каронай. Яму ўдалося часова пераадолець працэс палітычнага драблення на паўднёвым захадзе Русі і распаўсюдзіць свой уплыў на значную частку беларускіх земляў. Галіцка-Валынскае княства было галоўным канкурэнтам Літвы ў барацьбе за Панямонне. Аднак яму не ўдалося наладзіць эфектыўны адпор татарам, і ўрэшце яно трапіла ў палітычную залежнасць ад Залатой Арды. У такіх умовах для беларускіх земляў больш прывабным стала аб'яднанне з Літвой, што і абумовіла вынік барацьбы Данілы Раманавіча з Міндоўгам. Уключэнне ў склад Галіцка-Валынскага княства засталося для беларускага Панямоння няздзейсненай магчымасцю.

Пры стварэнні карты за аснову была ўзята адпаведная карта з энцыклапедыі "Вялікае Княства Літоўскае", распрацаваная В. Цемушавым. Невялікія дапрацоўкі былі накіраваны ў асноўным на тое, каб адлюстраваць барацьбу за Панямонне.

Ваенна-палітычная сітуацыя ў Прыбалтыцы (1220 г. – сярэдзіна XIII ст.)
стар. 57

Не менш важным фактарам была экспансія нямецкіх крыжаносцаў у Прыбалтыцы. Да заснаванага на пачатку XIII ст. Рыжскага біскупства і Ордэна мечаносцаў перайшоў кантроль над ніжнім цячэннем Дзвіны, які раней належаў Полацку. З 1220-х гг. распачалася таксама экспансія Тэўтонскага (Нямецкага) ордэна, які ўладкаваўся ў нізоўях Віслы па запрашэнні князя Мазовіі і разгарнуў заваяванне прусаў. Іншае балцкае племя, літва, ужо ў апошняй чвэрці XII ст. вызвалілася ад данніцкай залежнасці ад Полацка. У першай чвэрці XIII ст. паскорыліся працэсы палітычнай цэнтралізацыі. Набегі літоўцаў пачалі дасягаць вельмі аддаленых мясцін. Татарская навала моцна аслабіла сістэму супрацьдзеяння гэтым набегам з боку Русі, і ў выніку менавіта літоўцы выступілі ініцыятарамі новага ваенна-палітычнага аб'яднання, якое неўзабаве ператварылася ў Вялікае княства Літоўскае.

Праваслаўная царква (X – XIV стст.)
стар. 58

Пашырэнне царкоўнай структуры было важным фактарам грамадскага жыцця. Першымі цэнтрамі хрысціянізацыі сталі буйныя гарады, у якіх былі княжацкія рэзідэнцыі. Гэта тлумачыцца тым, што хрысціянства было ўведзена не шляхам місіянерскай дзейнасці святароў, а ў якасці дзяржаўнай акцыі. Карта адлюстроўвае канцэпцыю, паводле якой пашырэнне прыходскай структуры адбывалася паралельна з развіццём сістэмы валаснога кіравання. Кожны горад, цэнтр воласці, станавіўся і цэнтрам парафіі. Больш аддаленыя мясціны, напэўна, доўгі час заставаліся па-за царкоўным уплывам.

Старажытныя гарады (X – XIV стст.)
стар. 58

Планы гарадоў створаны на падставе археалагічных даследаванняў. Яны даюць уяўленне аб памерах тагачасных гарадоў і тыповых рысах іх планіроўкі. Ядром горада быў дзядзінец, абкружаны дрэва-землянымі ўмацаваннямі, які звычайна будаваўся на цяжкадаступным узвышшы. Неўмацаванае паселішча паблізу ці вакол яго называлася пасадам. У буйных гарадах частка пасада, як правіла, таксама абносілася ўмацаваннямі і ператваралася ў вакольны горад (само слова "горад" першапачаткова мела сэнс "умацаванае, агароджанае паселішча"). Выключэннем з гэтага правіла быў, здаецца, Менск, у якім не зафіксавана падзелу на дзядзінец і вакольны горад – было толькі адно кола ўмацаванняў.

У XIV ст. традыцыйная планіровачная структура беларускіх гарадоў захавалася, але змянілася тэрміналогія. Дзядзінец пачалі называць "верхнім замкам", а вакольны горад – "ніжнім замкам".

БЕЛАРУСЬ У 1245 г. – СЯРЭДЗІНЕ XVI ст.

У пачатку раздзела карта "Giacomo Gashtaldi: Descriptione de la Moscovia per Giacomo Gastaldo Piamontese In Venetia MDL". (Апісанне Масквы паводле Астальда Пьямантэзе ў Венецыі 1550 г.). Гэта карта зроблена ў стылі традыцыйных выданняў Пталамея, так званых новых табліц. Яна цікавая не толькі багатай графікай, але і спосабам паказу літоўскіх земель, а таксама месцазнаходжаннем назвы Белая Русь далёка на поўначы.

Першы этап утварэння Вялікага княства Літоўскага (1245 – 1315 гг.)
стар. 60 – 61

Карта адлюстроўвае працэс утварэння ВКЛ як двухэтнічнай дзяржавы, у склад якой увайшлі племянныя балцкія княствы і значная частка тэрыторыі Старажытнай Русі, у тым ліку ўся тэрыторыя сучаснай Беларусі. Шэраг княстваў на беларускіх землях у перыяд паміж 1245 і 1250 гг. прызнаў уладу літоўскага князя Міндоўга, які ў той жа час дамогся дамінавання ў палітычным саюзе балцкіх княстваў і нават пашырыў яго на частку тэрыторыі яцвягаў, куршаў, земгалаў і селаў (у супрацьстаянні экспансіі крыжацкіх ордэнаў). З гэтага часу можна казаць аб непасрэд-

ным пачатку ВКЛ. Фактычна ў гэты момант былі зроблены першыя крокі на шляху фарміравання самастойнага беларускага этнасу, хоць гэты працэс расцягнуўся не на адно стагоддзе. На працягу некалькіх наступных дзесяцігоддзяў Новагародская зямля, этнічная Літва і прылеглая частка яцвягаў стала захоўвалі палітычнае аб'яднанне, у той час як Полацкая зямля і Жамойць часова адлучаліся ад яго. Найбольшае пашырэнне дзяржавы, дасягнутае Міндоўгам у 1260 – 1263 гг., было канчаткова адноўлена Віценем на мяжы XIII – XIV стст.

Вялікае княства Літоўскае (1315 – 1384 гг.)

стар. 62 – 63

Карта адлюстроўвае другі этап утварэння ВКЛ падчас панавання Гедыміна і Альгерда. У гэты перыяд пануючая дынастыя прытрымлівалася паганства, што давала падставы Тэўтонскаму і Лівонскаму ордэнам (якія ўтваралі палітычную канфедэрацыю) праводзіць агрэсіўную палітыку. Дэкларуючы мэту прымусовага пашырэння каталіцтва, фактычна ордэны крыжаносцаў спрыялі захопу балцкіх земляў нямецкім рыцарствам. Супрацьдзеянне гэтай агрэсіі было адным з галоўных напрамкаў палітыкі ВКЛ. Другім напрамкам была экспансія на Русь, падчас якой ВКЛ небеспаспяхова выступала аб'яднаўчым цэнтрам для радробленых рускіх княстваў. Дзеля гэтага і Гедымін, і Альгерд прытрымліваліся верацярпімасці, падтрымлівалі праваслаўную царкву.

Пры Гедыміне (1315 – 1341) ВКЛ набывае сталую сталіцу, якой стала Вільня. Тады ж пачалося пашырэнне ўлады ВКЛ на прылеглыя рускія княствы, большасць з якіх раней залежалі ад Арды. Звесткі пра гэты перыяд вельмі фрагментарныя, таму пра прыналежнасць некаторых тэрыторый на поўдні і ўсходзе сучаснай Беларусі можна меркаваць толькі гіпатэтычна. Таксама нявырашаным застаецца пытанне, ці пашыраўся кантроль Гедыміна ў якой-небудзь форме на Кіеўскую зямлю (звесткі беларуска-літоўскіх летапісаў на гэты конт не выклікаюць даверу). У гэты час Смаленская зямля перыядычна прызнавала васальную залежнасць ад ВКЛ, але захоўвала ўласных князёў. Ноўгарадская феадальная рэспубліка практычна ў роўнай ступені паддавалася ўплыву ВКЛ і залежнага ад Залатой Арды Вялікага княства Уладзімірскага.

Падчас панавання Альгерда (1345 – 1377) да ВКЛ на доўгі час далучыліся Кіеўская, Чарнігава-Северская і частка Смаленскай зямлі (у тым ліку тыя іх абшары, што знаходзіліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі), а таксама Падолле і Бранскае княства. У 1360-я гг. уладу Альгерда прызнавалі і княствы ў вярхоўях Акі (Казельскае і Навасільскае), але іх канчатковы ўваход у склад ВКЛ адбыўся пазней.

У асноўным тэрытарыяльныя здабыткі Альгерда, а таксама дынастычная унія з Польшчай, заключаная ў 1385 г. яго сынам Ягайлам, завяршылі працэс фарміравання тэрытарыяльнай і палітычнай структуры ВКЛ, якая ў наступныя дзесяцігоддзі зведвала нязначныя змены.

Вялікае княства Літоўскае ў часы Вітаўта (1385 – 1430 гг.)

стар. 62 – 63

Карта адлюстроўвае гісторыю ВКЛ у часы панавання вялікага князя Вітаўта (1392 – 1430), з уключэннем папярэдняга адрэзку часу (1385 – 1392 гг., ад Крэўскай уніі да атрымання Вітаўтам улады над ВКЛ). Пры Вітаўту дзяржава дасягнула максімальных памераў. У гэты ж час адбылося істотнае змяненне земляўласніцкай структуры – многія ўдзельныя княствы былі скасаваны і ператвораны ў намесніцтвы, а ў 1413 г. былі ўтвораны першыя ваяводствы. Важнай адметнасцю гэтага часу было набыццё некаторымі гарадамі самакіравання паводле магдэбургскага права, што было абумоўлена шчыльнымі гандлёвымі, культурнымі і палітычнымі сувязямі з Заходняй Еўропай.

Пазначаны таксама галоўныя ваенныя падзеі і месцы заключэння трох уній паміж ВКЛ і Польшчай: у Крэве ў 1385 г., у Радаме – Вільні ў 1401 г. і ў Гародлі ў 1413 г. Гэтыя уніі мелі вельмі важныя наступствы для этнагенезу беларусаў. Яны фактычна зрабілі тэрыторыю ВКЛ культурнай перыферыяй заходнееўрапейскай цывілізацыі. З гэтага часу культурныя імпульсы з захаду сталі не менш моцнымі, чым з усходу, што спрыяла адасабленню ад этнічна блізкіх усходнерускіх земляў.

Бітва пад Грунвальдам (15.07.1410 г.)
стар. 63

Сумесная перамога над войскам Тэўтонскага ордэна не толькі стала выдатнай старонкай ваеннай гісторыі Польшчы і ВКЛ, але і спрыяла наступнаму іх культурнаму збліжэнню. У гэтай бітве бралі ўдзел вайсковыя адзінкі (харугвы) практычна з усіх земляў і княстваў Беларусі, якія змагаліся разам з літоўскімі, украінскімі і польскімі ваярамі.

Эпідэмія чумы ва Усходняй Еўропе (сярэдзіна XIV – першая палова XV ст.)
стар. 64

Эпідэмія чумы ў сярэдзіне XIV ст. закранула амаль усю Еўропу, дагэтуль спустошыўшы Кітай, Сярэднюю Азію і Паўночную Афрыку. (У Кітаі памерла да 13 мільёнаў чалавек.) Калі хан Залатой Арды Джанібек у 1347 г. узяў у аблогу Кафу, у ягоным войску пачалася эпідэмія. Тады Джанібек пачаў закідваць генуэзцаў – абаронцаў Кафы – целамі памерлых ад чумы. Генуэзцы палічылі за лепшае пакінуць горад на сваіх караблях. Ва ўсіх партах, дзе яны прыпыняліся, пачыналася эпідэмія. Так чума дасягнула Італіі, а потым Францыі, Англіі, Германіі, распаўсюдзілася ў Швецыі, а адтуль зноў трапіла ва Усходнюю Еўропу – Лівонію (1351 г.). Яшчэ перад тым (у 1350 г.), верагодна, праз шведскіх гандляроў, чума з'явілася ў Полацку. Такім чынам "чорная смерць" абышла па коле ўсю Еўропу і вярнулася да тых мясцін, якія абмінула спачатку. У 1352 г. чума лютавала ў Пскове і Ноўгарадзе, у 1353 г. – у Маскве, дзе ад яе памёр мітрапаліт Феагност і шэраг маскоўскіх князёў, таксама і вялікі князь Сямён Ганарлівы. "Чорная смерць" распаўсюдзілася па ўсіх рускіх землях і закранула Кіеў, Чарнігаў, Смаленск, Суздаль. У Глухаве і Белазёрску не засталося ніводнага жывога чалавека. У 1364 г. з Волгі чума зноў вярнулася на Русь, але ў гэты раз не пайшла далей за Пскоў, усё ж такі закрануўшы частку Вялікага княства Літоўскага.

Спробы адлюстраваць на карце распаўсюджванне чумы ў Еўропе сярэдзіны XIV ст. былі ўжо здзейснены ў еўрапейскай гістарычнай навуцы, але рэгіёну Усходняй Еўропы не было ўдзелена дастатковай увагі. Гэтая карта складзена на падставе пісьмовых крыніц усходнееўрапейскага рэгіёна з выкарыстаннем папярэдніх даследаванняў. Асноўная ўвага засяроджана на Усходняй Еўропе – Вялікім княстве Літоўскім і наогул старажытнарускіх землях. Тут, згодна з крыніцамі, паказаны асноўныя цэнтры, што пацярпелі ад "чорнай смерці", адлюстраваны раёны распаўсюджвання чумы ў адпаведныя гады, а таксама вызначаны напрамкі пашырэння эпідэміі.

Вялікае княства Літоўскае (1430 – 1500 гг.)
стар. 64 – 65

Карта адлюстроўвае гісторыю ВКЛ у перыяд ад смерці вялікага князя Вітаўта (1430 г.) да мяжы XV – XVI стст., калі значна змянілася ўсходняя мяжа дзяржавы. Гэта было вынікам экспансіі Вялікага княства Маскоўскага, якая распачалася прыкладна з 1485 г. Улічваючы важнасць супрацьстаяння ВКЛ і Масквы як двух цэнтраў аб'яднання старажытнарускіх земляў, на карце адлюстраваны і папярэдні працэс росту тэрыторыі Вялікага княства Маскоўскага, а таксама тэрытарыяльныя змены ў іншых сумежных дзяржавах, якія істотна змянілі палітычную сітуацыю ва Усходняй Еўропе: утварэнне на месцы Залатой Арды Крымскага ханства і Вялікай Арды, вынікі вайны Польшчы з Тэўтонскім ордэнам.

На карце паказаны асноўныя змены знешніх межаў ВКЛ, галоўныя ваенныя падзеі, даты атрымання гарадамі магдэбургскага права, а таксама ўнутраная структура дзяржавы ў другой палове XV ст. На той час у ВКЛ існавалі тры катэгорыі зямельных уладанняў: намесніцтвы, непасрэдна падпарадкаваныя вялікаму князю; землі-намесніцтвы, якія карысталіся аўтаноміяй на падставе так званых "земскіх" прывілеяў; удзелы родзічаў вялікага князя (Гедзімінавічаў) і іншых княжацкіх родаў, уладальнікі якіх знаходзіліся ў асабістай васальнай залежнасці. Стан згаданых трох катэгорый не быў у гэты перыяд нязменным. Часам удзельныя княствы ператвараліся ў намесніцтвы, і наадварот. Новагародскі ўдзел у 1428 – 1448 гг. быў часова адноўлены для жонкі Вітаўта Улляны, Кіеўскае намесніцтва з 1440 да 1470 г. было ўдзельным княствам. На тэрыторыі Валыні ў 1440 – 1452 гг. таксама часова існавала Луцкае княства, да якога адносілася і Усходняе Падолле. Тураўскае ўдзельнае кня-

ства існавала да 1452 г., пазней стала намесніцтвам. Некаторыя тэрыторыі большасць часу знаходзіліся пад уладай удзельных князёў, але ў пэўныя прамежкі часу станавіліся намесніцтвамі. Так адбылося з Чарнігава-Старадубскім і Бранскім княствамі ў 1430 – 1446 гг., з Ноўгарад-Северскім – у 1430 – 1454 гг. Мсціслаўскае княства было ліквідавана ў 1486 г. і адноўлена ў зменшаных памерах у 1499 г., Бранскае з 1487 г. ператворана ў намесніцтва.

Замкі ў Беларусі (XIII – XVI стст.)
стар. 65

Важным сведчаннем заходнееўрапейскіх уплываў стала будаўніцтва на Беларусі першых мураваных умацаванняў. Распачалося яно пры Гедзіміне, які запрасіў дзеля гэтага дойлідаў і майстроў з Рыгі і Германіі. Апрача новай сталіцы дзяржавы, Вільні, такія замкі з'явіліся ў Крэве і Лідзе. Крыху пазней мурамі былі заменены дрэва-земляныя ўмацаванні Віцебска (гл. адпаведны план на адной з папярэдніх старонак), Горадні і Наваградка. Выдатным узорам мураванага дойлідства стала будаўніцтва на пачатку XVI ст. замка ў прыватнаўласніцкім мястэчку Мір, які выдатна захаваўся да нашага часу.

Вялікае княства Літоўскае на картах XVI – XVII стст.
стар. 66 – 67

Беларускія землі ў другой палове XV ст.
стар. 68 – 69

На карце паказана рэканструкцыя тэрытарыяльнай структуры на беларускіх землях падчас панавання Казіміра (1440 – 1492). Ад гэтага часу захаваўся рэестр зямельных наданняў, які дазваляе даволі дакладна вызначыць маёнткі, што перайшлі з дзяржаўнай уласнасці ў прыватную альбо царкоўную. Яго дапаўняюць запісы падараванняў на карысць каталіцкай царквы з архіва Віленскага біскупства, выдадзеныя ў "Дыпламатычным кодэксе Віленскай катэдры і дыяцэзіі" (Kodex dyplomatyczny katedry i diacezji Wilenskiej).

Асноўная маса велікакняжацкіх наданняў ажыццяўлялася ў намесніцтвах, што перайшлі пад непасрэдны кантроль дзяржавы ў выніку рэформаў, праведзеных яшчэ Вітаўтам. Менавіта таму на гэтай тэрыторыі прыгадваецца значна больш паселішчаў, чым у землях, якімі вялікі князь не мог кіраваць самастойна. Апрача таго, заселенасць цэнтральнай часткі дзяржавы, у вадазборы верхняга Нёмана і яго прытокаў, была значна вышэйшай, чым на ўскраінах. Таму нават дзяржаўныя воласці ў парэччы Бярэзіны і Дняпра (Барысаўская, Свіслацкая, Бабруйская і інш.) не вельмі прываблівалі служылую знаць і заставаліся амаль не кранутыя падараваннямі. Своеасаблівымі "дзяржавамі ў дзяржаве" былі вотчыны заможных княжацкіх родаў, пераважна Гедзімінавічаў – князёў Слуцкіх, Пінскіх, Кобрынскіх, Мсціслаўскіх і інш. З іншых літоўскіх родаў вызначаўся род князёў Гальшанскіх, які прыняў праваслаўе. Яму, апрача родавай вотчыны ў Гальшанах, належалі Глуская, Дубровіцкая і шэраг іншых воласцей. З князёў старажытнарускага паходжання (мясцовых Рурыкавічаў) буйнымі вотчынамі валодалі князі Друцкія і Лукомскія. У Чарнігава-Северскай зямлі былі створаны вялікія ўдзелы для ўцекачоў з Масквы – князёў Мажайскіх. Клецкая і Рагачоўская воласці належалі іншым маскоўскім князям – з роду Бароўскіх (Яраславічаў).

Пашырэнне каталіцкага ўплыву ў Беларусі (1387 – 1480 гг.)
стар. 70

Карта адлюстроўвае экспансію каталіцтва ў першае стагоддзе пасля Крэўскай уніі (у час панавання Вітаўта, Жыгімонта, Казіміра). Менавіта ў гэты перыяд у выніку мэтанакіраванай дзяржаўнай палітыкі сфарміраваўся асноўны комплекс зямельных уладанняў як каталіцкай царквы (перш за ўсё Віленскага біскупства), так і новай арыстакратыі – паноў каталіцкага веравызнання, якія паводле Гарадзельскага прывілея 1413 г. атрымалі выключнае права займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады. Разам з утварэннем звыш 80 каталіцкіх парафій гэта радыкальна змяніла канфесійную і землеўласніцкую структуру на землях Беларусі і Усходняй Літвы, пасля чаго яе асноўныя рысы захоўваліся вельмі трывала.

На карце паказаны толькі найбольш буйныя зямельныя падараванні, якія ахоплівалі цэлыя сёлы ці нават воласці. Не ўлічаны падараванні і заснаванні касцёлаў у Жамойці, на Смаленскай зямлі і на Валыні, а таксама падараванні праваслаўным князям і баярам, якія адбываліся ў гэты ж час (але не так інтэнсіўна). На тэрыторыі Віленскага і Троцкага ваяводстваў зроблена спроба адлюстраваць падзел на паветы, княствы і буйныя дзяржаўныя воласці. З-за недахопу дакладных звестак многія з такіх межаў праведзены прыблізна. Асаблівую складанасць выклікала вызначэнне мяжы паміж Віцебскай і Смаленскай землямі, таму яна праведзена так, як праходзіла ў больш позні час, з пачатку XVI ст.

Уладанні дынастыі Ягелонаў (1434 – 1572 гг.)
стар. 70

Нашчадкі Уладзіслава Ягайлы ад позняга шлюбу з князёўнай Соф'яй Гальшанскай утварылі адну з найбольш славутых дынастый у Еўропе. Апрача ВКЛ, якое было іх натуральнай родавай вотчынай, яны валодалі каронамі трох еўрапейскіх дзяржаў: Польшчы, Венгрыі і Чэхіі, у васальнай залежнасці ад якіх знаходзіўся яшчэ шэраг дзяржаўных утварэнняў. Аднак венгерская і чэшская галіны Ягелонаў праіснавалі нядоўга. Апошнім прадстаўніком дынастыі стаў кароль Польшчы і вялікі князь ВКЛ Жыгімонт Аўгуст, які не меў нашчадкаў. Пасля яго смерці Польшча і ВКЛ належалі прадстаўнікам розных еўрапейскіх дынастый. Гэта, аднак, яшчэ больш узмацніла заходні ўплыў на беларускіх землях і стварала ўмовы для наступнай эвалюцыі этнічнай свядомасці беларусаў.

Адносіны ВКЛ з Крымскім ханствам (1475 – 1550 гг.)
стар. 71

Стасункі з Крымскім ханствам былі адным з прыярытэтаў у палітыцы ВКЛ азначанага перыяду, калі набегі крымскіх татар стваралі пастаянную пагрозу. На карце паказаны асноўныя кірункі набегаў і тэрыторыі, што найбольш пацярпелі ад іх. Пазначаны таксама гандлёвыя шляхі і напрамкі тавараабмену, бо адносіны з Крымам былі не толькі варожымі.

Пазначаны таксама адміністрацыйны падзел і асноўныя змены тэрыторыі ВКЛ, якія адбываліся ў гэты перыяд, нават калі яны і не былі звязаны непасрэдна з тэмай карты.

Бітва пад Клецкам (5.08.1506 г.)
стар. 71

Перамога над татарамі пад Клецкам стала яскравым момантам у супрацьдзеянні татарскім нападам. Войска ВКЛ на чале з князем Міхаілам Глінскім атрымала поўную перамогу і адбіла палонных, што спрыяла змяншэнню інтэнсіўнасці нападаў у наступныя гады.

Вайна паміж Вялікімі княствамі Літоўскім і Маскоўскім (1487 – 1494 гг.)
стар. 72

Гэтая вайна паклала пачатак доўгаму ваеннаму супрацьстаянню дзвюх дзяржаў, якія прэтэндавалі на спадчыну Кіеўскай Русі. У адрозненне ад першага супрацьстаяння, у часы Альгерда і Вітаўта, ініцыятыва зараз належала маскоўскаму боку. Вялікае княства Маскоўскае, узмоцненае за кошт падпарадкавання Вялікага Ноўгарада, распачало экспансію з мэтай адваяваць як мага больш земляў колішняй Русі. Першы этап ваеннага супрацьстаяння прынёс параўнальна невялікія поспехі. Але на гэтым справа не скончылася.

Вайна ВКМ з ВКЛ (1500 – 1503 гг.)
стар. 72

Падчас гэтай вайны ВКЛ панесла вялізныя тэрытарыяльныя страты. Удзельныя князі, якія валодалі Чарнігава-Северскай і ўсходняй часткай Смаленскай зямлі, перайшлі ў падданства да Масквы, а разгром войска ВКЛ на чале з гетманам Канстанцінам Астрожскім на рацэ Вядрошы ў 1500 г. вымусіў ВКЛ прызнаць пераход разам з імі і ўсіх іх уладанняў.

Вайна ВКМ з ВКЛ (1507 – 1508 гг.)
стар. 73

Новаму ваеннаму канфлікту папярэднічаў мяцеж нядаўняга пераможцы ў бітве пад Клецкам, князя Міхаіла Глінскага. Вялікае княства Маскоўскае выступіла ў яго падтрымку, але на гэты раз ваенныя дзеянні не прывялі да істотных тэрытарыяльных зменаў. Глінскі і яго прыхільнікі перайшлі на службу да вялікага князя маскоўскага, але іх былыя вотчыны засталіся пад кантролем ВКЛ. Больш таго, удалося вярнуць невялікую Любецкую воласць на Дняпры.

Вайна ВКМ з ВКЛ (1512 – 1522 гг.)
стар. 73

Новая вайна прывяла да страты ВКЛ Смаленскай зямлі. Пазней поспехі Масквы былі спынены перамогай пад Оршай, але вярнуць Смаленск і пасля гэтага не ўдалося.

Вайна ВКЛ з ВКМ (1534 – 1537 гг.)
стар. 73

Гэтая вайна была распачата па інцыятыве ВКЛ, якое імкнулася вярнуць страчаныя раней тэрыторыі падчас малалецтва новага вялікага князя маскоўскага Івана IV. Вынікі былі неадназначнымі: пад уладу ВКЛ была вернута Гомельская воласць, але адначасова былі страчаны ўскраінныя воласці Полацкай зямлі.

Бітва пад Оршай (8.09.1514 г.)
стар. 73

На асобнай схеме паказана адна з магчымых рэканструкцый бітвы пад Оршай, у якой сумеснае войска ВКЛ і Польшчы на чале з К. Астрожскім перамагло большае па колькасці войска Вялікага княства Маскоўскага.

Міжнародныя сувязі Вялікага княства Літоўскага (2-я пал. XV – 1-я пал. XVI ст.)
стар. 74

Асноўнай ідэяй карты з'яўляецца адлюстраванне разнастайных (палітычных, гандлёвых, культурных, рэлігійных) сувязяў ВКЛ з краінамі тагачаснай Еўропы. Пазначаны ўдзел прадстаўнікоў ВКЛ у такіх падзеях, як "ландсхуцкае вяселле" – шлюбныя ўрачыстасці з нагоды жаніцьбы баварскага герцага Георгія з Ядвігай Ягелонкай, якія адбываліся ў баварскім горадзе Ландсхут у 1475 г. Сярод запрошаных гасцей быў і наваградскі намеснік Войцах Манівід. Іншай падобнай падзеяй была "браслаўская сустрэча" паслоў караля Казіміра Ягелона, сярод якіх былі полацкі намеснік Андрэй Саковіч і пан літоўскі Ян Неміровіч, з пасламі рымскага караля Альберта ў сілезскім горадзе Браслаў у 1453 г. У выніку перамоваў было заключана шлюбнае пагадненне паміж каралём Казімірам і прынцэсай Альжбетай, дачкой Альберта. "Венскі кангрэс" – з'езд манархаў Цэнтральнай Еўропы ў ліпені 1545 г. Прысутнічаў на ім польскі кароль і вялікі князь літоўскі Жыгімонт Стары. Сярод гасцей былі і асобныя вяльможы ВКЛ, напрыклад Альбрэхт Гаштольд (Гаштаўт). Аўгсбургскі сойм электараў Свяшчэннай Рымскай імперыі адбыўся ў г. Аўгсбург у 1518 г. На сойме прысутнічаў і літоўскі пасол караля Жыгімонта Старога Міхал Богуш Багавіцінавіч, які з'яўляўся галоўным кансультантам у маскоўскай справе.

БЕЛАРУСЬ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI – КАНЦЫ XVIII ст.

Уступная карта раздзела – карта "Poloniae Regnum ut et Magni Ducatus Lithuaniae". Каралеўства Польскае і ВКЛ адлюстраваны ў мініяцюры французскага картографа M.Seuttera, каля 1742 г.

Вялікае княства Літоўскае (другая палова XVI ст.)
стар. 76 – 77

Гэтая карта ўяўляе сабой спрошчаны варыянт карты, распрацаванай у якасці ўкладкі да кнігі: Спиридонов М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI стст.) – Мінск, 1993, і пазней змешчанай у шэрагу энцыклапедычных выданняў. На ёй пакінуты найбольш значныя населішчы, у першую чаргу тыя, што мелі статус гарадоў і мястэчкаў ці былі значнымі рэлігійнымі цэнтрамі, а таксама ўсе замкі ў населеных пунктах. Разам з тым карта ўтрымлівае і новы змест. Пазначаны баявыя дзеянні падчас Лівонскай вайны і змены межаў ВКЛ на ўсходзе ў сувязі з яе вынікамі. У канцы XVI ст. беларускія землі ўпершыню сталі арэнай дзеяння казацкіх загонаў, якія прыходзілі з поўдня, з тэрыторыі Украіны. Гэтыя падзеі, звязаныя з абвастрэннем сацыяльных і канфесійных супярэчнасцяў, таксама знайшлі сваё адлюстраванне.

Карта адлюстроўвае новы адміністрацыйны падзел, які быў уведзены ў ВКЛ у працэсе рэформы 1565 – 1566 гг. Рэформа павялічыла колькасць ваяводстваў, межы многіх з іх значна змяніліся. Быў канчаткова ліквідаваны спецыяльны статус княстваў і буйных магнацкіх вотчын, якія раней фактычна заставаліся па-за павятовай структурай. Ва ўсіх ваяводствах устаноўлена адзіная сістэма службовых асоб, а таксама павятовых судоў – гродскіх і земскіх. У выніку Люблінскай уніі 1569 г. значная частка тэрыторыі ВКЛ перайшла ў склад Польскага каралеўства, і гэтыя змены таксама адлюстраваны на карце.

Межы паветаў, прыведзеныя на карце, не заўсёды дакладна супадаюць з адпаведнымі межамі на іншых картах. Гэта тлумачыцца тым, што яны маглі час ад часу мяняцца. Найбольш устойлівымі межы былі там, дзе былі праведзены па буйных рэках, нават калі такая рака падзяляла надвое часткі аднаго ўладання. Але сям-там рэформа парушыла гістарычную традыцыю альбо ўласнікі мелі нейкія адмысловыя інтарэсы, таму ледзь не для кожнага ўскраіннага маёнтка можна знайсці выпадак, калі ён аднесены ў крыніцах да сумежнага павета. Межы паветаў набылі адносна ўстойлівы характар толькі ў канцы XVI – пачатку XVII ст., але і пазней назіраліся нязначныя змены.

На карце пазначаны найбольш значныя паселішчы, якія ў большасці выпадкаў былі цэнтрамі маёнткаў (за выключэннем паселішчаў на ўсходзе дзяржавы, якія ўваходзілі ў склад буйных дзяржаўных валасцей). У адрозненне ад іншых карт атласа, на гэтай назвы паселішчаў прыводзяцца не паводле сучаснай беларускай арфаграфіі, а так, як яны сустракаюцца ў тагачасных крыніцах на "рускай" (старабеларускай) мове. Шрыфтам вызначаны тыя паселішчы, якія мелі статус мястэчкаў – гэта значыць, іх жыхары мелі права займацца не толькі сельскай гаспадаркай, але і гандлёва-рамесніцкай дзейнасцю.

Інфлянты (Лівонія) у канцы XVI ст.
стар. 77

Асобна паказаны тэрытарыяльны падзел былога Лівонскага ордэна (на польскі лад – Інфлянтаў) пасля далучэння да Рэчы Паспалітай. Гэтае далучэнне адбылося ў выніку жорсткай Лівонскай вайны, распачатай расійскім царом Іванам IV у 1558 г. з мэтай далучыць Лівонію да Расіі. Каб пазбегнуць такога лёсу, Лівонія ў 1559 г. аддалася пад пратэктарат ВКЛ, а затым – новаўтворанай Рэчы Паспалітай. Былы лівонскі магістр Готард Кетлер захаваў пад сваёй уладай толькі частку колішняй тэрыторыі ордэна, якая ператварылася ў 1562 г. у Курляндскае і Земгальскае герцагства на ўмовах васальнай залежнасці ад караля Польшчы і вялікага князя ВКЛ Жыгімонта Аўгуста. Астатняя частка Лівоніі ў якасці Задзвінскага княства ў снежні 1566 г. увайшла непасрэдна ў ВКЛ, а пасля Люблінскай уніі 1569 г. лічылася сумесным уладаннем Польскага каралеўства і ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай. З гэтага часу гісторыя паўднёва-ўсходняй Латвіі надоўга будзе звязана з гісторыяй Беларусі, што праяўляецца і сёння ў пэўных рысах насельніцтва па абодва бакі сучаснай дзяржаўнай мяжы.

Структура зямельнай уласнасці ў Беларусі (1567 г.)
стар. 78 – 79

На карце адлюстравана структура землеўладання ВКЛ на 1567 г., з пазначэннем тэрыторый маёнткаў, якія належалі дзяржаве, царкве і найбуйнейшым феадалам – магнатам. Сярод дзяржаўных маёнткаў асобна пазначаны ленныя (падараваныя без права свабоднага адчужэння) і тыя, якія вялікі князь Жыгімонт Аўгуст лічыў сваёй асабістай уласнасцю (падараваныя яму маці Бонай, згаслымі родамі Гаштаўтаў, Клочкаў і інш.). Паказаны тэрыторыі маёнткаў толькі ў межах сучаснай Беларусі (у тым ліку і часова страчаных ВКЛ падчас Інфлянцкай вайны ў 1563 – 1579 гг.) ці тыя, што часткова ахоплівалі яе тэрыторыю. Гэта тлумачыцца недастатковай вывучанасцю маёнткаў Літвы і Украіны XVI ст., якімі аўтар спецыяльна не займаўся.

Да ліку магнатаў аднесены роды, прадстаўнікі якіх паводле Попісу войска ВКЛ 1567 г. абавязаны былі выстаўляць са сваіх уладанняў 100 і больш коннікаў, але з пэўнымі карэкціроўкамі. На карце ўлічаны толькі тыя роды, што мелі вотчыны на тэрыторыі Беларусі. Пры гэтым уладанні князёў Астрожскіх паказаны з улікам маёнткаў, якімі часова валодаў праз шлюб з удавой Іллі Астрожскага паляк Альбрыхт Ласкі. Уладанні паляка Яраша Сіняўскага, часова набытыя праз шлюб з удавой Яна Глябовіча, улічаны разам з іншымі маёнткамі Глябовічаў, а маёнткі Мікалая Сіняўскага, гэтак жа набытыя праз шлюб з прадстаўніцай роду Сапегаў, – разам з уладаннямі Сапегаў. Да магнатаў умоўна далучаны Пацы, уладанні якіх крыху не дацягвалі да прынятага крытэрыя – 95 коннікаў. Гэта тлумачыцца тым, што ўладанні аднаго з іх, Станіслава Паца, верагодна недаўлічаны ў попісе (за ім лічыўся толькі 1 коннік). Гэтак жа верагодны моцны недаўлік уладанняў роду Зяноўевічаў. Паводле попісу яны

абавязаны былі ставіць толькі 66 коннікаў, што не адпавядае колькасці і агульнаму памеру іх маёнткаў, вядомых з іншых крыніц. Таму іх род таксама аднесены да магнацкіх. З улікам азначаных удакладненняў на карце паказаны ўладанні 20 родаў: Радзівілаў (Мікалай Крыштоф Сіротка і Мікалай Руды разам ставілі 939 коннікаў), Хадкевічаў (тры браты ставілі 920), Кішкаў (Мікалай Кішка і ўдава яго брата Станіслава Ганна Радзівілаўна – 577), князя Юрыя Алелькавіча-Слуцкага (478), князёў Астрожскіх (разам з маёнткамі Ласкага – 400), Валовічаў (337), князёў Сангушкаў (261), Тышкевічаў (253), князёў Збаражскіх (253), Сапегаў (246 разам з М. Сіняўскім), князёў Вішнявецкіх (206), Гарнастаяў (199), Осцікаў (176), князя Мікіцініча-Галоўчынскага (172), князёў Чартарыйскіх (170), Глябовічаў (151 разам з Я. Сіняўскім), Ю. Іллініча (140), Нарушэвічаў (105), згаданых вышэй Пацаў і Зяноўевічаў.

Асобна паказаны т. зв. "мацярынскія" маёнткі, якія перайшлі ў спадчыну па жаночай лініі пасля згасання магнацкіх родаў Кезгайлаў, Саковічаў-Насілоўскіх, князёў Гальшанскіх і Мсціслаўскіх і на той час знаходзіліся ў сумесным валоданні некалькіх родаў (не абавязкова магнацкіх). Таксама аўтар палічыў мэтазгодным паказаць раздробленыя вотчыны князёў Друцкіх і Лукомскіх, кожны з якіх паасобку не мог лічыцца буйным землеўладальнікам. Тым не менш, у сукупнасці землеўладанне гэтых родаў было даволі значным.

Інфлянцкая (Лівонская) вайна 1558 – 1582 гг. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі
стар. 80

На карце адлюстраваны агульны ход баявых дзеянняў на першым этапе Лівонскай вайны, якую распачало Расійскае царства за выхад да Балтыйскага мора. Аб'ектам яго нападу стаў Лівонскі (Інфлянцкі) ордэн, які звярнуўся па дапамогу да ВКЛ. Умяшанне ВКЛ у вайну прывяло да неадназначных вынікаў. Ордэн быў скасаваны, а значная частка яго тэрыторыі ўвайшла ў склад ВКЛ. Але расійскія войскі перанеслі свае дзеянні на тэрыторыю Беларусі, у выніку чаго імі ў 1563 г. была занята большасць Полацкага ваяводства і частка Віцебскага. Пагроза ваеннага паражэння ВКЛ была адным з вырашальных фактараў заключэння ў 1569 г. Люблінскай уніі, паводле якой ВКЛ аб'ядналася з Польшчай у агульную федэратыўную дзяржаву – Рэч Паспалітую Абодвух Народаў. Але нават гэты крок не адразу прывёў да пералому ў вайне. У 1570-я гг. частка тэрыторыі Беларусі заставалася пад расійскім кантролем.

Паходы Стэфана Баторыя
стар. 80

Вызначальны пералом у Лівонскай вайне адбыўся пасля таго, як каралём Рэчы Паспалітай быў абраны энергічны ўладар Трансільваніі Стэфан Баторый. Пад яго кіраўніцтвам баявыя дзеянні былі перанесены на тэрыторыю Расіі, і вайна скончылася не толькі вяртаннем усіх беларускіх земляў, але і далучэннем да іх Веліжскага павета. Частка скасаванага Лівонскага ордэна засталася ў складзе Рэчы Паспалітай у якасці сумеснага ўладання (кандамініума) дзвюх яго складовых частак – ВКЛ і Польскага каралеўства.

Рэч Паспалітая ў другой палове XVI ст.
стар. 81

На карце паказана агульная тэрыторыя Рэчы Паспалітай пасля Люблінскай уніі 1569 г. Вынікам уніі стала ўтварэнне новай федэратыўнай дзяржавы. Гэта не было, аднак, канцом гісторыі ВКЛ, бо Княства захавала пэўныя формы суверэнітэту (уласнае заканадаўства, войска, скарб) амаль да канца існавання Рэчы Паспалітай. Выключныя наступствы для этнічнай свядомасці беларусаў і ўкраінцаў мела тое, што ў працэсе уніі ў складзе ВКЛ засталіся толькі літоўскія і беларускія землі, а ўсе ўкраінскія аб'ядналіся ў складзе Польскага каралеўства. З гэтага часу адасабленне дзвюх частак "рускага" этнасу ВКЛ пайшло хуткімі тэмпамі. Такім чынам, азначаны перыяд стварыў канчатковыя ўмовы для складання самастойнай беларускай народнасці.

Аблога Полацка (11 – 30.08.1579 г.) на гравюрах XVI ст.
стар. 82

Падзеі Лівонскай вайны вельмі цікавілі еўрапейскую грамадскасць. Каб задаволіць попыт на інфармацыю аб гэтай вайне, яшчэ да яе заканчэння пачалі з'яўляцца гістарычныя і картаграфічныя творы. Адным з іх стаў план аблогі Полацка войскамі Стэфана Баторыя, які стварыў

удзельнік аблогі, польскі мастак і картограф Станіслаў Пахалавіцкі. У 1580 г. гравюра на падставе гэтага плана была выдадзена ў Рыме і стала, такім чынам, каштоўным гістарычным дакументам.

Рэпрадукцыі паводле выдання: K. Buczek. Dzieje kartografii Polskiej od XV do XVIII wieku. Wroclaw etc., 1963.

Вільня на гравюры і на плане (XVI ст.)
стар. 83

Вялікую папулярнасць мела ў канцы XVI – пачатку XVII ст. серыя панарамных выяў гарадоў, змешчаная ў шасцітомным выданні "Гарады свету" (Civitates Orbis Terrarum), якое ажыццяўлялася Г. Браўнам і Ф. Хогенбергам на працягу 1572 – 1618 гг. У трэцім томе, выдадзеным у 1581 г., быў надрукаваны і медзярыт "Панарама Вільні". Ён выкананы ва ўсходняй арыенціроўцы (усход уверсе). Апрача рэпрадукцыі гэтай гістарычнай выявы да ўвагі чытача прапануецца план-рэканструкцыя Вільні на той час. На ім пазначаны гарадскія ўмацаванні і найбольш значныя будынкі. Вызначана тэрыторыя "Рускага горада" – часткі, на якой здаўна сялілася пераважна беларускае ("рускае" ў тагачасным сэнсе) насельніцтва. Гэтая частка мела асобных бурмістраў – прадстаўнікоў у гарадскім савеце, які кіраваў Вільняй у адпаведнасці з магдэбургскім правам.

Вялікае княства Літоўскае на карце 1648 г.
стар. 84 – 85

Карта Вялікага княства Літоўскага выконвалася на працягу 1590-х гг. па замове Мікалая Крыштофа Радзівіла (па мянушцы Сіротка, 1549 – 1616) шэрагам выдатных картографаў і навукоўцаў, у тым ліку выкладчыкамі Віленскай езуіцкай акадэміі. На падставе падрыхтаваных імі матэрыялаў былі выгравіраваны два варыянты карты. Адзін з іх, памерамі 112×87 см, быў выкананы вядомым гравёрам Тамашом Макоўскім, які працаваў у Нясвіжскай адрынацыі Радзівіла на пачатку 1600-х гг. Гэты варыянт шырока вядомы як "карта Макоўскага" ці "Радзівілаўская карта". Менш вядомы другі варыянт, паменшаны прыкладна ўдвая (44,5×53 см) і выкананы ў заходняй арыентацыі (захад уверсе). У ім адсутнічае таксама дадатак – карта ніжняга цячэння Дняпра, якое ёсць на карце Макоўскага. Гэты варыянт быў выгравіраваны Хеселем Герыцам (Hessel Gerritsz) і надрукаваны ў Амстэрдаме ў 1613 г. Іаанам Янсоніусам (Johannes Janssonius) адначасова з картай Макоўскага. Абедзве карты змяшчалі прысвячэнне М.К. Радзівілу як іх аўтару. Гэтая рэпрадукцыя прэзентуе карту Герыца паводле перавыдання, здзейсненага ў 1648 г. нідэрландскім выдаўцом Іаанам Блаў (Ioannes Blau, 1598 – 1673).

Каталіцкая царква (XVI – XVII стст.)
стар. 86

Каталіцтва з 1387 г. з'яўлялася дзяржаўнай рэлігіяй ВКЛ і мела найбольш разгалінаваную парафіяльную структуру. Большасць каталіцкіх парафій на тэрыторыі Беларусі ад пачатку ўваходзілі ў склад Віленскай дыяцэзіі. Толькі паўднёвы захад (тэрыторыя Берасцейскага ваяводства) да 1797 г. адносіўся да Луцкай дыяцэзіі, а зусім малая частка сучаснай Гомельскай вобласці – крайні паўднёвы ўсход – да Кіеўскай). Парафіяльныя і філіяльныя касцёлы ў межах аднаго храналагічнага перыяду пазначаюцца аднолькава. Такі падыход тлумачыцца той акалічнасцю, што нават у XX ст. парафіяльныя і філіяльныя касцёлы адрозніваліся толькі па ўзроўні святочнага набажэнства, а таксама па адміністрацыйна-бюракратычнай прыкмеце (рэгістрацыя нараджэнняў, смерцяў, шлюбаў). Для карты, якая ўтрымлівае інфармацыю гісторыка-культурнага зместу, гэтае адрозненне ўяўляецца неістотным.

Складаным з'яўляецца і пытанне суадносінаў парафіяльных і кляштарных касцёлаў, дакладней – пытанне дынамікі гэтых суадносінаў. Часцей за ўсё кляштары засноўваліся пры парафіяльным касцёле, які ўжо функцыянаваў. Даволі часта ў населеным пункце, дзе ўжо існаваў касцёл (і парафія), пасля пабудовы кляштара з новым, як правіла, мураваным касцёлам парафія пераводзілася да гэтага касцёла. (Гальшаны: касцёл з XV ст., у 2-й палове XVI ст. нядоўга належаў кальвіністам; у 1618 г. закладзены новы касцёл з францішканскім кляштарам, пры якім потым і існавала парафія.). Часта парафіі ўзнікалі пры новазаснаваным кляштарным касцёле (Бялынічы, Быхаў, Чавусы і г. д.).

Умоўнымі знакамі адлюстраваць усё гэта на адной карце немагчыма, таму мы адлюстроўваем толькі прыналежнасць касцёлаў да таго ці іншага манаскага ордэна.

Рэфармацыя (XVI – XVII стст.)
стар. 86

Рэлігійны і грамадска-палітычны рух, вядомы як "Рэфармацыя", бярэ пачатак з выступленняў нямецкага багаслова Марціна Лютэра супраць заганаў афіцыйнай каталіцкай царквы ў 1517 г. Ідэі Лютэра атрымалі вялікае пашырэнне ў Заходняй Еўропе, іх прыхільнікаў пачалі называць лютэранамі. У 1530-я гг. узнікла іншая плынь рэфармацыі, ідэйным натхняльнікам якой быў Жан Кальвін. Яе прыхільнікі звяліся кальвіністамі. Пазней узніклі больш радыкальныя плыні – арыянства, анабаптызм. Усе рэфармацыйныя рухі даволі хутка знайшлі прыхільнікаў на беларускіх землях. Сярод іх былі найбуйнейшыя магнаты і дзяржаўныя дзеячы ВКЛ – Радзівілы, Кішкі, Валовічы і інш. Дзякуючы іх фінансавай падтрымцы у Рэчы Паспалітай паступова была створана арганізацыйная структура рэфармацкай (пратэстанцкай) царквы. К канцу XVI ст. яна была падзелена на тры правінцыі, з якіх Літоўская ахоплівала тэрыторыю ВКЛ у межах пасля Люблінскай уніі. Правінцыі падзяляліся на акругі (дыстрыкты), у якіх дзейнічалі парафіяльныя цэрквы – зборы. Іх колькасць не была нязменнай: адны ствараліся, іншыя знікалі. Лёс пратэстанцкіх абшчын быў цесна звязаны з лёсам магнатаў, якія іх падтрымлівалі. Пераход такога патрона ў каталіцтва звычайна прыводзіў да заняпаду збора і нават яго ператварэння ў каталіцкі касцёл. Усяго ў азначаныя часы ў ВКЛ існавала каля 200 збораў, з іх больш за 90 – на Беларусі. З гэтых збораў на карце адзначаны толькі тыя, што з'яўляліся значнымі рэфармацыйнымі цэнтрамі. Некаторыя з іх мянялі канфесійную арыентацыю: спачатку былі лютэранскімі, потым кальвінісцкімі ці арыянскімі. У некаторых мясцовасцях лютэранскі і кальвінісцкі зборы існавалі адначасова. На карце гэтыя падрабязнасці не адлюстроўваюцца, пазначаны толькі месцы знаходжання збораў.

Вялікае княства Літоўскае (першая палова XVII ст.)
стар. 87

На карце адлюстраваны асноўныя падзеі ваеннай гісторыі ВКЛ вызначанага перыяду – т. зв. Дзімітрыяды (ці Смуты) 1604 – 1608 гг., інтэрвенцыі Рэчы Паспалітай супраць Маскоўскай дзяржавы ў 1609 – 1618 гг., ваенныя дзеянні часоў вайны са Швецыяй у 1600 – 1629 гг. і вайны Маскоўскай дзяржавы за Смаленск у 1632 – 1634 гг. Паказаны частыя змены дзяржаўных межаў паводле Дэвулінскага, Альтмарцкага і Палянаўскага пагадненняў аб міры. Пры вызначэнні сеткі населеных пунктаў і адміністрацыйных межаў ВКЛ за аснову ўзяты навуковыя гістарычныя карты М.Ф. Спірыдонава і Ст. Александровіча. Большая частка вядомых на той час пасяленняў звязана з тэрыторыяй сучаснай Беларусі. Іх назвы, як і назвы дзяржаў ды рэгіёнаў, пададзены на сучаснай беларускай мове.

Бітва пад Кірхгольмам (27.09.1605 г.)
стар. 87

На схеме паказана найбольш верагодная рэканструкцыя бітвы харугваў ВКЛ з сіламі Шведскага каралеўства каля латвійскай вёскі Кірхгольм (цяпер горад Саласпілс). Бітва адбылася ў сітуацыі, калі шведскі кароль Карл IX са сваім войскам падступаўся да Рыгі. Вялікі гетман ВКЛ Ян Караль Хадкевіч рушыў на дапамогу гораду і, хоць шведы мелі колькасную перавагу (6840 чал. супраць 4350 з ВКЛ), дзякуючы свайму таленту цалкам разграміў армію непрыяцеля. Гэтая бліскучая перамога Хадкевіча стала легендарнай.

Беларускія землі ў часы казацкай вайны (1648 – 1651 гг.)
стар. 88

Карта адлюстроўвае асноўныя падзеі казацка-сялянскай вайны на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Гэтая вайна была інспіравана пачатым у красавіку 1648 г. украінскім паўстаннем пад кіраўніцтвам Б. Хмяльніцкага, які высылаў у Беларускае Падняпроўе пасланцоў з універсаламі і казацкія загоны для ўздыму руху. Разгортванне ваенных дзеянняў у паветах ВКЛ залежала ад наяўнасці казацкіх фарміраванняў з Украіны, таму пасля іх выводу з Беларусі па ўмовах Белацаркоўскага трактата восенню 1651 г. вайна тут фактычна завяршылася. На карце на падставе

фактаграфічнага матэрыялу спецыяльных даследаванняў паказаны кірункі руху казацкіх сілаў і ўрадавых войскаў ВКЛ, занятыя казакамі гарады, месцы вайсковых абозаў і бітваў, картаграфаваны раёны актыўных выступленняў сялян і гарадскіх нізоў.

Бітва пад Лоевам (31.07.1649 г.)
стар. 88

На схеме паказана адна з самых значных бітваў паміж войскам ВКЛ і аб'яднанымі казацка-сялянскімі сіламі на тэрыторыі Беларусі. Яна адбылася ў разгар вайны Б. Хмяльніцкага з польскай арміяй, калі гетман ВКЛ Януш Радзівіл збіраўся рушыць на Украіну на дапамогу палякам. Каб не дапусціць гэтага і падтрымаць казацкі рух вышэй Прыпяці, Хмяльніцкі выслаў у Беларусь палкоўніка Міхаіла Крычэўскага з 15 тыс. казакоў, да якога далучыліся тысячы мясцовага сялянства і чэлядзі. Маючы вялікую перавагу, Крычэўскі атакаваў абоз Радзівіла, 5-тысячная армія якога, аднак, не толькі выстаяла, але і цалкам разграміла сілы славутага казацкага палкоўніка. Лоеўскі трыумф Радзівіла быў услаўлены мастакамі на карцінах і шпалерах.

Вайна Рэчы Паспалітай з Маскоўскім царствам і Шведскім каралеўствам (1654 – 1667 гг.)
стар. 88 – 89

Карта адлюстроўвае асноўныя падзеі вайны, што стала самай разбуральнай як для Беларусі, так і для ўсёй Рэчы Паспалітай і прывяла не толькі да вялікіх тэрытарыяльных стратаў Рэчы Паспалітай, але і да змены балансу сілаў ва ўсёй цэнтральна-ўсходняй Еўропе. Пачатая ўрадам цара Аляксея Міхайлавіча пасля рашэння Пераяслаўскай рады аб далучэнні Украіны да Расіі (1654), яна вялася пры вялікай колькаснай перавазе царскіх войскаў пераважна на тэрыторыі Беларусі. Заходнія паветы ВКЛ у дадатак ахапілі падзеі, звязаныя з вайной шведскага караля Карла X Густава супраць Польскага каралеўства (1655 – 1660). Занятая ў першыя два гады расійскімі сіламі пры падтрымцы казакаў Б. Хмяльніцкага, амаль уся Беларусь працяглы час або знаходзілася пад кантролем царскіх уладаў, або з'яўлялася тэатрам жорсткіх ваенных дзеянняў. Ступень эканамічнага спусташэння і дэмаграфічных стратаў краю ў выніку вайны даследчыкі вызначаюць як катастрафічную.

Габрэі ў ВКЛ (XIV – XVII стст.)
стар. 90

Прынята лічыць, што першая хваля габрэйскай каланізацыі ў ВКЛ паходзіла з-па-над Чорнага мора, і былі гэта так званыя караімы, якія пасяліліся ў ваколіцах Вільні і Трокаў у XII – XIII стст. Аднак габрэйскія пасяленні ў Рэчы Паспалітай у асноўным паходзілі з заходняй Нямеччыны. Першая калонія на тэрыторыі ВКЛ з'явілася ў 1385 г. у выніку наступнай хвалі, што прыйшла з Познані. Галоўныя калоніі былі ў Вільні, Троках, Гародні, Новагародку і Берасці, а таксама і ў меншых мястэчках Заходняй Беларусі. У 1492 г. габрэі былі выгнаны па загадзе вялікага князя літоўскага Аляксандра. Аднак ужо ў 1520 г. князь Аляксандр дазволіў ім вярнуцца ў ВКЛ. Першым месцам іх пасялення пасля вяртання быў горад Берасце. У 1506 г. пасяліліся яны таксама ў Пінску, у 1539 г. – у Клецку і Новагародку, а ў 1563 г. хронікі ўзгадваюць пра іх ужо ў Полацку.

Мясцовыя жыхары ставіліся да габрэяў у першую чаргу як да сур'ёзных канкурэнтаў у гандлі і паслугах. Таму шмат гарадоў дамагаліся ад князя забароны габрэйскіх пасяленняў на сваіх тэрыторыях. У той жа час габрэйскаму пасяленню спрыялі магнаты, якія імкнуліся да развіцця гандлю і сферы паслуг у гарадах. Таму магнаты пачалі засноўваць прывілеяваныя габрэйскія раёны ў сваіх прыватных мястэчках (юрыдыках). Першы такі габрэйскі раён-гета быў заснаваны ў Вільні ў 1634 г. У гэтым раёне маглі пасяляцца толькі габрэі, і толькі яны мелі там прывілеі ў выкананні паслуг, рамесніцтве і працы крамаў. Каля 1645 г. у большасці гарадоў і мястэчак, у якіх жылі габрэі, існавалі такія раёны.

Трэба браць пад увагу, што габрэі, якія жылі ў Рэчы Паспалітай, ужо ў XVI ст. складалі асобнае чацвёртае саслоўе, а таму гэтая група жыхароў карысталася спецыяльным юрыдычным статусам. А менавіта – яны мелі асобную судовую сістэму, утвораныя раёны (гета) для пасялення, аднак ім было забаронена ствараць пасяленні на пэўных тэрыторыях. Габрэі мелі таксама сваю сістэму самакіравання, якая абапіралася на абшчы-

ны-кагалы як пачатковыя арганізацыйныя, рэлігійныя і судовыя адзінкі. Кагалы, якія займаліся пабудовай сінагог, арганізоўвалі пры сінагогах талмудскія школы для хлопцаў – ішывы. Першасныя структуры самакіравання аб'ядноўваліся ў большыя адзінкі, якія называліся галоўнымі кагаламі (рошэ медзіна). Адміністрацыйны падзел габрэйскага самакіравання ў Кароне і ВКЛ выглядаў так: сінагогі галоўных гарадоў, сінагогі павятовых гарадоў, кагалы, прыкагалы, сінагогі (асобныя сем'і).

Галоўныя кагалы вылучалі прадстаўнікоў на габрэйскі сейм, які вызначаў правы габрэяў. Сейм чатырох зямель (Va'ad Arba Ha'arcot) збіраўся з 1580 г., як галоўны сейм для габрэяў Рэчы Паспалітай. Збіраўся два разы на год у розных гарадах, з цягам часу галоўным горадам збораў Сейма чатырох зямель стаў Люблін. У 1623 г. Сейм габрэяў Літвы (Літоўскі Ваад) аддзяліўся, правёўшы першыя пасяджэнні ў Берасці, і далей збіраўся ў іншых гарадах. Так, пасяджэнні габрэйскага сейма ў горадзе Берасці праходзілі ў 1623, 1626, 1627, 1631 гг., у Пружанах у 1628 г., у Сельцах у 1632, 1634, 1637, 1639, 1644, 1647, 1655, 1661, 1670, 1673, 1683, 1700 гг., у Холмску ў 1652, 1667, 1679, 1691гг., у Заблудаве ў 1664, 1676 гг., у Крынках у 1687 г., у Алькеніках у 1694 г. Габрэйскі Сейм дзейнічаў 138 гадоў, правёў 33 пасяджэнні. З 1623 г. існавалі 3 галоўныя вярхоўныя кагалы ў Берасці, Гародні і Пінску, а з 1652 г. вылучаецца Вільня (хаця напачатку ў Літоўскі Ваад яна плаціла падатак асобна) і ў 1691 г. – Слуцк. У сваім падпарадкаванні яны мелі шэраг іншых, менш важных кагалаў, якія разам стваралі акругу. Пад юрысдыкцыяй габрэйскага кагалу Берасця знаходзіліся кагалы большай часткі тэрыторыі Беларусі, і так было амаль да канца XVII ст.

У 1687 г. Літоўскі Ваад прыняў пастанову пра падзел сфераў уплыву трох галоўных літоўскіх кагалаў (Берасця, Гародні і Пінска), згодна з якой усе даўнія габрэйскія кагалы і пасяленні заставаліся ў падпарадкаванні кагалу Берасця, а пасяленні, заснаваныя пасля 1655 г., мелі права самі выбіраць сабе ў якасці суверэна любы з трох галоўных кагалаў.

Габрэйская каланізацыя ішла галоўным чынам з захаду на ўсход. Па меры развіцця каланізацыі павялічваўся і тэрытарыяльны падзел на галоўныя кагалы. З 1630 г. габрэі Віцебска мелі права будаўніцтва сінагогі на ўласнай пляцоўцы, а з 1639 г. такое права ўжо было ў Мсціслава, Смалянаў і Чэрыкава. Да 1648 г. значныя габрэйскія пасяленні існавалі ў Быхаве і Гомелі. Да 1680 г. ёсць звесткі (у кагальных кнігах), што кагалы знаходзіліся ў Віцебску і Горках. Напачатку XVIII ст. габрэйскія калоніі ўжо дайшлі да межаў Маскоўскага царства: кагалы былі ў Веліжы, Хаславічах, Шумячах.

У выніку казацкіх бунтаў і маскоўскіх прыцясненняў габрэйскае насельніцтва вельмі пацярпела. Габрэяў часта забівалі ў масавай разні, або яны мусілі ўцякаць з розных гарадоў. У 1563 г. у Полацку Іван Жахлівы загадаў патапіць усіх габрэяў горада. У 1648 – 1649 гг. казакі выразалі некалькі тысячаў габрэяў у паўднёвых гарадах беларускіх зямель: у Гомелі, Быхаве, Пінску і Берасці. Рэшта ратавалася ўцёкамі, часта да магнацкіх маёнткаў. У 1655 г. былі выразаны габрэі Магілёва, і ў тым жа годзе габрэі вымушаны былі ўцякаць ад маскоўскага войска з Полацка і Віцебска.

Напачатку XVI ст. з-за кірунку міграцыі меў месца моцны ўплыў нямецкіх талмудскіх школ-ішываў на культурнае жыццё Рэчы Паспалітай. Асноўныя асяродкі гэтых школ былі ў Баварыі, а таксама ў Познані, Кракаве. Найважнейшыя тагачасныя школы-ішывы ў ВКЛ знаходзіліся ў Берасці, Гародні, Пінску і Слуцку.

У другой палове XVI ст. літоўскія ішывы сталі такімі сур'ёзнымі асяродкамі, што ўжо назіраўся іх уплыў на Захад. Яны ўздзейнічалі не толькі на Карону (Люблін, Кракаў, Познань), але таксама і на Нямеччыну: адчыняліся так званыя польскія ішывы ў Альбоне, Фюрце, Нюрнбергу, а таксама ў Чэхіі – у Празе і Міколуве.

У канцы XVI ст. у Рэчы Паспалітай з'явілася Кабала. Прынёс яе рабін Ісраэль Саруг з Вены, які потым дзейнічаў у Кракаве. У XVII ст. Кабала была распаўсюджана дзякуючы намаганням рабіна кабаліста Язэпа

Саламона Дэльмэдгі, які прыехаў у ВКЛ праз Крым з Кандыі, што на Крыце.

У гэты перыяд было пабудавана адносна няшмат мураваных сінагог. Былі яны ў Вільні (у 1537 г. пабудавана першая мураваная сінагога, у 1633 г. пабудавана другая мураваная сінагога – "Вялікая сінагога"), у Гародні, у Берасці (1568 г.), у Пінску (у 1506 г. быў атрыманы дазвол на пабудову мураванай сінагогі, але яна была пабудавана толькі ў 1640 г.), у Новым Быхаве, у Камянцы-Літоўскім.

Аблога Берасця. Гравюра 1657 г.
стар. 91

Выява была створана з натуры мастаком Эрыкам Дальбергам па жаданні шведскага караля Карла X Густава, якому вельмі спадабаўся выгляд Берасця падчас аблогі, узначаленай им асабіста.

Аблога Смаленска. Гравюра 1611 г.
стар. 91

Панарама Смаленска падчас яго аблогі войскам караля Жыгімонта III Вазы 1609 – 1611 гг. была выканана мастаком Г. Келерам у 1610 г., але адлюстроўвае падзеі пачатку аблогі. Выява шырока выкарыстоўвалася ў прапагандысцкіх мэтах, каб папулярызаваць ваенныя поспехі Рэчы Паспалітай. Захаваліся тры варыянты гэтай выявы, падобныя адзін да аднаго. Варыянт, які прыводзіцца, вядомы як "варыянт Б".

Вялікае княства Літоўскае ў гады Паўночнай вайны (1700 – 1721 гг.)
стар. 92

Карта адлюстроўвае асноўныя падзеі Паўночнай вайны (1700 – 1721 гг.), якія адбываліся на тэрыторыі ВКЛ. Паўночная вайна вялася кааліцыяй еўрапейскіх дзяржаў у складзе Расіі, Даніі, Саксоніі (т. зв. Паўночны саюз) з удзелам таксама Рэчы Паспалітай, Прусіі і Гановера (з 1715 г.) супраць Швецыі за панаванне на Балтыйскім моры. Удзел ВКЛ у гэтай вайне быў абумоўлены тым, што адзін з актыўных удзельнікаў Паўночнага саюза, саксонскі курфюрст Аўгуст II, з 1697 г. быў адначасова каралём Рэчы Паспалітай і вялікім князем літоўскім. У канцы 1701 г. шведскія войскі ўварваліся на тэрыторыю Рэчы Паспалітай, у красавіку 1702 г. занялі Вільню і Гародню, у маі авалодалі Варшавай.

З пачаткам Паўночнай вайны ў ВКЛ узмацнілася міжусобная барацьба паміж Сапегамі, якія ў той час панавалі ў краіне, і большасцю беларуска-літоўскай шляхты, якая гуртавалася вакол Р. Агінскага і князёў Вішнявецкіх. Не атрымаўшы падтрымкі ад Аўгуста II, Сапегі перайшлі на бок шведскага караля. У сваю чаргу праціўнікі Сапегаў звярнуліся па дапамогу да Пятра I. Яны далучыліся да Сандамірскай канфедэрацыі прыхільнікаў Аўгуста II, якія ў жніўні 1704 г. заключылі саюз з Расіяй і абвясцілі вайну Швецыі. Восенню 1704 г. у Беларусь увайшлі расійскія войскі. У ліпені 1705 г. яны рушылі на Вільню, у верасні занялі Гародню.

Напачатку 1706 г. Беларусь стала арэнай ваенных дзеянняў паміж расійскімі і шведскімі войскамі, што прынесла вялікія няшчасці мірнаму насельніцтву. На працягу лютага – мая шведы спалілі Карэлічы, разрабавалі Новагародак, Слонім, Клецк, Слуцк, Пінск, пасля аблог занялі Ляхавічы і Нясвіж. Летам Карл XII нанёс удар непасрэдна па Саксоніі і прымусіў Аўгуста II у верасні заключыць Альтранштацкі мір. Паводле яго Аўгуст II адмовіўся ад кароны Рэчы Паспалітай на карысць абранніка Карла XII Станіслава Ляшчынскага.

У другі раз баявыя дзеянні пракаціліся праз Беларусь у 1708 г. Войскі Карла XII прайшлі праз Гародню, Ліду, Смаргонь на Менск. Каля мяст. Галоўчын на Магілёўшчыне 3.7.1708 г. адбылася бітва, у якой расійская армія пацярпела паражэнне і адышла за Дняпро. Карл XII заняў Магілёў, а праз месяц рушыў далей на ўсход. У верасні па загадзе Пятра I былі спалены Мсціслаў, Орша, Дуброўна, Віцебск. Тым часам Карл XII вырашыў скарыстаць дапамогу, якую абяцаў украінскі гетман І. Мазепа, і павярнуў на Украіну. На злучэнне з галоўнымі сіламі Карла XII з Рыгі выйшаў корпус А. Левенгаўпта. Але ў бітве каля в. Лясная 28.9.1708 г. ён быў разбіты войскамі Пятра I. 27.6.1709 г. у Палтаўскай бітве галоўная шведская армія была разгромлена. Гэта прывяло да рашучага пералому ў ходзе вайны. Быў адноўлены саюз Расіі з Даніяй і Саксоніяй. Ст. Ляшчынскі ўцёк у Памеранію, у Варшаву вярнуўся Аўгуст II. Войска Сапегаў,

якое дзейнічала на баку шведаў, склала зброю. З гэтага часу Рэч Паспалітая фактычна выйшла з вайны, і ваенныя дзеянні на яе тэрыторыі больш не вяліся.

Пры наяўнасці шматлікіх картаграфічных матэрыялаў па Паўночнай вайне, ход ваенных падзей на тэрыторыі Беларусі і Літвы не атрымаў належнага асвятлення. Падрабязнай карты, якая б адлюстроўвала ваенныя дзеянні ў межах ВКЛ і разбурэнне гарадоў краіны, не існуе. Прапанаваная карта ўпершыню адлюстроўвае гэтыя падзеі.

Праваслаўная царква (XVII – XVIII стст.)
стар. 93

У азначаны час праваслаўная царква на беларускіх землях знаходзілася ў глыбокім заняпадзе, які быў прадвызначаны пасля абвяшчэння каталіцтва дзяржаўнай рэлігіяй ВКЛ. Дадатковым фактарам пагаршэння сітуацыі стала Рэфармацыя, падчас якой многія праваслаўныя магнаты, прываблены дынамізмам гэтага рэлігійнага і грамадскага руху, перайшлі ў кальвінізм. Рэфармацыя выклікала і пэўнае абнаўленне каталіцкай царквы, якое дазволіла ёй перайсці ў контрнаступ. У гэтых умовах былыя праваслаўныя, якія парывалі з кальвінізмам, пераходзілі не назад да веры сваіх бацькоў, а ў каталіцкую веру. Таму напачатку XVII ст. у праваслаўнай царквы амаль не засталося прыхільнікаў сярод найвышэйшай арыстакратыі. Аднак праваслаўе захавала жыццяздольнасць, дастатковую, каб пазбегнуць поўнага ператварэння ва уніяцкую царкву. Гэтая мэта, абвешчаная Берасцейскай уніяй, так і засталася няздзейсненай. Галоўнымі апорамі праваслаўя сталі брацтвы, створаныя пераважна ў буйных гарадах, і значная частка манастыроў. На пачатак XVIII ст. з 46 манастыроў, якія існавалі на тэрыторыі ВКЛ, 36 заставаліся праваслаўнымі. Праўда, амаль усе яны былі дробнымі, за выключэннем Троіцкага ў Слуцку, Спаскага і Богаяўленскага ў Магілёве.

Епархіяльная структура праваслаўнай царквы, якая падчас барацьбы вакол Берасцейскай уніі зусім знікла, была адноўлена ў 1632 г. Былі нанова створаны 4 праваслаўныя епархіі, з якіх 3 знаходзіліся на Украіне. Адзінай епархіяй на Беларусі стала Магілёўская (з 1675 г. называлася таксама Беларускай). У 1685 г. разам з трыма ўкраінскімі епархіямі яна перайшла ў падпарадкаванне да Маскоўскага патрыярхату.

Несумненна, што падтрымка з боку расійскіх аднаверцаў дапамагла праваслаўнай царкве ў Рэчы Паспалітай выжыць і захаваць свой уплыў на частку насельніцтва. Але разам з тым яе складанае становішча неаднаразова скарыстоўвалася Расійскай імперыяй у палітычных мэтах як абгрунтаванне ўціску і экспансіі.

Уніяцкая царква (XVII – XVIII стст.)
стар. 93

Гэтым двухсоттгадовым перыядам датуецца амаль уся гісторыя уніяцтва ў Беларусі – ад першых дзесяцігоддзяў XVII ст., эпохі яго прымусовага ўвядзення, да апошняй трэці XVIII ст., часу ўнутранага крызісу, які скончыўся праз сорак гадоў, ужо ў XIX ст., яго зноў жа прымусовай ліквідацыяй.

Даць дынаміку гэтага працэсу ў поўным аб'ёме ў межах адной карты практычна немагчыма. Галоўная цяжкасць у тым, што гэты працэс адбываўся не на пустым месцы, як, напрыклад, хрысціянізацыя Жамойці ў XV – XVI стст., і нават не паралельна, як працэс узнікнення каталіцкіх касцёлаў на тэрыторыях, дзе ўжо на працягу чатырох-пяці стагоддзяў існавалі праваслаўныя храмы. Заснаванне ў якім-небудзь населеным пункце каталіцкага касцёла ці кляштара не было звязана, як правіла, ні з механічнай ліквідацыяй, ні, тым больш, з ператварэннем у каталіцкі наяўнага там праваслаўнага храма або манастыра. Пашырэнне ж уніяцтва адбывалася менавіта такім чынам, што выклікае неабходнасць фіксацыі працэсу адвольнага змянення канфесійнай прыналежнасці рэлігійных абшчын (храмаў) і манастыроў, якія існавалі раней, – таго, што ў дакументах XVII – XVIII стст. называецца "захопам".

Калі казаць пра уніяцкія манастыры – то каля паловы іх агульнай колькасці, калі пра цэрквы – то пераважная большасць не толькі ў пачатку XVII ст., г. зн. пасля ўзнікнення уніі, але і ў 2-й палове XVII ст.

яшчэ былі праваслаўнымі. Да таго ж не адзінкавымі былі і выпадкі вяртання храмаў і манастыроў з уніі ў праваслаўе, асабліва ў 30 – 60-я гг. XVII ст., хоць пазней, у XVIII ст., гэтыя храмы, як правіла, зноў захоплівалі уніяты.

У сувязі з гэтым аўтар карты паспрабаваў падзяліць уніяцкія манастыры на чатыры групы. Колькасць уніяцкіх цэркваў па дэканатах пазначана на сярэдзіну – 2-ю палову XVIII ст. Для ўсходняй і паўночнай Беларусі гэтая колькасць прыблізная, паколькі для гэтага рэгіёна няма настолькі ж поўных і аўтэнтычных спісаў дэканатаў, як для заходняй, цэнтральнай і паўднёвай Беларусі. Што датычыць агульнай колькасці цэркваў Полацкай епархіі, то даследчыкамі яна вызначалася як блізкая да тысячы (на 1664 г.). З дзевяці епархій уніяцкай царквы да тэрыторыі Беларусі мелі непасрэднае дачыненне чатыры: так званая "Мітрапаліцкая", Полацкая, Уладзімірска-Берасцейская і Пінская (у XVII ст. усходняя частка Полацкай епархіі некаторы час адносілася да Смаленскай епархіі). Мітрапаліцкая епархія складалася з Віленскага, Троцкага, Новагародскага, Менскага і Кіеўскага ваяводстваў. Полацкая – з Віцебскага, Полацкага і Мсціслаўскага ваяводстваў. Ва Уладзімірска-Берасцейскую ўваходзіў Берасцейскі павет Берасцейскага ваяводства. Пінскі павет гэтага ж ваяводства і, верагодна, амаль увесь Мазырскі павет Менскага ваяводства складалі Пінскую епархію. Усе базыльянскія манастыры, што існавалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў XVII – XVIII стст., уваходзілі ў склад Віленскай правінцыі ордэна.

Вялікае княства Літоўскае (сярэдзіна XVIII ст.). Барская канфедэрацыя
стар. 94 – 95

Карта мае мэту паказаць адміністрацыйна-тэрытарыяльную структуру ВКЛ напярэдадні першага падзелу Рэчы Паспалітай (1772 г.). Важнай унутрыпалітычнай падзеяй у азначаны час стала працяглая ўсобіца, вядомая як Барская канфедэрацыя, што непасрэдна спрычынілася да палітычнай стагнацыі дзяржавы і яе паслядоўнага падзелу паміж агрэсіўнымі суседзямі.

Адміністрацыйныя межы ВКЛ адлюстраваны на падставе тарыфаў падымнага падатку 1735 – 1743 гг. Аршанскага, Ашмянскага паветаў, Мсціслаўскага і Полацкага ваяводстваў, попісаў шляхты ВКЛ за 1764 – 1765 гг., люстрацыі старостваў 1765 – 1769 гг., тарыфаў падатку ВКЛ за 1775 г., інвентароў асобных маёнткаў, што знаходзяцца ў НГАБ. Гэтыя звесткі ўдакладняліся па спісе дэканатаў Віленскай дыяцэзіі за 1744 г., які падаецца ў выданні: Litak S. Kosciol lacinski w Rzeczypospolitej okolo 1772 r. Lublin, 1996. Усе звесткі пра пасяленні пракантраляваны па архіўных крыніцах канца XVIII ст., дубляваных адначасова картаграфічнымі выявамі. Абшары адміністрацыйных адзінак (ваяводствы-паветы) падаюцца адпаведна з афіцыйнымі, публічна-прававымі актамі (універсаламі, ухваламі сеймаў і сеймікаў). Спрэчным можа лічыцца назва "Інфлянты", лічацца – княствам або ваяводствам з улікам разыходжання публічных актаў і картаграфічных выяў за адпаведны час. Самым складаным падаецца рух паўднёвай мяжы ВКЛ з-за слабой заселенасці тут прасторы і вялікай умоўнасці абазначэнняў мяжы ў крыніцах. Таму гэты адрэзак нанесены ўмоўна.

Падзеі часу Барскай канфедэрацыі (1768 – 1772) падаюцца з прац У. Канапачынскага (Konopaczynski W. Konfederacija Barska. Warszawa, 1936. T. 1.), іншых артыкулаў, а таксама неапублікаваных крыніц з РДАСА і РДВГА ў Маскве. Апошнія дазволілі паказаць нанова амаль палову ваенных маршрутаў, хаця аб іх часам вядомы толькі пачатковыя і канчатковыя кірункі. І надрукаваныя, і архіўныя крыніцы разыходзяцца ў вызначэнні дакладнага маршруту А. Суворава ў 1771 г. з-пад Любліна да Берасця, аднак аўтар даверыўся ў гэтым біёграфам палкаводца. Раён паўстання ў Крычаўскім старостве (1743 – 1744) пазначаны згодна з ранейшымі публікацыямі, а звесткі аб сялянскіх хваляваннях у Слонімскай, Полацкай і Шавельскай эканоміях у 60-я гг. XVIII ст. лакалізаваны з архіўных крыніц.

Прамысловасць і гандаль Беларусі (XVIII ст.)
стар. 96
Гарадніца (1780 г.)
стар. 96

Карта паказвае месцы існавання найважнейшых, калі не ўсіх, прамысловых прадпрыемстваў па галінах вытворчасці на абшары сучаснай Беларусі на ўсім працягу XVIII ст. Асноўныя звесткі браліся з публікацый і дапаўняліся архіўнымі звесткамі. Асабліва гэта тычыцца даных з Тапаграфічных апісанняў і эканамічных заўваг да межавых атласаў Мінскай і Беларускай губерняў. Поўна і дакладна адлюстраваць прадпрыемствы паводле тыпу кааперацыі (рамесныя майстэрні, мануфактуры, заводы) або з улікам іх саслоўнай прыналежнасці не дазваляе стан даследаванняў. Тым больш, што самі крыніцы называюць заводамі звычайнае дробнае рамесніцтва, як гэта вызначаецца з літаратуры. Разбіўка прадпрыемстваў па галінах вытворчасці рабілася па прынятай класіфікацыі, якая не адпавядае сучасным крытэрыям. На карце лакалізоўваліся добра вядомыя пункты незалежна ад часу свайго існавання, бо многія, як, да прыкладу, мануфактуры А. Тызенгаўза ў Гародні, існавалі непрацяглы час.

Рамесна-прамысловую дзейнасць немагчыма ўявіць без гандлю адпаведнымі вырабамі. Аднак поўныя звесткі аб кірмашах з'яўляюцца толькі ў крыніцах канца XVIII ст., а папярэдні перыяд не карыстаўся такой увагай гісторыкаў, з якой яны вывучылі гэтае пытанне для XIX ст. Крыніцы таксама не вылучаюць рамесныя вырабы з агульнага ўнутрана-знешняга таваразвароту. Таму цяжка адлюстраваць менавіта кірункі ўвозу-вывазу рамесных тавараў.

Адукацыя і культура Беларусі (XVIII ст.)
стар. 97
Гальшанскі замак (канец XVI – пачатак XVII ст.)
стар. 97

Карта ўяўляе сабой першую спробу адлюстраваць картаграфічнымі сродкамі колькасць культурных аб'ектаў і ўстаноў на Беларусі ў азначаны час. Якраз у гэты час быў дасягнуты значны поспех у народнай адукацыі. Галоўная роля належала навучальным установам каталіцкіх ордэнаў: езуітаў, піяраў, дамініканаў і інш. Яны вызначаліся высокім узроўнем навучання, якое маглі атрымаць прадстаўнікі ўсіх хрысціянскіх канфесій. Праваслаўныя і уніяцкія школы па ўзроўні навучання саступалі каталіцкім, да таго ж былі арыентаваныя пераважна на падрыхтоўку будучых святароў, у той час як калегіумы езуітаў давалі больш шырокую адукацыю. Пасля скасавання ордэна езуітаў у 1772 г. усе прыналежныя яму навучальныя ўстановы сталі свецкімі і перайшлі ў ведамства спецыяльна створанай Адукацыйнай камісіі. Пазначаны таксама дзяржаўныя школы, якія былі створаны расійскімі ўладамі на тэрыторыі, што была далучана да Расіі пры першым падзеле Рэчы Паспалітай. Не паказаны іудзейскія рэлігійныя школы, якіх было вельмі шмат, але давалі яны самую пачатковую адукацыю. Адукацыю сярэдняга і найвышэйшага ўзроўню іудзеі маглі атрымаць толькі ў прыватным парадку або за мяжой. Пра мусульманскія школы звесткі адсутнічаюць.

Апрача адукацыйных устаноў пазначаны ўсе вядомыя на той час друкарні, тэатры, асноўныя бібліятэкі і архівы (усе яны былі прыватнымі), найбольш адметныя аб'екты архітэктуры і інш. Звычайна такія аб'екты канцэнтраваліся ў сядзібах адукаваных і культурна дасведчаных магнатаў, якія рабіліся праваднікамі ідэй Асветніцтва. Тыповай прыкметай гэтага часу сталі палацава-паркавыя комплексы, узорам для якіх быў французскі Версаль.

Планы гарадоў у XVII – XVIII стст.
стар. 98 – 99
Планы гарадоў у канцы XVIII ст.
стар. 100 – 101
Варшава як сталіца Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст. (на плане 1772 г.)
стар. 102 – 103

Гарадское насельніцтва Беларусі ў канцы існавання Рэчы Паспалітай складала 275 тыс. чалавек, або амаль 12 % усіх жыхароў. Найбуйнейшым з беларускіх гарадоў быў у той час Магілёў, насельніцтва якога дасягала каля 10 тыс. чалавек. У канцы стагоддзя з ім амаль параўняўся Віцебск (у сталіцы ВКЛ Вільні жыхароў было прыблізна ўтрая больш, прытым сярод іх таксама было шмат беларусаў). З дзяржаўных гарадоў сваімі памерамі вызначаліся таксама Гародня, Берасце, Менск, Новагародак, Пінск, з прыватнаўласніцкіх – Нясвіж і Слуцк, якія абодва належалі Радзівілам. У некаторых гарадах яшчэ захоўваліся старыя замкі. У Гародні такі замак выконваў ролю адной з каралеўскіх рэзідэнцый, у іншых ад

замкаў засталіся рэшткі ці земляныя валы. Толькі Нясвіж, Слуцк, а таксама прыватнаўласніцкі Стары Быхаў мелі дасканалую сістэму фартыфікацый бастыённага тыпу, якая магла супрацьстаяць артылерыйскаму агню.

Эканамічнае сэрца любога горада ўтварала галоўная рынкавая плошча. У тых гарадах, што карысталіся самакіраваннем паводле магдэбургскага права, на плошчу глядзеў будынак гарадской ратушы. Большасць гарадской забудовы была аднапавярховай, і над ёй выразнымі дамінантамі ўзвышаліся цэрквы, касцёлы і кляштары. Звычайна ў буйным горадзе было каля дзесятка і болей такіх пабудоў, бачных здалёк з любога боку.

Большасць планаў гарадоў створана на падставе адпаведных планаў, выкананых падчас межавання беларускіх губерняў пасля іх далучэння да Расійскай імперыі.

Падзелы Рэчы Паспалітай (1772 – 1796 гг.)
стар. 104 – 105
Хрысціянскія канфесіі ў Рэчы Паспалітай (XVIII ст.)
стар. 105
Мусульмане ў ВКЛ (XVIII ст.)
стар. 105

Карта створана на падставе апублікаваных раней карт і прызначана даць агульнае ўяўленне аб тэрыторыях, на якія была падзелена Рэч Паспалітая трыма моцнымі суседзямі: Расійскай імперыяй, Прусіяй і Аўстра-Венгерскай імперыяй Габсбургаў. Знікненне Рэчы Паспалітай з палітычнай карты Еўропы стала магчымым дзякуючы шляхецкай анархіі, якая панавала ў ёй на працягу ўсяго XVIII ст. і перашкаджала праводзіць неабходныя рэформы. Але варта адзначыць, што суседнія дзяржавы наўмысна падтрымлівалі такую сітуацыю і актыўна перашкаджалі спробам цэнтралізацыі ўлады ў Рэчы Паспалітай праз падтрымку кансерватыўнай апазіцыі, а часам нават праз узброеную агрэсію. Таму на працягу стагоддзя вясны патэнцыял Польшчы і ВКЛ заставаўся ў глыбокай стагнацыі, у той час як суседзі ўзмацняліся. Да канца XVIII ст. баланс сіл змяніўся настолькі, што магчымае супраціўленне ўжо зусім не палохала драпежнікаў. І сапраўды, спроба арганізаванага супраціўлення ў выглядзе паўстання 1794 г. толькі паскорыла канчатковы падзел краіны.

Беларускія землі ў часы падзелаў Рэчы Паспалітай (1772 – 1796 гг.)
стар. 106 – 107

Карта паказвае працэс далучэння тэрыторыі ВКЛ да Расійскай імперыі падчас падзелаў Рэчы Паспалітай 1772, 1793 і 1795 гг. У гісторыі гэтых падзелаў найважнейшымі з'яўляюцца падзеі Таргавіцкай канфедэрацыі і вайны 1792 г., якія адлюстраваны паводле прац польскіх даследчыкаў з дапаўненнем архіўных звестак (РГАДА, РДВГА, АЗПР).

На карту нанесены месцы абвяшчэння актаў у падтрымку Таргавіцкай канфедэрацыі толькі на момант абвяшчэння Генеральнай канфедэрацыі ВКЛ, хаця аб'яднанне ВКЛ пад яе эгідай расцягнулася да канца 1792 г. Інтэрвенцыя расійскіх войскаў пазначана кірункамі галоўных сіл без паказу асобных дробных набегаў, якіх было зашмат (з улікам харчавання, аховы маёнткаў, памагатых і падтрымкі саюзных канфедэрацый). Па прычыне шматлікасці такіх набегаў не паказваюцца камандзіры атрадаў.

Галоўную нагрузку карты складаюць пасяленні (пераважна цэнтры ўладанняў), якія трапілі ў зямельны перадзел новай улады. Апошняя распачынала свае акцыі з секвестру і канфіскацыі ўладанняў, якія або вярталіся ранейшым гаспадарам на розных умовах трымання, або адбіраліся (канфіскоўваліся) у казну, або перадаваліся (даравaліся) у вечную ўласнасць. Тэхнічныя ўмовы дазволілі паказаць толькі прыкладна 90 % выпадкаў такіх зменаў. Патрэбныя звесткі браліся пераважна з архіўных крыніц, раскіданых па розных месцах, што не заўжды дазваляла пераправерыць дакладнасць звестак. Асабліва цяжка вызначыць лакалізацыю дарункаў на тэрыторыі Віленскай і Слонімскай губерняў у сувязі з тым, што асноўная маса пэўных падаравaнняў выконвалася Кацярынай II напрыканцы сваёй смерці, на момант зацвярджэння канчатковага штату і складу адміністрацыйных адзінак, якія рэзка змяніў новы імператар Павел I.

Паўстанне 1794 г. у Вялікім княстве Літоўскім

стар. 108

Карта адлюстроўвае апошнюю спробу захаваць дзяржаўны суверэнітэт Рэчы Паспалітай, якая стала аб'ектам падзелу паміж моцнымі суседзямі - Расіяй, Аўстрыяй і Прусіяй. Паўстанне было накіравана на аднаўленне дзяржавы ў межах 1772 г. і наступную рэалізацыю рэформаў, абвешчаных Чатырохгадовым сеймам 1788 – 1792 гг. Кіраўніком і галоўнакамандуючым паўстання быў абраны славуты ўраджэнец Беларусі генерал-лейтэнант Тадэвуш Касцюшка, які да таго праславіўся сваім удзелам у вайне за незалежнасць ЗША. На тэрыторыі ВКЛ, у Вільні, знаходзіўся асобны цэнтр кіраўніцтва паўстаннем, на чале з Якубам Ясінскім. Віленскі цэнтр вызначаўся радыкалізмам, жаданнем узняць усенародны рух пад лозунгам Вялікай французскай рэвалюцыі і ажыццявіць рэформы, аналагічныя тым, што здзейсніў якабінскі ўрад. За гэта яго ўдзельнікі атрымалі празванне "віленскія якабінцы". Пасля першых поспехаў, якія прывялі да адыходу расійскіх войскаў за мяжу другога падзелу Рэчы Паспалітай, адносіны паміж кіраўнікамі паўстання абвастрыліся. Пад націскам кансерватыўных колаў Т. Касцюшка зняў Я. Ясінскага з пасады кіраўніка паўстання ў ВКЛ і распусціў Найвышэйшую літоўскую раду, створаную ў Вільні. Палітыка ў адносінах да сялянства стала больш асцярожнай. Цяжка сказаць, у якой ступені гэта паўплывала на страту тэмпу і дазволіла расійскаму ўраду перахапіць ініцыятыву. Вельмі хутка паўстанцы вымушаны былі перайсці да абарончых баёў і неўзабаве былі выціснуты з тэрыторыі Беларусі ў Польшчу, дзе паўстанне і было канчаткова падаўлена. Пасля гэтага нішто ўжо не перашкаджала Расіі разам з Аўстрыяй і Прусіяй правесці трэці падзел Рэчы Паспалітай, пасля якога яна спыніла існаванне. Уся тэрыторыя Беларусі апынулася ў складзе Расійскай імперыі.

Манаскія ордэны каталіцкай царквы ў ВКЛ (XVIII ст.)

стар. 109

На тэрыторыях Рэчы Паспалітай было 29 ордэнаў, якія падзяляліся на чатыры тыпы: манаскія ордэны; канонікі-рэгулярныя; жабрацкія ордэны; клерыкі-рэгулярныя.

Падзел манаства ў ордэнах быў, аднак, прасцейшы, чым падзел дыяцэзіяльнага кліру. Падзяляліся яны на прафесаў, або манахаў, якія мелі святарскія высвячэнні і прынялі т. зв. часовую ці вечную прафесію, прысвяцілі сябе закону, а таксама далі звычайныя зарокі: бясшлюбнасці, беднасці, паслушэнства, і на каадытораў (клерскія ордэны), або братоў-законнікаў, без святарскіх высвячэнняў, якія выконвалі гаспадарскія функцыі і іншую працу ў кляштары.

Падобна як і мужчынскія ордэны, хаця і з меншай адметнасцю, жаночыя лучнасці, застаючыся, як правіла, у паяднанні з мужчынскімі, мелі падзел: звязаныя з манаскімі ордэнамі; звязаныя з канонікамі-рэгулярнымі; звязаныя з жабрацкімі ордэнамі, адкрытыя ордэны "новага тыпу".

Некаторыя жаночыя ордэны мелі сярэднявечную генэзу, аднак былі рэфармаваныя паводле рэкамендацый Трыдэнцкага сабора ў 1563 г. і булы Папы Пія V Circa pastoralis 1566 г., другія ўзніклі толькі ў часы той жа Трыдэнцкай рэформы з пераўтвораных розных тэрцыярскіх групаў у апошнія дзесяцігоддзі XVI ст. і напачатку XVII ст. Усе супольнасці, узмоцненыя Канстытуцыяй Пія V Decori et honestati ў 1570 г., мусілі стаць закрытымі, са скрупулёзна вытрыманай клаўзурай. Нягледзячы на цяжкасці, якія зыходзілі з Рыму, ад другой паловы XVI да XVII ст. пачынаюць таксама ствараца фармацыі больш адкрытага "новага тыпу", часткова дзякуючы падтрымцы езуітаў.

Дзейнасць усіх жаночых ордэнаў у большай ці меншай ступені была скіравана на апеку і адукацыю пераважна дзяўчат. Асабліва былі адданыя гэтай справе адкрытыя супольнасці "новага тыпу". Сярод іх тры (кацярынкі, марыявіткі і прэзэнткі) былі заснаваныя ў краіне, а дзве (шарыткі, візіткі) былі пакліканыя з Францыі ў 1652 і ў 1654 гг.

Найважнейшыя сядзібы лацінскіх мужчынскіх і жаночых ордэнаў знаходзіліся ў гарадах, у асноўным у гарадах Рэчы Паспалітай, такіх як Кракаў, Варшава, Вільня, Львоў. Больш за 77 % мужчынскіх манаскіх пля-

цовак і каля 92 % жаночых месціліся ў гарадах. У Віленскім, Падляскім, Бэлзскім, Троцкім, Інфлянцкім, Віцебскім, Новагародскім і Берасцейскім ваяводствах адзін кляштар, мужчынскі ці жаночы, знаходзіўся на абшары ад 406 да 951 км². У астатніх ваяводствах (Полацкае, княства Жмудскае, ваяводствы Мсціслаўскае, Менскае, Курляндыя, Брацлаўскае і Кіеўскае) кляштараў было нашмат менш (адна пляцоўка на абшары ад 1105 да 3333 км²).

Кляштары выконвалі ў грамадстве Рэчы Паспалітай разнастайныя функцыі: рэлігійныя, грамадскія, традыцыйныя і агульнакультурныя. Як ужо вядома, каля 40 % мужчынскіх кляштараў ажыццяўлялі парафіяльную душпастырскую дзейнасць. Шмат ордэнаў займалася місіянерствам. З некаторымі кляштарнымі касцёламі (у асноўным францішканскімі) былі звязаныя "кальварыі". Шляхту аб'ядноўвалі з кляштарамі разнастайныя гаспадарчыя і традыцыйныя сувязі: для шляхціца-вандроўніка з-за недахопу ў Рэчы Паспалітай выгодных заездаў плябанія ці касцёл станавіліся месцамі для начлегу. Багацейшая шляхта, якая выступала фундатарамі кляштараў, аддавала перавагу арганізацыі месцаў для пахаванняў часцей у касцёлах кляштараў, чым у парафіяльных касцёлах. Шляхціц з большым жаданнем распачынаў навуку ў калегіумах – езуітаў ці піяраў. Багацейшыя шляхцянкі ці мяшчанкі выхоўваліся і атрымоўвалі адукацыю ў жаночых манаскіх лучнасцях. Амаль кожны жаночы ордэн займаўся адукацыяй дзяўчат, а некаторыя таксама апекаваліся беднымі, хворымі, дзецьмі, таксама новахрышчанымі габрэямі.

Амаль усе мужчынскія ордэны ажыццяўлялі ўнутрыманастырскія вышэйшыя філасофскія і тэалагічныя студыі, прызначаныя для ўласнай духоўнай моладзі. Кляштары, у асноўным мужчынскія, мелі вялікія і пільна дагледжаныя бібліятэкі, у якіх захоўваліся як сярэднявечныя рукапісы, так і друкаваныя выданні пазнейшых часоў.

Асаблівай увагі заслугоўвае школьніцтва пры кляштарах для свецкай моладзі. Найбольш калегіяльных школ для свецкіх навучэнцаў арганізоўвалі ў Рэчы Паспалітай езуіты і піяры.

Агаворваючы праблему касцельных структур у Вялікім княстве Літоўскім, трэба звярнуць увагу на гарады, якія, як правіла, былі асяродкамі парафій. Некаторыя, у асноўным вялікія гарады, згуртоўвалі парафіяльныя і ордэнскія касцёлы. Парафіяльныя і ордэнскія касцёлы былі важнай умовай развіцця гарадоў; як было запісана ў дакуменце 1612 г., "не сустракалася горада без касцёла [парафіяльнага]".

Развіццё парафіяльных арганізацый на польскіх, літоўскіх і рускіх землях адбывалася не без цяжкасцяў. Найбольшы рэгрэс прыйшоўся на XVI ст., на часы Рэфармацыі. Перашкодай у стварэнні новых парафій была таксама буйная ўласнасць, у межах якой парафія выконвала падвойныя функцыі: рэлігійную і арганізацыйна-гаспадарчую як элемент кансалідацыі маёмасці. Буйныя гаспадары абараняліся перад падзелам ужо наяўных, нават вельмі вялікіх парафій, спыняючы гэтым далейшы працэс развіцця парафіяльнай арганізацыі. Таму, напрыклад, у радзівілаўскіх уладаннях у Вялікім княстве Літоўскім парафіі былі вельмі раскіданыя, а ствараць новыя не дазвалялася, з прычыны нежадання Радзівілаў.

Усё XVIII ст. прайшло пад знакам барацьбы меншых габрэйскіх абшчынаў з большымі за самастойнасць і наогул у паглыбленні крызісу кагальнай сістэмы. Крызіс габрэйскага самакіравання быў звязаны з агульным заняпадам дзяржаўных інстытутаў Рэчы Паспалітай. Не трэба таксама забывацца і на тое, што кагалы былі адным з ключавых элементаў дзяржаўнай падатковай і судовай сістэмаў. З канца XVII–XVIII ст. узмацняюцца тэндэнцыі надання большай самастойнасці меншым кагалам. У дадатак тэрыторыя, падпарадкаваная Берасцейскаму кагалу, была велізарнай, і наспела неабходнасць падзелу яе на меншыя адміністрацыйныя адзінкі. Вялікія кагалы падлягалі поўнаму падзелу. У першую чаргу Берасце і Гародня былі абмежаваныя да найбліжэйшых

Іўдаізм і габрэйскае самакіраванне ў ВКЛ (XVIII ст.)
стар. 110

ваколіцаў гэтых цэнтраў. Падобным чынам узнікалі і наступныя акругі. Напрыканцы XVII ст. выдзелілася кагальная акруга Слуцка. А наступная акруга, якая ў сярэдзіне XVIII ст. ахоплівала каля 40 кагалаў, такіх як Парычы, Даўгінава, Пухавічы, узнікла з цэнтрам ў Смілавічах; Менская акруга паўстала вакол Менску і як асобная кагальная акруга – Менск; Новагародская акруга ахоплівала Новагародак і Новагародскае ваяводства. Існавала таксама Беларуская акруга, якая ўключала Магілёў, Віцебск, Быхаў (магілёўскае ваяводства, мсціслаўскае ваяводства і ўсходняя частка віцебскага ваяводства, а таксама Полацк, Ушачы і Дзісна).

У канцы XVIII ст. акрэслілася тэрытарыяльна Жмудзь, якая падзялялася на тры меншыя кагальныя акругі: Віжуны, куды адносіліся Друя, Крэслаўка, Вышкі, Мадзеляны, Відзы, Вількамір; Дрыса, куды ўваходзіла ўсходняя частка Ковенскай, паўночны захад Віцебскай і паўночны ўсход Віленскай губерняў царскай Расіі; Кейданы і Біржы.

Адначасова з заняпадам сістэмы тэрытарыяльнага самакіравання паменшылася роля габрэйскіх сеймаў. Літоўскія Ваады пачалі губляць зачэнне. У XVIII ст. габрэйскія сеймы ўсё яшчэ адбываліся ў наступных гарадах: Сельцах (1700), малы сход у Холмску (1721), малы сход у Вільні (1704), Індуры (1720), Міры (1751). У 1761 г. у Слуцку адбыўся апошні малы Літоўскі Ваад, пасля гэтага інстытуцыя была пазбаўлена магчымасці далейшага функцыянавання.

Развіццё хасідызму.

У другой палове XVIII ст. на Падоллі навучаў рабін Ізраэль Баал Тоў, якога называлі Бэшт (1700 – 1760). Ён заснаваў містычную плынь, прыхільнікі гэтага вучэння верылі ў асабістую святасць чалавека. Новыя духоўныя лідэры гэтай плыні – хасіды – былі і місіянерамі і настаўнікамі. Хасід сваёй асобай аб'ядноўваў найвышэйшыя сферы святасці і штодзённых зямных спраў, як гэта тлумачыла габрэйская Кабала. Гэтая плынь, якая абапіралася на чалавечнасць, радасць і музыку, хутка атрымала нямала паслядоўнікаў. Наступнікам Бэшта, які дзейнічаў з 1735 г., стаў рабін Доў Баэр, апошні працягваў працу свайго папярэдніка да 1772 г. Дзякуючы намаганням рабіна Доў Баэра цэнтрам хасідызму стала малое мястэчка Міжрэчча, што на Валыні. Пасля смерці рабіна яго вучні разышліся па ўсёй тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай. Да Літвы хасідызм спачатку прыйшоў з Міжрэчча да Кароліна, дзе прапаведавалі рабіны Аарон з Кароліна і Леві Іцхак з Бердычава. Адначасова рабін з Амадуру прынёс хасідызм да Індуры. Найстарэйшыя цэнтры хасідызму ў Кароліне, Берасці, Заблудаве, Ляхавічах, Слуцку і Індуры называліся заходнім крылом. З Кароліна хасідызм пачаў распаўсюджвацца на паўночны ўсход да Шклова, Лёзна, Лядаў (вядомы рабін Шнэур-Залман Борухаў з Лядаў), Любавіч і Віцебска (вядомы Менахем Мендэль з Віцебска). Такім чынам стварыўся ўсходні куст хасідызму ў Літве. Рабін Леві Іцхак з Бердычава пакідае Пінск і адпраўляецца на тэрыторыі Мазоўша. У 1777 г. група мудрацоў з рабінам Менахемам Мендэлем з Віцебску пакідае горад і скіроўваецца ў Палесціну, куды прыносіць хасідызм. У 1798 г. рабін Шнэур-Залман Борухаў быў арыштаваны ў Пецярбурзе за прапаведаванне хасідызму.

Гэтая экспансія хасідызму спавадавала канфлікт са школьнай талмудскай традыцыяй і нарадзіла так званых апанентаў – мітнагдызм. Апазіцыя нарадзілася ў 1772 г. у мястэчку Шклоў, які і надалей адыгрываў галоўную ролю апазіцыйнага цэнтру хасідызму. Апазіцыя нават намагалася экскамуніі хасідаў. Найбольш вядомы лідэр апазіцыі быў рабін Ілля Вільнер – Віленскі Гаон.

Рассяленне габрэяў у ВКЛ (XVIII ст.)

стар. 110

Апрача ўласна беларусаў, наша зямля шмат стагоддзяў была радзімай для значнай часткі габрэйскай папуляцыі. Першае пісьмовае сведчанне прысутнасці габрэяў на Беларусі тычыцца XIII ст., калі яны прыгадваюцца сярод падданых берасцейска-валынскага князя Васількі Раманавіча. У часы Вітаўта габрэі працягвалі жыць на Берасцейшчыне (хоць яго

вядомы прывілей габрэйскай абшчыне Берасця лічыцца фальсіфікатам). Напачатку XVI ст. вялікі князь Аляксандр спрабаваў выслаць габрэяў з ВКЛ, але хутка скасаваў свой загад, бо іх унёсак у фінансава-эканамічнае жыццё дзяржавы быў ужо незаменным. У XVII – XVIII стст. тэрыторыя Рэчы Паспалітай, разам з Венгрыяй, Валахіяй і Малдовай, стала асноўным рэгіёнам канцэнтрацыі сусветнага габрэйства. Практычна ўсе габрэі жылі ў гарадах і мястэчках на захадзе Беларусі і ў Літве, складаючы часам каля паловы іх насельніцтва. На ўсходзе ВКЛ іх колькасць узрасла пасля вайны з Расіяй у 1654 – 1667 гг., падчас якой ранейшае гандлёва-рамесніцкае насельніцтва пацярпела моцныя страты. У адраджэнні многіх мястэчкаў габрэям належала выключная роля. У адрозненне ад многіх іншых краін, для беларусаў быў не характэрны бытавы антысемітызм. У гістарычных крыніцах няма сведчанняў не тое што пра пагромы, але і пра выразную міжэтнічную напружанасць паміж габрэямі і беларусамі.

На карце "Partie de Lithuanie ou son le Palatnians de Poloczk, Witepsk, Msielslaw et partie de Minsk Sanso d'Abbeville , Pierre Mariette 1665, Paris" прадстаўлена частка Літвы з ваяводствамі Полацкім, Віцебскім, Мсціслаўскім і часткай Мінскага, 1665 г. Падрыхтоўка карты выканана Самсонам д?Абвілям, выданне П'ера Марыета.

Частка тэрыторыі ВКЛ на карце 1665 г.
стар. 112-113

Змешчана карта "Magnus Ducatus Lithuaniae, F. de Witta", якая выдадзена ў Амстэрдаме ў 1690 г.

Вялікае княства Літоўскае на карце 1690 г.
стар. 114-115

Выкарыстана карта "Magnus Ducatus Lithuaniae, Tobiasa Conrada Lottera", якая ўзнікла пасля падзелаў 1772 года, але першы раз надрукавана ўжо пасля смерці Лотэра ў 1780 г.

Вялікае княства Літоўскае на карце 1780 г.
стар. 116-117

Прадстаўлена карта "Magnus Ducatus Lithuaniae, 1749. Tobias Meyers". Яна была падрыхтавана на падставе матэрыялаў Яна Няпрэцкага, беларускага святара, які займаўся картаграфіяй. Зроблена Тобіясам Маерсам, але выдадзена толькі яго нашчадкамі.

Вялікае княства Літоўскае на карце сярэдзіны XVIII ст.
стар. 118-119

Карта "Tabula Poloniae et Lithuaniae. Geographica minor, T.fon Pfau 1772" прадстаўляе адзін з аркушаў першай вайсковай штабной карты земель Рэчы Паспалітай, падрыхтаванай па заказу прускага караля. Гэтыя карты маляваліся перад запланаванымі нападамі войскаў напачатку падзелаў Рэчы Паспалітай.

Землі, якія адышлі ад ВКЛ да Расіі ў выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай 1772 г. прадстаўлена на "Carte de Lituanie Russienne" на падставе апрацоўкі нашчадкамі Гомана, Нюрнбергскага выдання 1775 г. Выданне карты падрыхтавана ў 1776 г. у Вены P. Santinim I M. Romandinim.

Вялікае княства Літоўскае на картах XVIII ст.
стар. 120-121

На вокладкцы Атласа змешчана карта "Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae, Carlo Allard, 1699". Карта Карла Алардзі прысвечана Каралеўству Польскаму і Вялікаму княству Літоўскаму.

Пярэдні форзац займае карта "Lithuania Dedicata V.Coronelli, 1699". Карта прысвечана італьянскаму музыканту Кавалі. Падрыхтавана В.Каранэлі, генералам ордэна езуітаў і прафесарам Венецыянскага універсітэта, заснавальнікам Геаграфічнага таварыства.

На заднім форзацы змешчана карта "Nocolas Gueudeville: Carte de Pologne Avec la Chronologie des Rois et Des Ducs Lithanie... Amsterdam 1714". Гэта карта Польшчы з Храналогіяй каралёў і вялікіх князёў Літвы была выдадзена ў Амстэрдаме ў 1714 г. На карце Белая Русь пазначана як Русь Польская.

Старажытныя назвы	Гады першага згадвання	Сучасныя назвы	Раён Беларусі	Вобласць Беларусі, сучасная дзяржаўная прыналежнасць
1	2	3	4	5
Адольск	1452 г.	Адэльск	Гродзенскі	Гродзенская
Азярышча	1468 г.	Мястэчка	Гарадоцкі	Віцебская
Астрожчыцы	1442 г.	Астрошыцы	Лагойскі	Мінская
Ашмена	1556 г.	Ашмяны	Ашмянскі	Гродзенская
Бабінавічы	1516 г.	не існуе	Віцебскі	Віцебская
Бабічы	1509 г.	не існуе	Нараўлянскі	Гомельская
Бакшты	1468 г.	Малыя Бакшты	Маладзечанскі	Мінская
Баля	1540 г.	не існуе	Гродзенскі	Гродзенская
Баркулабаў	1564 г.	Баркалабава	Быхаўскі	Магілёўская
Басея	1522 г.	не існуе	Горацкі	Магілёўская
Бачычы	1437 г.	Батчы	Кобрынскі	Брэсцкая
Белагруд	1541 г.	Белагруда	Лідскі	Гродзенская
Белае	1552 г.	Азіна (да 1975 г. Белае)	Полацкі	Віцебская
Белае (Новы Лепель)	1439 г.	Лепель	Лепельскі	Віцебская
Белая	1522 г.	Бяла-Падляска		Польшча
Беліца	1528 г.	Старая Беліца	Сенненскі	Віцебская
Белы (Белая)	XIII ст.	Белый		РФ
Бельск	1252 г.	Бельск-Падляскі		Польшча
Беразыня	1407 г.	Беразіно	Докшыцкі	Віцебская
Берасце	1019 г.	Брэст	Брэсцкі	Брэсцкая
Біржы	1455 г.	Біржай		Літва
Бортнікі	1538 г.	Вялікія Бортнікі	Бабруйскі	Магілёўская
Браслаўль	XI ст.	Браслаў	Браслаўскі	Віцебская
Бруса	1537 г.	не існуе	Віцебскі	Віцебская
Буда	1504 г.	Будслаў	Мядзельскі	Мінская
Быхаў	1444 г.	Новы Быхаў	Быхаўскі	Магілёўская
Вайсэнштайн	1260 г.	Пайдэ		Эстонія
Варонеч	1450 г.	Варонічы	Полацкі	Віцебская
Ваўкавішкі (Вількавішкі)	XVI ст.	Вілкавішкіс		Літва
Ваўкавыйск	кан. X ст.	Ваўкавыск	Ваўкавыскі	Гродзенская
Ваўкалата	1522 г.	Валкалата	Докшыцкі	Віцебская
Везенберг (Ракавор)	XIII ст.	Ракверэ		Эстонія
Вендэн (Кесь)	1206 г.	Цэсіс		Латвія
Вержавеск (Вержаўск)	1136 г.	не існуе з XVII ст.		РФ
Верцілішкі	1506 г.	Верцялішкі	Гродзенскі	Гродзенская
Вількамір	XIII ст.	Укмерге		Літва
Вільня (Крыў Горад)	1323 г.	Вільнюс		Літва
Віцьбеск	974 г.	Віцебск	Віцебскі	Віцебская
Волак Ламскі	1135 г.	Валакаламск (з 1781 г.)		РФ
Волпа	1449 г.	Воўпа	Ваўкавыскі	Гродзенская
Вольная	1567 г.	Вольна	Баранавіцкі	Брэсцкая
Ворані	1563 г.	Ворань	Лепельскі	Віцебская
Ворсічы	1503 г.	не існуе	Калінкавіцкі	Гомельская
Вручый	977 г.	Оўруч		Украіна
Высокі	1492 г.	Высокае	Камянецкі	Брэсцкая
Вяжышча	1508 г.	не існуе	Бешанковіцкі	Віцебская
Вязавец	1448 г.	Вензавец	Дзятлаўскі	Гродзенская
Вялейка	1556 г.	Вілейка	Докшыцкі	Віцебская
Вялена	XIII ст.	Велюона		Літва
Вярбілава	1593 г.	Вірбаліс		Літва
Галомысль	1510 г.	Галомысла	Мёрскі	Віцебская
Ганута	1527 г.	не існуе	Вілейскі	Мінская
Гарадок (Гарадок Давыдаў)	1116 г.	Давыд-Гарадок	Столінскі	Брэсцкая

1	2	3	4	5
Гаць	1567 г.	не існуе	Лагойскі	Мінская
Гераноны	1400 г.	Геранёны	Іўеўскі	Гродзенская
Гераноны	1396 г.	Суботнікі	Іўеўскі	Гродзенская
Герцыке	1203 г.	Ерсіка		Латвія
Глуск	1457 г.	Гарадок	Глускі	Магілёўская
Глуск Дубровіцкі	1525 г.	Глуск	Глускі	Магілёўская
Гомій (Гомей)	1142 г.	Гомель	Гомельскі	Гомельская
Горадна (Гародня)	1128 г.	Гродна	Гродзенскі	Гродзенская
Дабучын (Пружана)	1487 г.	Пружаны	Пружанскі	Брэсцкая
Давячоравічы	1452 г.	Драгічын	Драгічынскі	Брэсцкая
Дакудава	1503 г.	не існуе	Лідскі	Гродзенская
Данюшаў	1443 г.	Данюшава	Смаргонскі	Гродзенская
Дарагічын	XI ст.	Драгічын		Польшча
Дарогі	1524 г.	Старыя Дарогі	Старадарожскі	Мінская
Дворышча	1537 г.	не існуе	Лідскі	Гродзенская
Дзебранск	1146 г.	Бранск		РФ
Дзераўна	1451 г.	Дзераўная	Стаўбцоўскі	Мінская
Дзюнабург (1656 – 1667 гг. Барысаглебск)	1275 г.	Даўгаўпілс (1893 – 1920 гг. Дзвінск)		Латвія
Дзямідавічы	1552 г.	Дзямідаў	Нараўлянскі	Гомельская
Дольцы	1390 г.	Вялікія Дольцы	Ушацкі	Віцебская
Друскенікі	1563 г.	Друскенінкай		Літва
Друцеск	1078 г.	Друцк	Талачынскі	Віцебская
Дрыса	1517 г.	Верхнядзвінск (з 1962 г.)	Верхнядзвінскі	Віцебская
Дрэчы Лукі	1450 г.	Парэчча (да 1964 г. Дрычалукі)	Віцебскі	Віцебская
Дубровы	1434 г.	Дубровы (Пралескі)	Маладзечанскі	Мінская
Дуброўна	1387 г.	Дуброўня	Лідскі	Гродзенская
Еўе	1539 г.	Вэвіс		Літва
Жыдкавічы	1445 г.	Жыткавічы	Жыткавіцкі	Гомельская
Жыцін	1567 г.	не існуе	Асіповіцкі	Магілёўская
Заблудаў	1513 г.	Заблудуў		Польшча
Забярэззе	1456 г.	Забрэззе	Валожынскі	Мінская
Задзеў	1528 г.	Задзеўе	Пастаўскі	Віцебская
Здзітаў	1248 г.	Здзітава	Бярозаўскі	Брэсцкая
Здзяцель	1498 г.	Дзятлава	Дзятлаўскі	Гродзенская
Ігумен	1387 г.	Чэрвень (да 1923 г. Ігумен)	Чэрвеньскі	Мінская
Ізяслаўль (Жэслаў, Жаслаўль)	985 г.	Заслаўе	Мінскі	Мінская
Інстэрбург	1336 г.	Чарняхоўск (з 1946 г.)		РФ
Іскарасцень	945 г.	Карасцень		Украіна
Кабыльнік	1506 г.	Нарач (да 1964 г. Кабыльнік)	Мядзельскі	Мінская
Казяны (Дзісна)	1514 г.	Казяны	Браслаўскі	Віцебская
Какенгаўзен	1206 г.	Кукенойс		Латвія
Калывань (Рэвель)	1154 г.	Талін (з 1917 г.)		Эстонія
Камень Завялейскі	1544 г.	Камена	Вілейскі	Мінская
Камень Харэцкі	1450 г.	Камена	Лагойскі	Мінская
Камянец	1062 г.	Камянец-Падольскі		Украіна
Карсакавічы	1503 г.	Карсаковічы	Маладзечанскі	Мінская
Касцяневічы (Сэрвач)	1529 г.	Касцяневічы	Вілейскі	Мінская
Кафа	VI ст. да Н.Э.	Феадосія		Украіна
Кейданы	1372 г.	Кедайняй		Літва
Кёнігсберг	1255 г.	Калінінград (з 1946 г.)		РФ
Кернаў	1279 г.	Кярнаве		Літва
Клечаск	1128 г.	Клецк	Клецкі	Мінская
Койданаў (Койданава)	1442 г.	Дзяржынск (да 1932 г. Койданава)	Дзяржынскі	Мінская
Коўна	1361 г.	Каўнас		Літва
Краснае Сяло	1387 г.	Краснае	Маладзечанскі	Мінская
Крупка	1613 г.	Крупкі	Крупскі	Мінская

1	2	3	4	5
Крэчут	1136 г.	Крычаў	Крычаўскі	Магілёўская
Лагожаск (Лагожск)	1078 г.	Лагойск	Лагойскі	Мінская
Лаздуны	1407 г.	Лаздуны I	Іўеўскі	Гродзенская
Латыголічы	1476 г.	Латыгалічы	Чашніцкі	Віцебская
Лебедзеў	1387 г.	Лебедзева	Маладзечанскі	Мінская
Лібава (Мемель)	1252 г.	Клайпеда		Літва
Ліпск	1506 г.	не існуе	Гродзенскі	Гродзенская
Лукі	1166 г.	Вялікія Лукі (з 1406 г.)		РФ
Луннае	1503 г.	Лунна	Мастоўскі	Гродзенская
Любашаны	1387 г.	Любушаны	Бярэзінскі	Мінская
Любашкава	1533 г.	не існуе	Віцебскі	Віцебская
Любішычы	1553 г.	не існуе	Івацэвіцкі	Брэсцкая
Магільная	1446 г.	Магільна (з 1979 г. па 1991 г. Нёман)	Уздзенскі	Мінская
Малешава	1453 г.	Вялікае Малешава	Столінскі	Брэсцкая
Марыенбург	1284 г.	Алуксне (з 1917 г.)		Літва
Марыенбург	1276 г.	Мальбарк		Польшча
Масты	1526 г.	Правыя Масты	Мастоўскі	Гродзенская
Меднікі (Ворні)	XIV ст.	Варняй		Літва
Межчычы	1530 г.	Межыца	Лепельскі	Віцебская
Межырэч	1479 г.	Міжэрычы	Зэльвенскі	Гродзенская
Мезецк	XIII ст.	Мяшчоўск		РФ
Менск	1067 г.	Мінск	Мінскі	Мінская
Мерач	1395 г.	Мяркіне		Літва
Мітава	1573 г.	Елгава		Латвія
Мсцібогаў	1451 г.	Мсцібава	Ваўкавыскі	Гродзенская
Мсціслаўль	1156 г.	Мсціслаў	Мсціслаўскі	Магілёўская
Мыш	1398 г.	Старая Мыш	Баранавіцкі	Брэсцкая
Нарач	1460 г.	не існуе	Вілейскі	Мінская
Нача	1551 г.	не існуе	Ляхавіцкі	Брэсцкая
Небль	1552 г.	Нобель		Украіна
Нешчарда	1533 г.	не існуе	Расонскі	Віцебская
Нізгалаў	1499 г.	Нізгалава	Бешанковіцкі	Віцебская
Новагародак	1044 г.	Навагрудак	Навагрудскі	Гродзенская
Ноўгарад	859 г.	Вялікі Ноўгарад (з 1999 г.)		РФ
Няклюдаў	1531 г.	Няклюдава	Талачынскі	Віцебская
Нясвіж	1446 г.	Нясвіж	Нясвіжскі	Мінская
Нястанавічы	1551 г.	Малыя Нястанавічы	Лагойскі	Мінская
Ожа	1488 г.	Гожа	Гродзенскі	Гродзенская
Олдава	1536 г.	Голдава	Лідскі	Гродзенская
Пагост	1498 г.	Новы Пагост	Мёрскі	Віцебская
Палонка	1428 г.	Паланэчка	Баранавіцкі	Брэсцкая
Палонна	1446 г.	не існуе	Сенненскі	Віцебская
Панявеж	1503 г.	Паневяжыс		Літва
Парнаў	1251 г.	Пярну		Эстонія
Парфенавічы	1460 г.	Параф'янава	Докшыцкі	Віцебская
Перавалка	1517 г.	Прывалкі	Гродзенскі	Гродзенская
Ператрутавічы	1442 г.	не існуе	Калінкавіцкі	Гомельская
Пераяслаў-Разанскі	1095 г.	Разань		РФ
Петрыкавічы	1506 г.	Петрыкаў	Петрыкаўскі	Гомельская
Пільтэн	XVI ст.	Пільтэне		Латвія
Пінеск	1097 г.	Пінск	Пінскі	Брэсцкая
Полаўцы	1566 г.			Польшча
Полацак	862 г.	Полацк	Полацкі	Віцебская
Прупой (Пропашаск, Прапойск)	1136 г.	Слаўгарад	Слаўгарадскі	Магілёўская
Пужычы	1494 г.	не існуе	Камянецкі	Брэсцкая
Пяршай	1493 г.	Пяршаі	Валожынскі	Мінская
Пяскі	1526 г.	Пескі	Мастоўскі	Гродзенская

1	2	3	4	5
Пячэрск	1565 г.	не існуе	Магілёўскі	Магілёўская
Рабынь	1549 г.	Рабунь	Вілейскі	Мінская
Радамль	1525 г.	Радамля	Чавускі	Магілёўская
Ражаная (Рожаны)	1552 г.	Ружаны	Пружанскі	Брэсцкая
Рай (Райгород)	1253 г.	Райгруд		Польшча
Расейны	1253 г.	Расейняй		Літва
Расціслаўль	1137 г.	Рослаў		РФ
Ржэва	1019 г.	Ржэў		РФ
Рудава	1506 г.	не існуе	Бераставіцкі	Гродзенская
Рудыя Белкі(Рудабелка)	1450 г.	з 1954 г. у мяжы п. г. т. Акцябрскі	Акцябрскі	Гомельская
Рша	1127 г.	Орша	Аршанскі	Віцебская
Рэжыца (Розітэн)	1285 г.	Рэзекне (з 1917 г.)		Латвія
Саколіна	1539 г.	Старое Саколіна	Талачынскі	Віцебская
Саўле (Шаўлі)	1236 г.	Шаўляй		Літва
Свержань	1428 г.	Новы Свержань	Стаўбцоўскі	Мінская
Свіраны	1473 г.	Вялікія Свіраны	Астравецкі	Гродзенская
Сітна	1503 г.	Вялікае Сітна	Полацкі	Віцебская
Сітца	1545 г.	Сітцы	Докшыцкі	Віцебская
Случаск	1116 г.	Слуцк	Слуцкі	Мінская
Смаленеск	863 г.	Смаленск		РФ
Смядынь	1395 г.	Снядзін	Петрыкаўскі	Гомельская
Сорыца	1508 г.	Соржыца	Бешанковіцкі	Віцебская
Спягла	1504 г.	не існуе	Мядзельскі	Мінская
Стваловічы	1449 г.	Сталовічы	Баранавіцкі	Брэсцкая
Стрэжаў	1128 г.	Стрыжава	Бешанковіцкі	Віцебская
Сулятычы	1430 г.	Суляцічы	Навагрудскі	Гродзенская
Сярэдкаротня	1449 г.	Лучазарная (да 1964 г. Серакаротня)	Сенненскі	Віцебская
Таўкачэвічы	1600 г.	Таўкачэвічы I	Уздзенскі	Мінская
Трокі	1337 г.	Тракай		Літва
Турыйск	1252 г.	Турэйск	Шчучынскі	Гродзенская
Тыльзіт	1276 г.	Савецк (з 1946 г.)		РФ
Ула	1552 г.	Ула (Вула)	Бешанковіцкі	Віцебская
Усвят	1021 г.	Усвяты		РФ
Фелін	1154 г.	Вільяндзі		Эстонія
Хальча	1443 г.	Хальч	Веткаўскі	Гомельская
Хворастава	1567 г.	Хорастава	Салігорскі	Мінская
Холм	XIII ст.	Хелм		Польшча
Хоўхла	1437 г.	Хоўхлава	Маладзечанскі	Мінская
Цітва	1492 г.	Цытва	Пухавіцкі	Мінская
Чарніца	1552 г.	да 1938 г. Чарніцы	Шумілінскі	Віцебская
Чашнікі	1439 г.	Чашнікі	Чашніцкі	Віцебская
Чудзінавічы	1527 г.	да 1980-х гг. Чудзяны	Чэрыкаўскі	Магілёўская
Чычэрск	1159 г.	Чачэрск	Чачэрскі	Гомельская
Чэрсвяты	1492 г.	Чэрсвяды	Ушацкі	Віцебская
Шарашоў	1380 г.	Шарашова	Пружанскі	Брэсцкая
Шаркаўшчына	1567 г.	не існуе	Шаркаўшчынскі	Віцебская
Шчытнікі	1529 г.	Вялікія Шчытнікі	Брэсцкі	Брэсцкая
Эскі-Крым	XIII ст.	Стары Крым		Украіна
Юрбарк	1259 г.	Юрбаркас		Літва
Юр'еў (з 1224 г. Дэрпт)	1030 г.	Тарту (з 1918 г.)		Эстонія
Якуні	1536 г.	Якунь	Іўеўскі	Гродзенская
Ятвезск	1551 г.	не існуе	Шчучынскі	Гродзенская
Яўтушкавічы	1565 г.	не існуе	Светлагорскі	Гомельская
Ячанка	1491 г.	Ячанка	Уздзенскі	Мінская

3 –28 **УСТУП**

БЕЛАРУСЬ У СТАРАЖЫТНЫЯ ЧАСЫ

30 – 31 Эпоха палеаліту (150 – 11,7 тыс. гадоў таму) 1:4 000 000
Сярэднекаменны век – мезаліт (10,3 – 7 тыс. гадоў таму) 1:4 000 000
Дняпроўская стадыя прыпяцкага зледзянення (каля 100 тыс. гадоў таму) 1:30 000 000
Паазерскае зледзяненне (18 тыс. гадоў таму) 1:20 000 000
Паазерскае зледзяненне (12 – 11 тыс. гадоў таму) 1:20 000 000
32 – 33 Неалітычныя культуры паляўнічых і рыбаловаў (5-е – пачатак 2-га тысячагоддзя да н. Х.) 1:4 000 000
Культура шарападобных амфар і культура лейкападобных кубкаў у Еўропе (4-е – 3-е тысячагоддзі да н. Х.) 1:20 000 000
Ад позняга неаліту да пачатковага перыяду бронзавага веку (сярэдзіна 3-га – пачатак 2-га тысячагоддзя да н. Х.) 1:4 000 000
Тэрыторыя максімальнага пашырэння традыцый кола культуры шнуравой керамікі ў Еўропе (3-е – пачатак 2-га тысячагоддзя да н. Х.) 1:20 000 000
Распаўсюджанне фаянсавых пацерак у канцы 3-га – пачатку 2-га тысячагоддзя да н. Х. 1:40 000 000
34 Ранні і позні перыяды бронзавага веку (1600 – 800/600 гг. да н. Х.) 1:4 000 000
Тшцінецкае культурнае кола ў Еўропе (2-е тысячагоддзе да н. Х.) 1:20 000 000
Радовішчы медзі, волава, бурштыну, якія распрацоўваліся ў эпоху бронзы (3-е – 2-е тысячагоддзі да н. Х.) 1:40 000 000
35 Утварэнне новых моўных супольнасцяў (1350 – 500 гг. да н. Х.) 1:15 000 000
36 Паўночная перыферыя Скіфіі і антычнага свету (VIII/ VII – III стст. да н. Х.) 1:12 000 000
Беларускія землі і суседнія тэрыторыі ў перыяд позняга латэну (II ст. да н. Х. – пачатак I ст. па н. Х.) 1:12 000 000
37 Беларускія землі – частка барбарскай перыферыі Рымскай імперыі (I – II стст. па н. Х.) 1:12 000 000
Знаходкі рымскіх вырабаў на Беларусі 1:5 000 000
38 – 39 Гідранімія аб старажытным насельніцтве Беларусі (3-е тысячагоддзе да н. Х. – сярэдзіна 1-га тысячагоддзя па н. Х.) 1:2 000 000
40 Беларускія землі і суседнія тэрыторыі ў перыяд дамінавання готаў (III – IV стст. па н. Х.) 1:12 000 000
Пачатак вялікага рассялення славян у гунскі і паслягунскі час (V – першая палова VI ст. па н. Х.) 1:12 000 000
41 Рассяленне славян у перыяд гегемоніі Аварскага каганата (другая палова VI – сярэдзіна VII ст.) 1:12 000 000
42 Канчатковае рассяленне славян у час распаду Аварскага каганата (другая палова VII – VIII ст.) 1:12 000 000
43 Славянізацыя тэрыторыі Беларусі (IV – IX стст.) 1:3 000 000
44 Усходняя Еўропа ў час фарміравання Русі (другая палова VIII – першая палова IX ст.) 1:12 000 000
Месцы знаходжання скандынаўскіх рэчаў і арабскіх манет (канец IX – XI ст.) 1:6 000 000

БЕЛАРУСЬ У РАННІМ СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ

46 Русь у другой палове IX – першай палове X ст. 1:12 000 000
47 Русь у другой палове X – XI ст. 1:12 000 000
Бітва пры Дарастоле (22.07.971 г.) ..... схема
48 Полацкае княства (канец X – пачатак XI ст.) 1:1 650 000
49 Падзел Русі на вотчыны розных галін Рурыкавічаў (XI – XII стст.) 1:10 000 000
50 Ваенна-палітычныя падзеі на тэрыторыі Беларусі (XI ст.) 1:5 000 000
51 Ваенна-палітычныя падзеі на тэрыторыі Беларусі (XII ст.) 1:5 000 000
52 – 53 Беларускія землі ў XI – пачатку XIII ст. 1:2 000 000
Беларусь на карце XIII ст.
54 – 55 Утварэнне Імперыі манголаў у XIII ст. 1:15 000 000
Бітва на рацэ Калка (31.05.1223 г.) ..... схема
56 Галіцка-Валынскае княства ў першай палове – сярэдзіне XIII ст. 1:5 000 000
57 Ваенна-палітычная сітуацыя ў Прыбалтыцы (1220 г. – сярэдзіна XIII ст.) 1:4 000 000

58	Праваслаўная царква (X – XIV стст.)	1:5 000 000
	Старажытныя гарады (X – XIV стст.)	
	Друцеск (X – XIII стст.)	1:7 500
	Тураў (X – XIII стст.)	1:10 000
	Віцебск (X – XIV стст.)	1:10 000
	Полацк (XII – XIII стст.)	1:20 000
	Менск (XII – XIII стст.)	1:20 000
	БЕЛАРУСЬ У 1245 г. – СЯРЭДЗІНЕ XVI ст.	
60 – 61	Першы этап утварэння Вялікага княства Літоўскага (1245 – 1315 гг.)	1:6 000 000
	Вялікае княства Літоўскае (1315 – 1384 гг.)	1:6 000 000
62 – 63	Вялікае княства Літоўскае ў часы Вітаўта (1385 – 1430 гг.)	1:6 000 000
	Бітва пад Грунвальдам (15.07.1410 г.)	схема
	Эпідэмія чумы ва Усходняй Еўропе (сярэдзіна XIV – першая палова XV ст.)	1:12 000 000
64 – 65	Вялікае княства Літоўскае (1430 – 1500 гг.)	1:6 000 000
	Замкі ў Беларусі (XIII – XVI стст.)	
	Віленскія замкі (XV ст.)	1:4 000
	Гарадзенскі замак (XIII – XV стст.)	1:4 000
	Крэўскі замак (XIV ст.)	1:4 000
	Лідскі замак (XIV – XV стст.)	1:4 000
	Мірскі замак (XVI – XVII стст.)	1:4 000
	Новагародскі замак (XIII – XVI стст.)	1:4 000
66 – 67	Вялікае княства Літоўскае на картах XVI – XVII стст.	
68 – 69	Беларускія землі ў другой палове XV ст.	1:2 000 000
70	Папырэнне каталіцкага ўплыву ў Беларусі (1387 – 1480 гг.)	1:4 000 000
	Уладанні дынастыі Ягелонаў (1434 – 1572 гг.)	1:15 000 000
71	Адносіны ВКЛ з Крымскім ханствам (1475 – 1550 гг.)	1:6 000 000
	Бітва пад Клецкам (5.08.1506 г.)	схема
72	Вайна паміж Вялікімі княствамі Літоўскім і Маскоўскім (1487 – 1494 гг.)	1:3 000 000
	Вайна ВКМ з ВКЛ (1500 – 1503 гг.)	1:6 000 000
73	Вайна ВКМ з ВКЛ (1507 – 1508 гг.)	1:6 000 000
	Вайна ВКМ з ВКЛ (1512 – 1522 гг.)	1:6 000 000
	Вайна ВКЛ з ВКМ (1534 – 1537 гг.)	1:6 000 000
	Бітва пад Оршай (08.09.1514 г.)	схема
74	Міжнародныя сувязі Вялікага княства Літоўскага (2-я пал. XV – 1-я пал. XVI ст.)	1:16 000 000
	БЕЛАРУСЬ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI – КАНЦЫ XVIII ст.	
76 – 77	Вялікае княства Літоўскае (другая палова XVI ст.)	1:2 000 000
	Інфлянты (Лівонія) у канцы XVI ст.	1:5 000 000
78 – 79	Структура зямельнай уласнасці ў Беларусі (1567 г.)	1:2 000 000
80	Інфлянцкая (Лівонская) вайна 1558 – 1582 гг. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі	1:3 000 000
	Паходы Стэфана Баторыя	1:5 000 000
81	Рэч Паспалітая ў другой палове XVI ст.	1:7 000 000
82	Аблога Полацка (11 – 30.08.1579 г.) на гравюрах XVI ст.	
83	Вільня на гравюры і на плане (XVI ст.)	
	Вільня. Гравюра XVI ст.	
	Вільня (канец XVI ст.)	1:20 000
84 – 85	Вялікае княства Літоўскае на карце 1648 г.	
86 – 87	Каталіцкая царква (XVI – XVII стст.)	1:5 000 000
	Рэфармацыя (XVI – XVII стст.)	1:5 000 000
	Вялікае княства Літоўскае (першая палова XVII ст.)	1:4 000 000
	Бітва пад Кірхгольмам (27.09.1605 г.)	схема
88 – 89	Беларускія землі ў часы казацкай вайны (1648 – 1651 гг.)	1:5 000 000
	Бітва пад Лоевам (31.07.1649 г.)	
	Вайна Рэчы Паспалітай з Маскоўскім царствам і Шведскім каралеўствам (1654 – 1667 гг.)	1:3 000 000

90	Габрэі ў ВКЛ (XIV – XVII стст.)	1:4 000 000
91	Аблога Берасця. Гравюра 1657 г.	
	Аблога Смаленска. Гравюра 1611 г.	
92 – 93	Вялікае княства Літоўскае ў гады Паўночнай вайны (1700 – 1721 гг.)	1:3 000 000
	Праваслаўная царква (XVII – XVIII стст.)	1:5 000 000
	Уніяцкая царква (XVII – XVIII стст.)	1:5 000 000
94 – 95	Вялікае княства Літоўскае (сярэдзіна XVIII ст.). Барская канфедэрацыя	1:2 000 000
96	Прамысловасць і гандаль Беларусі (XVIII ст.)	1:3 000 000
	Гарадніца (1780 г.)	1:10 000
97	Адукацыя і культура Беларусі (XVIII ст.)	1:3 000 000
	Гальшанскі замак (канец XVI – пачатак XVII ст.)	1:2 500
98 – 99	Планы гарадоў у XVII – XVIII стст.)	
	Друя (XVII ст.)	1:25 000
	Шклоў (сярэдзіна XVII ст.)	1:18 000
	Магілёў (канец XVII ст.)	1:25 000
	Гародня (1780-я гг.)	1:25 000
	Нясвіж (XVIII ст.)	1:20 000
	Бабруйск (1794 г.)	
	Полацк (1780-я гг.)	1:10 000
	Стары Быхаў (канец XVIII ст.)	1:12 000
100 – 101	Планы гарадоў у канцы XVIII ст.	
	Берасце	1:20 000
	Новагародак	1:15 000
	Пінск	1:15 000
	Ваўкавыск	1:20 000
	Віцебск	1:20 000
	Слуцк	1:15 000
102 – 103	Варшава як сталіца Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст. (на плане 1772 г.)	
104 – 105	Падзелы Рэчы Паспалітай (1772 – 1796 гг.)	1:4 500 000
	Хрысціянскія канфесіі ў Рэчы Паспалітай (XVIII ст.)	1:10 000 000
	Мусульмане ў ВКЛ (XVIII ст.)	1:8 000 000
106 – 107	Беларускія землі ў часы падзелаў Рэчы Паспалітай (1772 – 1796 гг.)	1:2 000 000
108	Паўстанне 1794 г. у Вялікім княстве Літоўскім	1:3 500 000
109	Манаскія ордэны каталіцкай царквы ў ВКЛ (XVIII ст.)	
	Ордэнскія фармацыі	1:8 000 000
	Ордэн езуітаў	1:8 000 000
	Ордэн францішканаў	1:8 000 000
	Ордэн дамініканаў	1:8 000 000
110	Іудаізм і габрэйскае самакіраванне ў ВКЛ (XVIII ст.)	1:4 500 000
	Рассяленне габрэяў у ВКЛ (XVIII ст.)	1:8 000 000
	СТАРАЖЫТНЫЯ КАРТЫ І ГІСТАРЫЧНЫ КАМЕНТАРЫЙ	
112 – 113	Частка тэрыторыі ВКЛ на карце 1665 г.	
114 – 115	Вялікае княства Літоўскае на карце 1690 г.	
116 – 117	Вялікае княства Літоўскае на карце 1780 г.	
118 – 119	Вялікае княства Літоўскае на карце сярэдзіны XVIII ст.	
120 – 121	Вялікае княства Літоўскае на картах XVIII ст.	
122 – 157	Гістарычны каментарый	
158 – 161	**СТАРАЖЫТНЫЯ І СУЧАСНЫЯ НАЗВЫ НАСЕЛЕНЫХ ПУНКТАЎ НА КАРТАХ**	

CARTE DE POLOGNE, AVEC LA CHRONOLOGIE DES ROIS ET DES DUCS DE LITHUANIE, AINSI QUE DES GRANDS MAITRES DE L'ORDRE TEUTONIQUE, LES EVECHEZ ET ARCHEVECHEZ, ET LES ARMES DES PROVINCES, AVEC UNE TABLE DES BATAILLES, ET DES VILLES, LES PLUS CONSIDERABLES DE POLOGNE.